

ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 4

1930

ՆՈՅԵՄ. - ԴԵԿՏ.

ANAKIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Paraissant tous les deux mois

Փ Ո Ր Ի Չ

Handwritten signature and date: 1930/7/11

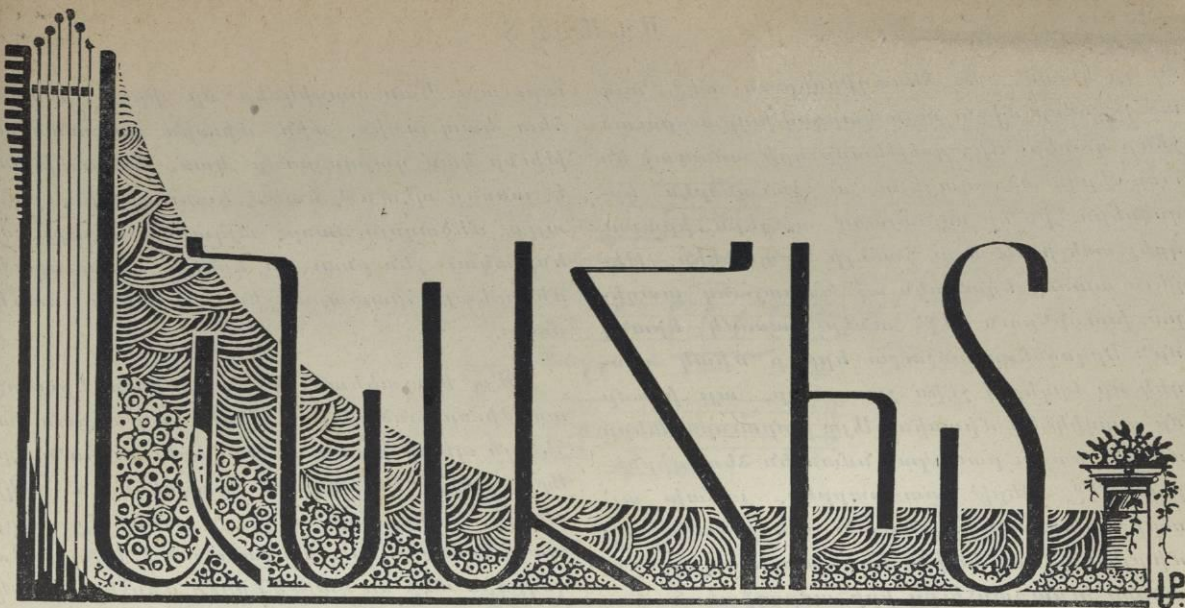
Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Յ Ի Ի Ն

Քուչակեան տաղեր	Ա. 20ՊԱՆԵԱՆ	1
Քուչակեան անտիպ տաղեր		
Անթուան Պուրտէլ (շար. եւ վերջ)	Թ. ՆԻՇՄԱՆԵԱՆ	13
Ոսկեղէն վրոյց. — Դշխոյ շեղմէ (քերթուած)	ՎԱՐՈՒԺԵԱԿ	21
Հայ ժողովրդական երգը	Ա. ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ	28
Շոգեկառքին մէջ. — Փախուստ (բանաստղծ.)	Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ	40
Արեւստների Օլիմպիադը Գուկէայում	ԿԱՐԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	41
Օրօր (բանաստղծ.)	Յ. ԶՈՒՐԻԿԵԱՆ	61
Կորիւն եւ խորենացի (բ.)	ԳՍՈՒՆԻԿ ՅԵՏՔԷԼԵԱՆ	62
Կանանչ վերարկուով կինը	ԱՆԱՅԻՄ	75
Գէորգ Զուբար	ԱՂ. ԱՖԵԼԵԱՆ	77
Անձրեւոտ երեկոյ (բանաստղծ.)	Ա. ՍԵՄԱ	81
Կիլիկեան գիւղը	ՌՇՏՈՒՆԻ	82
Համայնապատկեր	ՅԱԿՈՒԲ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ	88
Տաժանեղի րոպէ (նորավէպ)	ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ	89
Քոյր գթութեան	Գ. ԳԵՂԱՐԳՈՒՆԻ	95
Իսկական յաղթանակը	ՍՈՒՐԷՆ ՎԵՅԻԿԵԱՆ	96
Վիրգիլիոսի երկնազարամեակին առթիւ (Գ.)	Մ. Ս. ԳՍԻՒԹ-ԲԷԿ	100
Եօսեմիմէ (բանաստղծ.)	ԳՐ. ԽԱՆԴԱՄՈՒՐ	104
Քրոնիկ /Ընդհ. տեսութիւն մը հայ արդի մտա- ւոր կեանքին վրայ. — Կոստան Զարեանի «Տատրագոմի Հարսը». — Նոր հրատարակու- թիւններ. — Մախ Ռուբէն Որբերեանի. — Մախ Նշան Տեստեկիլի:	Ա. 20ՊԱՆԵԱՆ	105
Տպաւորութիւններ խորհ. Հայաստանից	ՍՈՒՐԽԱՅԵԱՆ	124
Կոմիտաս վարդապետի գործը:		126

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Վերարտադրութիւններ Պուրտէլի տասերկու գործերու:

Քսանըջօրս նկարներ Խ. Միլոնեան Հայկական, վրացական, Ատրպէճանեան, Հրէական, Թատարական, Բաշկիրական, Իւզպէքական Թատրոնի տեսարաններու եւ դերասաններու:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՆՈՅՄ. - ԴԵԿՏ. 1930

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ՏԱՂԵՐ

Անախիտի երկրորդ տարուան առաջին թիւին մէջ հրատարակուած Քուչակեան տաղերը կարգաւորով մեր աշխատակից Պ. Յ. Քիւրտեան ինծի դրկեց իր ձեռագիր տաղարաններուն մէկէն քաղելով, օրինակութիւնն ընդարձակ տաղաշարքի մը որ ճիշդ այն է ինչ որ գտայ Տէվէճեանի օրինակութեանց տետրին մէջ: Տաղերը որ երկու օրինակին մէջ եւս կը գտնուին, իրարու կը յաջորդեն միեւնոյն կարգով, բայց փոփոխակներ կը ներկայացնեն որ մերթ կարեւոր են. Պ. Քիւրտեանի օրինակին մէջ կան բաւական թուով քառեակներ որ կը պահսին Տէվէճեանի օրինակին մէջ, ինչպէս այս վերջնոյն մէջ կան տաղեր որ Քիւրտեանի օրինակին մէջ կը պահսին: Այս հրատարակութիւնը կը շարունակեմ ուրեմն՝ երկու օրինակներուն համեմատութեամբ բնագիրը լրացնելով: Պ. Քիւրտեանի ձեռագիրը օրինակուած է 1681ին, Կ. Պոլիս, ձեռամբ Յովհաննէս գրչի:

Երկու օրինակներն ալ կը պարունակեն, անեղծ պահուած տաղիկներու հետ, անկատար տաղիկներ, աղաւաղուած տողեր, եւ մերթ այս ինչ (ուրիշ օրինակներէ արդէն մեզի ծանօթ) քառեակին մէկ մասը ուրիշ քառեակի մը հետ խառնուած, կազմելով շփոթ ու անճիշդ բնագիրներ: Այդ բոլորը կը նշանակեմ ծանօթագրութեանց մէջ:

Նկատելի կէտ մը, այս երկու օրինակներուն մէջ, եւ որ զրեթէ մեզի ծանօթ բոլոր օրինակներուն մէջ կը տեսնուի արդէն և դեռ չէ ի վեր հանուած, այն է որ տաղաշարքերը կը կազմուին նոյնայանգ տաղիկներու աւելի կամ նուազ երկար շարքերով, ինչ որ ատենով կարծել տուաւ հանդուցեալ Նորայր Բիւզանդացիին թէ իւրաքանչիւր տաղաշարք միակ բանաստեղծութիւն մը կը կազմէր, այլազան նիւթերու վրայ գրուած մասերէ բաղկացող ամբողջութիւն մը: Նորայրի կարծիքը սխալ էր, իւրաքանչիւր տաղիկ է որ ամբողջութիւն

մը կը կազմէ, եւ ձեռագիրներուն մէջ այդ տաղիկները միշտ նոյն կարգով խմբաւորուած չենք գտներ: Յիշողութեամբ գրի առնուած են այդ «երգուած» տաղերը, ու հաւանօրէն երգողներն էին որ նոյնայանգ տաղերն իրարու կցել աւելի հեշտ ու հաճելի կը գտնէին (թերեւս ատոնց եղանակն ալ՝ նոյնայանգ տաղերու խումբերուն մէջ՝ ունէր յատուկ երանգ մը): Երգողները անշուշտ երբեք միակ տաղիկ մը երգելով չէին շատանար, այլ խումբ մը տաղիկներ միասին: Այդ խմբաւորումները մերթ իրարու բաւական նման են ձեռագիրներուն մէջ, մերթ շատ տարբեր, յաճախ ալ՝ ուրիշ տաղերով խառնուած: Մեզի համար որ միայն կարդալ կարող ենք այդ տաղիկները, անոնց իւրաքանչիւրը իբր ամբողջական տաղիկ կը տեսնենք (ինչպէս եւ էր՝ սկզբնական հեղինակին մտքէն բղխած ատեն)՝ եւ իբր այդ կը վայելէնք: Անոնց խմբաւորումը մենք այսօր կրնանք ընել (ինչպէս եւ ըրի իմ Նախապետ Քուչակի Գիւանին մէջ) մեր ուզած ձեւով, տաղիկներու նիւթերուն, իմաստին համեմատ, ձեռագիրներու ներկայացուցած շարքին ստրկօրէն հետեւելով՝ նոյնայանգ տաղիկները հետեւէ ետեւ դնելով՝ ո եւ է պարտաւորութիւն չունինք մենք: Քննական լիակատար հրատարակութեան մը մէջ միայն, որ կատարուելիք կարեւոր գործ մըն է, պէտք է նախ տպել տաղաշարքերը ինչպէս որ կը գտնենք ձեռագիրներուն մէջ, եւ յետոյ՝ երկրորդ մասին մէջ՝ տաղիկները անշատուած, զանազան օրինակներու համեմատութիւններով դատուած, եւ տրամաբանօրէն կամ ներդաշնակօրէն՝ նիւթերուն համեմատ՝ դասա-

ւորուած: Կան տաղիկներ որ իրօք իրարու հետ կապ ունին, մին միւսին շարունակութիւնը կամ զարգացումը կամ պատասխանն է, անոնք պէտք է հետեւէ ետեւ դրուին, բայց այլք, մեծագոյն մասը, այդպիսի պէտքի մը ենթակայ չեն ընաւ, եւ կրնան դասաւորուիլ մերօրեայ հրատարակչին ճաշակին համեմատ:

Այդ Քուչակեան հին տաղերուն երաժշտութիւնը անձանօթ է մեզի, եւ ի՛նչքան շահեկան պիտի ըլլար որ ան երեւան հանուէր: Արդ, այդ Քուչակեան տաղիկներէն մէկը «Որդի, հարբատի որդի», քանի մը բառի տարբերութեամբ պահպանուած է Ակնայ ժողովրդին մէջ որ զայն կ'երգէր մինչեւ ձմանիկեանի օրերը, և ձմանիկեան ոչ միայն զայն ուրիշ անտունիներու հետ դրած է իր շնուծիւնք Ակնայ գրքին մէջ, այլ ատոր ինչպէս եւ Ակնայ ուրիշ ժողովրդական երգերու եղանակը երգած է Կոմիտաս վարդապետին որ գանոնք հայկական ձայնազրութեամբ գրի առած է եւ ձմանիկեան հրատարակած է իր շնուծիւնքին վերջը իբր յաւելուած: Այդ եղանակը, որ վեհ (գրեթէ կրօնական) լայնութիւն մը եւ զմայլելի քաղցրութիւն մը ունի, Քուչակեան տաղերու հին երաժշտութեան արձագանգն է ապահովապէս, եւ կ'արժէ իբր այդ ուսումնասիրուիլ: Ստորեւ կ'արտատպեմ ձմանիկեանի գրքէն Կոմիտաս վարդապետի ձայնազրութիւնը, եւ անոր կից կը գնեմ նաեւ եւրոպական նօթայի վերածումը գոր կատարած է Կոմիտաս վարդապետի լաւագոյն աշակերտներէն մին, Պ. Վարդան Սարգիսեան.

ՔԱՇ ՀԱՐԷՆ ՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ.

Ծանր. — Չափաւոր. 7/4 Գ.Չ.

3.	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩
	Ա	յ	խ	հա	ըրս	տի	դրս	տրիկ	
68	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩
	ծոցդ	է		գի			ճաղդար	մնա	
	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩	♩
	ւն	նի:							

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ

(Շար.)

Դարձաւ ու ճուղապ երեստ, թէ՛ Հէրիք էսլէհ զըրուցես (1),
Տարի մի ու չորս ամիս կու սիրեմ, դու նո՞ր մի գիտես (2).
Չազուկն առիւծոյն եմ՝ ես, զով սիրեմ ի հուն հանեմ ես (3).
Արեկ որ գրեց ալ սիրեմ ու տանիմ ալ աշխարհ ի ներս (4):

Դարձաւ ու պատասխանեց՝ «Հերիք ապուշ խօսքեր ըսես.
Տարի ճը ու չորս ամիս է որ քեզ կը սիրե՞՞՛մ, դուն դեռ նո՞ր կ'իճանաս.
Ես առիւծի ձագուկ եմ, ով որ սիրե՞՛մ՝ հունը կը հանեմ.
Եկո՛ւր քեզ ալ սիրե՞՛մ եւ ուրիշ աշխարհ ճը ճոցնե՞՛մ:

Չարկամն որ ի գալ տեսնում, քո արե՛ւդ որ լաւ ջանամ ես (5).
Չարիւնս ի վերայ թափեմ, թո՛ւլի աչքեր, դու կանգնէ՛ ու տե՛ս.
Քո բունն է յանտառ մորին եւ քո գունն ի դէմ դիժարին,
Քո բերդն (6) ի գէնճիլ նըման ու հազար մըսար գէնճիլ ին.
Ըղթեւն արծըլին առնում գամ մանում ի մէջ գէնճիլ ին,
Չճիկարն առիւծուն (7) առնում, գամ մանեմ ի մէջ քո բերդին,
Կա՛մ առնում ըզքեզ ՚ւ ելնեմ, կա՛մ թողում ըզգլուխս ի տեղին:

Թշնամույն գալն երբ տեսնեմ, արեւովդ կ'երդնում որ ես լաւ կը կուրի՞մ.
Արիւնս քեզի համար թափեմ, դուն հոն, ո՛վ թուխաչուի, կեցի՛ր ու տե՛ս:
Քու բոյնդ անտառին ճէջ է եւ դրանդ դէճը վտանգը կը ցցուի.
Քու բերդդ նձան է գնտանի. եւ շղթաները հազար կենդինար կը կշռեն.

(1) Տէվէճեանի ինչպէս եւ Քիւրտեանի ձեռագրին մէջ տաղաշարքը կը սկսի այս քառեակով: Այնպէս որ տաղը, որուն առաջին տողը շարունակութիւն կը թուի սկզբնական քանի մը տողերու որ կը պակսին, կրնայ ամբողջութիւն մը ըլլալ, որ պատասխանը միայն կը պարունակէ հարցումի մը որ կը գուշակուի:

(2) Ա. (Տէվէճեանի ձեռ.) Տարի մը ու չորս... կը սիրեմ..., դու նո՞ր մի գիտես. Բ.

(Քիւրտեանի ձեռ.) Տարի մի է ու չորս... կու սիրեմ... դու դեռ կու գիտես:

(3) Ա. Առիւծոյ... ի հոն հանեմ ես...

(4) Ա. Ու տանիմ ալ աշխարհ ներս:

(5) Բ. Չարակամն որ ի գալ տեսնում նէ... Ա. Չարկամն որ ի գալ տեսնում... Ա. ի մէջ առաջին տողին մէկ մասը միայն կայ (մինչև որ լաւ...) յետոյ թուղթ մը կը պակսի:

(6) Չեռ. Քո բերդն:

(7) Արիւծուն:

Արծիւին թեւերն առնեմ ու գամ զնտանդ ձանեմ,
Առիւծին սիրարը առնեմ ու գամ բու բերդդ ձանեմ,
Կամ առնեմ քեզ ու ելլեմ, կամ զլուխս հոն ձգեմ:

Մոմի նըմանակ ես դու, զքեզ վառեն ի Հայոց Ձատկին,
Ծառ ոահէնի (8) ես դուն որ ծաղկիս այն Ծառզարդարին,
Արեւուն նըման ես դուն որ ծագեա կանանչ Կիրակին,
Լուսընկի նըման ես դու, կանգնիս ի մէջ տասնուհինգին (9):

Դուն նման ես մոմի, քե՛զ կը վառեն Հայոց Ձատկին.
Դուն թուփ ես ուհհանի որ կը ծաղկիս Ծառզարդարին.
Դուն արեւուն նման ես որ կը ծագի Կանանչ Կիրակին,
Նման ես դուն լուսնակին որ իր լրճանն է հասած:

Ով (10) որ զքեզ յիսնէ գատէ, կ'անիծեմ որ ելնէ (11) հոգին.
Մէկէր պէմուրաս մեռնիմ, չըհասնիմ սրտիս մուրատին,
Այս ալ անցանի, սուտ է որ չառնու ըզտըն ի սրտին:

Լուսին ջրբեր ո՞վ տեսեր՝ արեգակն ու կուժն ի յուսին,
Երեսն շուք կուտար վըզին, կու խաղալը շամամն ի ծոցին,
Թէ այդ իմ տիւպերըն չէ՞ մարգարտէ շարոցն ի վըզին:

Հընցեզ զինչ կտրեն ըզմուշկն ու դընեն ի յուկէ սինին,
Արի թէ պագնեմ զսինին, հոտ առնեմ այն ամպարենին (12),
Չսուրաթն այլ ի դէմ իբեր, «Թող պագնէ ու չելնէ հոգին (13):

Ով որ զիս քեզմէ գատէ, կ'անիծեմ որ հոգին ելլէ:
Թերեւս կարօտ սրտով ճեռնիմ՝ առանց փափաքիս հասած ըլլալու.
Աս ալ կ'անցնի սակայն, սուտ է թէ սերը սրտէն չի ջնջուիր:

Ո՞վ տեսեր է լուսինը ջրբեր, արեգակն ու կուժը՝ ուսին.
Երեսը շուք կուտայ վըզին, շամամները ծոցին ձեջ կը խաղան.
Միթէ ատ իմ ազուորս չէ՞ ճարգարտէ շարոցը վըզին:

[8] Ձեռ. Ծառ ոահէնի (կը կարծենք թէ պէտք է ըլլայ ոահէնի—ոհհանի):

[9] Ձեռ. Տասնուհինգին:

[10] Այս առաջին երեք տողը կը պատկանին անշատ քառեակի մը, որուն մէկ տողը մոռցուած է. մնացեալ երկու եռատող տողերը երկու տարբեր քառեակներու (զոր հրատա-

րակած եմ նախապետ քուչակի Գիւանին մէջ) մաս կը կազմեն:

[11] Ձեռ. Որ կ'ելնէ:

[12] Ա. Ամարենին, Բ. ամպարենին:

[13] Ա. Թող պագնէ որ չելնէ հոգին. Բ. որ պագնէ չելնէ հոգին:

Ան ինչպէս ծուշկն էր զոր կը կարեն ու ոսկի ափսէին վրայ կը գնեն.
Ուզեցի համբուրել ափսէն, հոտոտել այն բուրմունքն յաճաարի.
Ան դէժքն ինծի ձօտեցուց. «Թող պագնէ որ չելլէ հոգին»:

Արծիւն (14) ու շահէն-բազան հետ երամ (15) կաքաւին գնացին,
Երամն ի յերամ խառնուաւ ու թըռաւ երամն ի մորին,
Ելաւ հընազանդ բազան ու խըրատ երեա արծըւին,
Ե՛րբ չիր (16) գիտեր դու որսալ, է՛ր խրատուց եղեր երամին (17):

Արծիւն ու շահէն-բազէն կաքաւի երամին ետեւէն գացին,
Երամ երամի խառնուեցաւ ու թըռան անտառին ձէջ կորսուեցան.
Ելաւ հնազանդ բազէն ու խրատ տուաւ արծիւին,
«Եթէ որսալ չէիր գիտեր, ինչո՞ւ կաքաւներու խրատին հետեւեցար ...

Շատ կայ քան ըզքեզ մանուկ որ տեղէ աղեղն ի գօտին,
Լընուր ու եղան զարնէր, փէրչինէր զճիկէրն ի փորին,
Կաքաւ, դու հերիք խօսիս, որ չերթայ փետուրդ ի քամին:

Շատ կայ քենէ քաջ երիտասարդ որ աղեղը գօտիին ձէջ կը տեղաւորէ,
Կը լեցնէ ու եղնիկը կը զարնէ, անոր փորին ձէջ լեարդը կը բզբտէ.
Կաքաւ, դուն շատ ծի՛ խօսիր, որ փետուրդ հովուն չտարաղնի:

[Շահեկան է վերեւի քառեակին հետ համեմատել ուրիշ առակաձեւ քառեակ մը ուր արծիւն ու շահէն-բազէն նորէն աւելի փոքր թռչունէ մը (վայրի վարուժնակէ մը) կը յար-

թուին, տարբեր պատմութեան մը մէջ. արդ քառեակը հրատարակած եմ նախապէս քու չակի դիւանին մէջ:

Արծիւն ու շահէն-բազան՝ հետ վարժ՝ կաքաւուն դատէին.
Տարին պարեխին ածին ու բոլորըն քար շարեցին.
Վարի (վայրի) վարճինակ մ՛եկաւ, զորոն առաւ այն երկու քաջին,
Արծիւն ու շահէն-բազան լուկ հայրան ի վայր մընացին:)

(14) Այս և եօթը սողերը, ինչպէս եւ նախորդ սողերը, նոյն կարգով իրարու կը յաջորդեն երկու օրինակներուն մէջ ալ. այս եօթը սողին առաջին չորսը առանձին տող մըն են, վերջին երեք սողը ուրիշ քառեակ մը կը կազմեն որուն մէկ սողը կը պակսի:

(15) Ա. Հետ երամ կաքաւին. Բ. հետ երամի կաքաւին:

(16) Ա. Զիր. Բ. չէիր:

(17) Ա. Ատ կայ ըզքեզ մանուկ... Բ. Շատ կայ քան ըզքեզ մանուկ:

Պլպուլն յանյատակ ծովին ի յօձուն բերանն կու ասէ՝ (18)
«Քան զիս փոքրիկ հաւիկ ոչ հաւ զիմ՝ զուսան չը քաշէ (19),
Տարին տասներկու (20) ամիս փուշըն զիմ՝ սիրարս կ'արունէ,
Զվարդըն որ հասըլ բերեն, գան ամէն անգէսն զնա քաղէ (21):

Պլպուլն անյատակ ծովուն վրայ օձին բերանն է ինկեր ու կ'ըսէ.
«Ինձի պէս փոքրիկ թռչունի ճը քաշած ցաւը ոչ ճէկ թռչուն քաշած է:
Տարին տասներկու ամիս փուշը սիրտս կ'արիւնէ.
Երբ վարդը կը հասնի, ո եւ է սպուշ ճը կուգայ ու զայն կը քաղէ:

(Այս քառեակին մէջ օրինակիչը իրարու զիկները, մին մ'իւսէն գմայլելի. առաջինը եւ խառնած է նոյն նիւթին նուիրուած երկու հրատարակած եմ՝ Նահապետ քուչակի Գիււնի մէջ, երկրորդը՝ Ջ. Ակինեան հրատարակած է Արեգ ամսագրին մէջ.

Պիւլպիւլն ի ծովին միջին ի օձուն բերանն ու կ'ասէր.
— Թող ես եմ՝ ի յայտ հաւիս. թող իմ՝ վարդըն գէշ չը քաշէ:
Վարդն ալ ի վըշի միջին՝ սուտ քուն էր գայն կու լըսէր,
Լուկ իւր շարեղէն շապիկն ի չորեք գիմաց կու խզտէր:

Պլպուլն ի վերայ վարդին է նըստեր ու մանրը կ'ասէ.
Քան ըզիս փոքրիկ հաւուկ՝ զիմ՝ ճափաս այլ ո՞վ կու քաշէ.
Տարին տասներկու ամիս փուշն ըզիմ՝ մորթիլս կու ծակէ,
Երբ վարդն որ թըփին բերեմ՝ նա ամէն սպլահ գայ քաղէ:)

Թոքըն գըմակ ե՞րբ լինի կամ՝ գենած ոչխարն արօտի (22),
Բողին ոփայ (23) ե՞րբ լինի կամ՝ ինկած մարդուն սիրելի.
Նաքանն որ ի հացն (24) հաննի, ի խոպան այգի նըմանի,
Ճուղ տայ ու ազոխ լինի (25), իւր պըտուղն իսկի չերեւի (26).

(18) Ա. Պլպուլն անյատակ ծովին ի յօձին բերնէն կու ասէ. Բ. Պլպուլն յանտակ ծովին ի յաւձուն բերանն կու ասէ:

(19) Ա. Քան զիս փոքրիկ հաւիկ ոչ հաւ զիմ զուսան չի քաշէ:

(20) Ա. եւ Բ. Տասներկու:

(21) Ա. Ըզվարդն որ հասել բերէ, գան ամէն անգէսն զնա քաղէն:

(22) Բ. Արաւտի:

(23) Ա. Յոփայ:

(24) Ա. Ի հացն. Բ. Ի հաց:

(25) Ա. Խոպանայ այգի. Բ. Ի խոպան այգի:

(26) Ա. Ճուլս տայ ու ազոխ անու, Բ. Ճուղ տայ ու ազոխ լինի:

Այս քառեակէն առաջ, Ա. եւ Բ. օրինակներուն մէջ կը գտնուին «Խիկար առեր է ըզբասն...» հնգեակը, «Այսօր ի յիս մի խօսիք» քառեակը, զոր հրատարակեցի Անահիտի այս տարուան առաջին թիւին մէջ: Բ. կը ներկայացնէ հետեւեալ տարբերակները. Խիկարն է առեր ըզբասն, զվարդին տակըն ջըրէ. պիւլպիւլն... դըու... պիւլպիւլն... զիւր կէրտանն ի գէմ կու բերէ. զարկէք զպիւլպիւլին շինիքն... չար չքաշէ: — Խոցած է չարիսի նետով... նա ստաց թէ՛... յաչերուն...:

Թոքը կրնա՞յ դմակ դառնալ, ճորթուած ՚չխարը կրնա՞յ արօտին ձեջ արածիլ.
 Բողին ո՞վ հաւատք կ'ընծայէ, ինկած ճարդը բարեկամ կրնա՞յ ունենալ.
 Անազնիւ ճարդը որ ճոխութեան հասնի, խոպան այգիի կը նծանի,
 Շատ ճիւղ կ'արձըկէ, բայց ազօն ճիւղն կուտայ, անկից պտուղ երբեք չ'եւեր:

(Այս քառեակին մէջ էպրեի բառը ես չէի գուշակած թէ էպրեի կամ ապլիի արարերէն բառն է, եւ ոչ թէ Խիկարին հակադրուող էպրեի անուն աւանդավիպական չար անձնաւորութիւն մը՝ ինչպէս ենթադրած էի. մեր պատուական աշխատակիցը Գառնիկ Ֆնտըղէան նամակով մը մատնանիշ ըրաւ այդ սխալը, զոր հոս կ'ուղղեմ. ապլի բառը Քուչակեան տաղերու մէջ ուրիշ քանի տեղ ալ գործածուած կը գտնենք: Ֆնտըղէան նոյնպէս իրաւամբ զիտել կուտայ թէ խոցած է

չարիսի նետով կիսատողը պէտք չէր թարգմանել «աղեղի մը նետով», ինչպէս ըրած էի, այլ «ճակատագրին նետովը, վասն զի Չարիւք, զոր Յրիկ ալ յաճախ կը գործածէ այդ իմաստով, պարսիկ խորհրդանշանական բառն է՝ ճակատագիր նշանակող:

Թէ՛ Ա. եւ թէ՛ Բ. օրինակներուն մէջ այս քառեակէն յետոյ կը գտնուին սա երեք տողերը (որ անշատ քառեակ մը կը կազմեն՝ որուն մէկ տողը մոոցած է գնել օրինակիչը).

Ում՝ (Բ. յուժ) որ պիտի շատ ապրել, թող խելօք կենայ թէ պիտի (Ա.ի ձեջ քէ կը պակսի) փորէ իւր ձեռօք տապան, ինքն ի ներս մանու (Ա. ձանէ) կենդանի,
 Շնչին պատուհան թողու, բոցն ելնէ ի գոյն ծիրանի:

Այս տաղիկը քառեակի ձեւով ու որոշ դարձակական երգերուն մէջ զոր ձանիկեան տարբերութիւններով կը գտնենք Ակնայ ժոհաւարած է իր շնուծիւնք Ակնայ գրքին մէջ.

Մարզն ուր (որ) սիրու տէր լինի, անոր ալ ճարակ չի լինի,
 Թող երթան գերեզման բանան, թող մանէ ի մէջ կենդանի,
 Ի մէջ սրտին բաց թողուն ուր (որ) ելլէ բոցըն ծիրանի,
 Ոնցնող (անցնող) դարձող թող ըսեն՝ սիրու տէր մարդ մի կու ալրի:

Նոյն քառեակը Ակնայ մէջ մինչեւ ձանիկեանի օրերը երգուածին գրեթէ յարեւմտան մենք գտած ենք Ս. Ղազարու թիւ 897 ձեռագրին մէջ եւ հրատարակած ենք Անանիտի նախկին շրջանին թ. տարուան թիւ 10-11-12ին մէջ.—

Մարզն որ սիրու տէր լինի ու սիրուն ճարակ չի լինի,
 Թող երթայ փորէ տապան ու ներս մանու կենդանի,
 Դէմ՝ սրտին ծակ մի թողու որ ելնէ բոցըն ծիրանի,
 Ով տեսնու նա զայն ասէ՛ Սիրու տէր մարդըն կու վառի:)

Հընցեղ զինչ ամբան աւուրն օձն ալրի ի դէմ արեւին (27),
 Պագ մի յերեսէդ դու տաս, որ ելնէ փափաքն ի սրտէս (28),
 Չերթիմ՝ դարիպուկ մեռնիմ, չը մընայ հասրաթն ի սրտիս (29):

(27) Այս քառեակին երկրորդ տողը կը պակսի: Ա. Օձն, Բ. Աւձն:
 (28) Ա. Պագիկ մը երեսէդ կուտաս, որ ելնէ փափաքն ի սրտիս:

(29) Ա. Չերթիմ՝ դարիպուկ մեռնիմ, չըմընայ նայ հասրեթն իմ սրտին. Բ. Երթամ՝ դարիպուկ մեռնիմ, չըմընայ հասրաթն ի սրտին:

Այնպէս ե՞մ ինչպէս ամառ օրով օձն որ արեւուն դէմ կ'ալլի.
Համբոյր ձը տուր երեսէդ, որ փափաքը ելլէ սրտէս,
Չերթամ ու զարիպ ճեռնի՞մ, այս ծարաւը սրտիս ճէջ չմնայ:

(Այս տաղիկէն առաջ կը գտնուին Ա. և Բ. օրինակներուն մէջ «Այդ փողոցէդ ի վայր կուգի», «Հողիս ի մարմնոյս ելաւ», «Աստուած է վերն ի վրկայ» քառեակները, զոր ներկայ տարուան Ա. թիւին մէջ հրատարակեցի: Տարբերակները՝ Ա. Այդ փողոցն ի վայր կուզի (աղաւաղեալ), կաւիկն այլ ի ձեռն առեալ... կաւիկն ի բրուտն... մի դատիր... վաղն ու մէկալ

օրն...: Նստայ յառջեան... ա՛յ հողի, դու ի յո՛ւր կ'երթաս յերբ ես քեզնով եմ կենդանի... հողի քեզնով եմ ես կենդանի, ես ըզքեզ խիկար կու գիտէի... տանուտէրն ի ներսն այլ ի՛նչ բան ունի: Աստուած է վերըն վրկայ որ գքեզ մէկ սրտով կու սիրէի, ... երկուք լինար... նա հանէի զմէկն ու մորթէի... շիշէս... զրկէի... կիւզէի... ինչեր քաշվի:)

Կըրական ի մորին անկաւ ու մընաց մոծիրն (30) ի տեղին,
Հայրէն ի տեղըն ասաց թէ՛ Սիրոյ տէր մարդոյ սրտին
Հանչափ ես հայրէն ասեմ որ երթայ իւր սէրն ու քամին (31):

Կրակն ինկաւ անտառը, եւ գետինը ծոխիւր ծիաջն մնաց.
Մոխիրը գետինին հայրէն ըսաւ թէ՛ Սիրոյ տէր ծարգուն սրտին
Այնչափ ես հայրէն ըսեմ որ անոր սէրը հովուն ցրուի:

Ես սէրն ուտելու գիտի (32), հագնելու կամ վայելելու,
Քու սէրն անապակ գինի, ամենուն չըտուիր (33) խրմելու (34):

Ես սէրը ուտելիք գիտէի, հագնելիք կամ վայելելիք:
Քու սէրը անապակ գինի է, ամենուն չես տար խըճելու:

(30) Ա. Սուրբ մընաց մոծիրն:
(31) Ա. Հանչափ... որ երթայ ի սէրըն քամին:
(32) Ա. Ես ըզսէրն ուտելու գիտէի, Բ. Ես սէրն ուտելու գիտէի:
(33) Ա. Ամենուն չտուի խմելու, Բ. Ամենեւին չտվիր խըմելու:
(34) «Կըրական ի մորին» տաղիկին մէջ կը պակսի տող մը. այս տաղիկէն առաջ Ա. և Բ. օրինակին մէջ կայ «Չաշխարհս ես ի ժուռ եկի» քառեակը զոր հրատարակեցի ներ-

կայ տարուան Ա. թուով: «Ես սէրն ուտելու գիտի» երկտողէն յետոյ, որ քառեակի մը մէկ մասն ըլլալու է եւ կը յաջորդէ՝ Չաշխարհս ես ի ժուռ եկի» քառեակին, Ա. և Բ. օրինակին մէջ կը զանախ «Հեա հողուս ի վեր թըռայ» քառեակը զոր հրատարակեցի Ա. թիւին մէջ: Տարբերակներ. (Չաշխարհս ես ի ժուռ...) Բ. Յաշխարհս ես ի շուրջ եկի... թող ուտէ զհամն ու առնու... եկեր եմ զարիպ եղեր, հողաթաւալ թաւալ... (Հեա հողուս...) Բ. Հեա հողոյս... գերզուսն...:

Ա՛յ իմ կարմըրուկ խնձոր, ի՞նչ մահալ ունիս քաղելու (35),
 Ա՛յ իմ կարմըրուկ սուրաթ (36), զի՞նչ հէվան ունիս պագնելու.
 Հընցեղ եմ ես քո գիմաց (37) զինչ կարկառն ի դէմ կատենու,
 — Եփրատ գետն ի մեր միջին, ճար չունիմ ի դէմ քեզ գալու (38):
 — Գընա՛, սուտ ասացիր դու, երբ այդ ի՞նչ պատճառ դընելու (39).
 Յերէկ եմ անցեր զեփրատ, խալի խօսու ի՞նչ գետ աննելու (?):

Ա՛յ իմ կարմըրուկ խնձոր, քեզ ո՞րտեղ բռնեմ ու քաղեմ.
 Ա՛յ իմ կարմըրուկ երես, ի՞նչպէս ընեմ որ քեզ պագնեմ.
 Այնպէս եմ քու զիմացդ ինչպէս կարկառը կատենու դէմը:
 — Եփրատ գետը կայ ձեր ճիջեւ, ճար չունիմ քու ճօտդ գալու:
 — Գնա՛, սուտ կ'ըսես կոր դուն, ի՞նչ պատրուակ է ատիկա,
 Դեռ երէկ եփրատն անցայ . . . . .

Լուսինն ի յամպուն ահուն շուտ ի երդամբն է արարեր.
 Կօզալն արեւուն ահուն շուքն ի մեր երդիքն է արեր.
 Սըներ ի գերան ասեն՝ Սիրոյ տէր յերդիքս է եկեր, (40):
 Սըներ խօսուն ո՞վ տեսեր, կամ գերին զգերիս է մատներ.
 Ճըրագ դամազ ո՞վ տեսեր, կամ պատրուկ խապար տարուբեր (41):

Լուսինը, ամպին վախէն . . . . .
 Աղուորը, արեւուն վախէն, եկեր է ձեր երդիքին շուքն ապաստաներ.
 Սիւներն ալ գերանին ըսեր են՝ Սիրոյ տէրը ձեր երդիքն է եկեր.
 Ո՞վ է տեսեր խօսուն սիւներ կամ գերի ձը որ գերին ճատնէ,
 Ո՞վ է տեսեր ճրագը լրտես, կամ պատրոյզը՝ խապար տանող բերող:

(Այս հինգ տողերէն առաջ որոնց առաջին երկուքը միայն ունի Ա. օրինակը, Ա. և Բ. օրինակներուն մէջ կը գտնուին «Գիշերս ես ի դուրս ելայ», «Ա՛յ իմ հաւատիկ Աստուած», «Իմ եար, քեզ վատ չեմ ասել», «Զըկայ ոչ տղայ ոչ ծեր» տաղիկները զոր հրատարակեցի Ա. թիւին մէջ: Տարբերակներ. (Գիշերս...) Բ. Գալն ի ձեռս ու կ'երթայի գինու. իմ եարն ի դէմըս զիպաւ, զիս ի յիւր տունըն

կու տանի... Իմ սրտին միջին... յերեսէս ի վայր... զինչ գետի առու...: (Իմ եար) Բ. Իմ եարս ... յէ՞ր ես... Զատ սուտ... ի մօրէն ելնէ ի վերայ քո գայն եմ... ի ծըծումը նըման... յոսկերս է... չոր ոսկորն ի հողն... հասարակն յիւր սիրտն է...: (Զըկայ...) Ա. և Բ. Սիրոյ կածն...: Խոցիս հէքիմ, այն ալ որ կայ դեղ չի գիտեր... իմ եարն ոչ ոք չերթար ասէր... զինչ որ յիմ...: Այս հինգ տողերուն առաջին

(35) Բ. Կարմըրիկ... Ինձ մահալ... քաղելու:
 (36) Բ. Կարմըրիկ:
 (37) Բ. Հնցեղ եմ ի քու գիմաց:
 (38) Բ. Ի մեր միջիս... ի դէմ քեզ գալու:
 (39) Բ. Գընա՛յ, սուտ գրոյց ես դու... Ա. Խալի խօսու ինչ գիր աննելու, Բ. Խալի խօ-

սու ինչ գետ աննելու (այս տողին երկրորդ մասը աղաւաղուած է եւ անհասկանալի):
 (40) Բ. Շուտ ի յերթամն է արարեր (աղաւաղուած կիսատող, անհասկանալի):
 (41) Բ. Կէօզէլն... Ա. Ի մեր երդիքն արեր: Բ. Ի մեր երդիքն է արեր:

երկուքը, որ աղաւաղուած կը թուին եւ իմաստը մութ, առանձին քառեակի մը մնացորդն ըլլալու են: Իսկ վերջին երեք տողը տարբերակ մըն են հնգեակի մը զոր նախապէտ քուչակի գիւանին մէջ հրատարակած եմ.

Դէմ՝ առաւօտուն լուսուն ես ի ձեր երգիքըն եկել.
Գլ խակս ալ ի վար դըրել, լօք մըրափըն զիս է տարել.
Սիւնն ալ ի գերանն ասել՝ Սիրոյ տէրն երգիքն է եկել:
Քանի մարըն զիս բերեր, ես փատէ խամազ չէյ տեսել,
Փատն ալ ի մորին բուսել, զամգուլթիւն ո՞ւսկից է ուսել:)

* * *

Ի՛նչ մայր է որ քեզ բերեր (42), ինչ դայեակ որ զքեզ սընուցեր,
Զքեզ եղնիկ սարին բերեր ու շահէն-բազան սընուցեր.
Լուսինըն քեզ ծիծ տըւեր, արեգակն է դադրեցուցեր,
Քամին տարուբեր արեր, սուրբ կուսանքն օրօր ասացեր:

Ի՛նչ ձայր է որ քեզ բերեր է, ի՛նչ դայեակ որ սնուցեր է քեզ.
Սարին եղնիկն է քեզ բերեր ու շահէն-բազէն քեզ սնուցեր,
Լուսինն է քեզ ծիծ տուեր, արեգակն է քեզ հանգչեցուցեր,
Քամին է քեզ օրօրեր, սուրբ կոյսերն են քեզ օրօր ըսեր:

(Շարունակելի)

---

(42) Այս դմայլելի քառեակը կը գտնուի միայն Բ. օրինակին մէջ: Չեւ. Ինչ մայր որ քեզ բերեր, զքեզ եղնի սարին... ծիծ տվեր...:

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷԼ.— Մաիամերձ կենտաւրոսը

Ա Ն Թ Ո Ւ Ա Ն Պ Ո Ւ Ի Ր Տ Է Լ

(1 8 6 1 — 1 9 2 9)

(Շար.)

Համաշխարհային պատերազմէն ասդին, Պուր-տէլ Տրապարակ բերաւ շարք ճը մեծակառօյց(mo- numental) աշխատութիւններու որոնք իր գոր- ծունէութեան վերջին եւ փառաւոր շրջանը կը յատկանշեն: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձինն պիտի բաւէր արդէն արուեստագէտը անձաճա- ցնելու:

Յիշենք գլխաւորները:

Մահաւերձ Կենսաւրօսը, վեհակառօյց, սպա- ւորիչ գործ (1914), ողբերգական պայքարն է կեանքին ու ճահուան:

Նիւթը, թէեւ առնուած դիցաբանութենէն, ի- րականացուած է բոլորովին ինքնատիպ ձեւով: Մարդակենդանին դիւցազնական դիժադրութիւն ճը կ'ընէ ճահուան դէժ որ աստիճանաբար եւ անտե- զիտալի կերպով կ'իջնէ իր վրայ: Ոտքի կեցած է ան, թէեւ գլուխը արդէն ուժասպառ ձէկ կողմ կը հակի: Քաճակին վրայ կայ փշրուած քնար ճը, սկզբնական խորհրդանիշը արուեստին ուրկէ չ'ուզեր բաժնուիլ նոյն իսկ ճահուան դառն բոպէներուն, եւ տկարացած բազուկովը անոր կը կրթնի: Կենդանին ձէկ պահէն գետին պիտի տապալի, բայց ան իր ուժերու վերջին մնացորդը պրկած՝ կեանքին կը կառչի ու դեռ ոտքի վրայ կը մնայ:

Կեանքի ու ճահուան հակամարտութիւնը այս- քան ներոյժ կերպով ցայտեցնող արուեստի համար- ժէք գործ դժուար է գտնել պատմութեան գանձուն ձէջ:

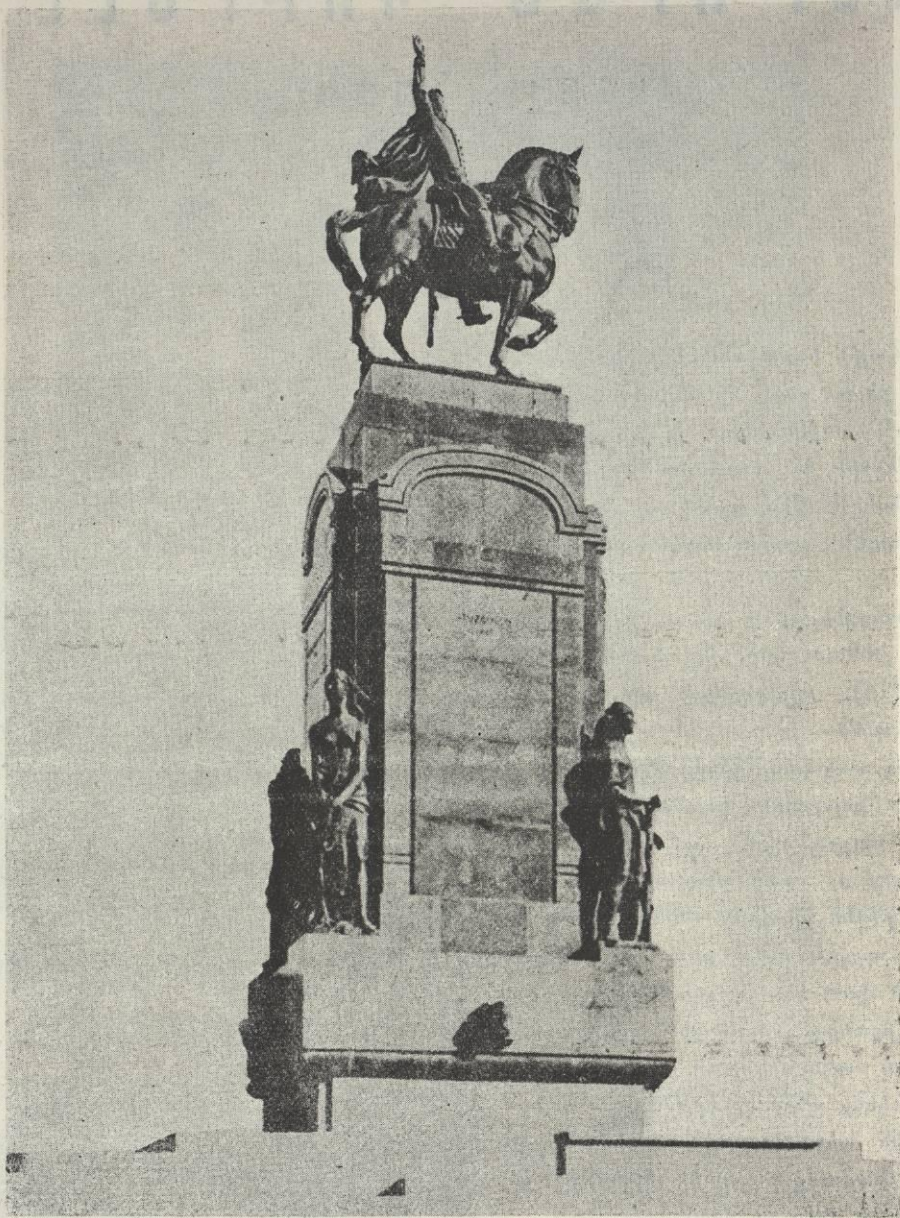
Այս գլուխ-գործոցին պրոնզէ օրինակը գնուած է Արժանթինի Հանրապետութեան կողմէ:

Ալվեար Զօրավարին ձիաւոր յուշարձանը՝ նոյնպէս Արժանթինի կառավարութեան կողմէ ա-

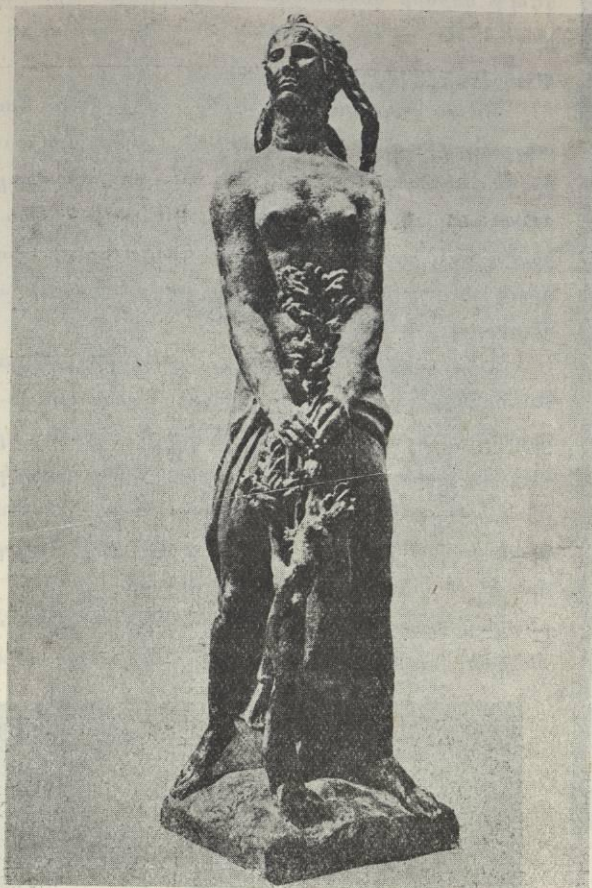
Ա Ն Թ Ո Ւ Ա Ն Պ Ո Ւ Ի Ր Տ Է Լ.— Ալվեար ձիու վրայ

պըսպրուած 1914ին՝ աւարտած է 1917ին: Երեսուն ձէթը տարածութեան վրայ՝ հսկայ գործ, որու պատուանդանին չորս անկիւնները բռնող չորս մե- ծաղիլը արձանները, Ոյժը, Յաղթանակը, Ազատու- թիւնը եւ Ճարտասանութիւնը, ինքնին քառեակ ճը հրաշալիքներ են արուեստի:

ՄԱՐՈՒՄԷ ՊՈՒՐՏԷՂ. — Ավվէար Ջօրավարին ցուշարձանը (1914—17)

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՂ.— Ազատութիւնը
Ալվէար յուշարձանին չորս դէմքերէն մին.
(1913—1917)

Գալով ձիւղորին եւ ճանաւանդ ձիւղն, երկար յողնատանջ ուսումնասիրութիւններու արդիւնք՝ անոնք կը նկատուին իրենց տեսակին ճէջ անդերադասելի տիպարներ ու բաղդատութեան կը դրուին հնութենէն ձեզի հասած ճէկ քանի հագուազլւա հրաշակերտներու հետ, որպիսին են՝ Քսէնոսէի արձանը կամ Ներոնի յաղթական կամարին ձիւղը որոնք Ս. Մարկոսի ճակատը կը զարդարեն ներկայիս: Ձեռնհաս քննադատներէ ոմանք նոյն իսկ կը գերադասեն Պուրտէլի գործը այլ պատճառներով տիպարներէն:

Նոյնքան կատարեալ գործ ճըն է Ասալ Միգֆիեվիչի յուշարձանը. նուիրում լեհական ազատագրութեան: Գաղափարը, պատերազմէն առաջ յղացուած, աեակ ճը ճարգարէացուծ եղաւ (1909—1917):

Ոչ շատ հեռու Փարիզի փոլոնիական հիւպատոսարանէն, ան կանգնուեցաւ Ալմայի հրապարակին վրայ, տեղ ճը՝ որ յարձարագոյնը չէր անշուշտ. անցուարձը նուազ եւ հանդարտ տարբեր վայր ճը դրուելով, գործին զեղեցկագիտական ճասնայատկութիւնները աւելի զիւրաճատչելի պիտի ըլլային ճեճամասնութեան:

Լեհաստանի ազատագրութեան ռահվիրայ եւ ազգային ճեճ բանաստեղծ Ատաճ Միգֆիեվիչ կանգնած է սիւնի ճը վրայ որ հասարակ սիւն ճը չէ: Մօտէն զիտողին հաճար անիկա ահեղ հրետանիի ճը փողն է դէպ ի երկինք ցցուած, ուրկէ փոխանակ ռումբի դուրս կուգայ հայրենաբաղձ բանաստեղծին բուն կամքը: Անիկա ցուպ ի ճեռին՝ իբր անյողղող ուխտաւոր եւ խստակեաց առաքեալ՝ դէպ ի իր նպատակը քալելու դիրքով կը ներկայանայ:

Յայտօր, ժողովուրդներու փրկութիւնը առանց բունի ուժի օգնութեան կարելի չէ ճեռք բերել, ուստի սիւն-հրետանիին կողէն դուրս կուգայ նաեւ:

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՂ.— Միգֆիեվիչ

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷԼ. — ֆաղթանակը վահանակի. ցուշարձան հայրենիքին համար մեռած երեսփոխաններուն ի պատիւ (ծրագիր). 1920

ազատութեան ողին, թեև սոսա՛ծ: Երկու ձեռքերով պինդ բռնած է ձեռքի պողովատիկ ճր որով ճիջոցը կը ճեղքէ, փրկութեան ճամբուն վրայ ցցուող աներեսոյթ թշնամիները փշրելու դիտուծով:

Յուշարձանին այս ճասը ճտաբերել կուտայ Ռիւտի Մարտէյէզը. նոյն անդիմադրելի կամեցողութիւնն է թեւաւորուած եւ սլացիկ: Նճանութիւնը որ կը տեսնուի՝ լոկ գաղափարական է, Պուրտէլի ստեղծագործութիւնը կրցել է տարբեր ճամբով ճր Ռիւտի յղացման բարձրութիւններուն Հասնիլ:

Յուշարձանի կազմութիւնը ամբողջացնող ճիւս կողմնակի տարրերուն թուսնն ճասանցն ու անանց նկարագրութիւնը կարելի չէ տալ այստեղ: Պէտք է սակայն շեշտել թէ՛ այս երկին, ինչպէս նաեւ Պուրտէլի ճիւս բոլոր ստեղծագործութիւններուն ձէջ, բաղկացուցիչ տարրերը այնպէս ուսումնասիրուած, կշռադատուած են որ Հաւաքական ներդաշնակութեան ճր ձէջ, իրենց էութեամբ, կը դիճեն

դէպ ի գործին կեդրոնական գաղափարը, որու գերագոյն չափով նիւթականացմանը կը նպաստեն ու գայն շօշափելի կը դարձնեն:

Պատահականութեան ոչինչ չի թողուր Պուրտէլ: Արուեստի ճանաչողութեան Համար գրի առած իր ճտածութիւններէն ճիւսն ձէջ ան կը յայտարարէ. «Արուեստը գրահաշիւ ճրն է (algèbre), Հիմնուած նիւթեղէն քանակութիւններու վրայ, որով ճաքի ճիակ գուճար ճր կը ձեւացուի գաղափարական արձէքներու յաւելուծով:»

1920—22ի տարիներուն արտադրեց Ալգասի Ասուածաճիւր, որ Հուճկու ինքնատուութեան ճր դրոշմը կը կրէ եւ ոչ ձէկ աւնչութիւն ունի կրօնական կալուածին ձէջ արտադրուած դասական ճիւս աստուածաճիւններուն Հեա: Պուրտէլի կոյսը իրական կեանքէ վերցուած ճողովրդական տիպար ճրն է, երիտասարդ կին ճր, կրօնի կազմով ու բնական կեցուածքով: Վանքի ճթնողորտին ձէջ ձեճցած կոյսի ճր տճոյն կազմը եւ անոր դէճքի

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷԼ. — Ալգասի Աստուածաճիւր. (1920—1922)

ԱՆՅՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՂ.— Ֆրանսա որ Ամերիկայի գալուստը կ'ողջունէ:

Ճիւթիւք արտայայտութիւնը չենք գտներ այստեղ: Պուրտէլի կոչին խորհրդաւորութիւնը իրական կեանքի ներշնչած խաչականութիւնն է:

Երիտասարդ ծալք ծըն է ան, կէս քաղքենի, կէս գեղջուկ: Լայնածալ թաշկինակ ծը կը ծածկէ իր գլուխը: Բազուկներուն վրայ՝ վեր բռնած ունի իր երախան որ, թեւաբաց, կենդանի խաչի ծը կերպարանքն առած է:

Բարձրութեան ծը վրայ կանգնած, վարը համախմբուած ժողովուրդին ցոյց կուտայ՝ խաչին, չարչարանքի նշանին տակ՝ վաղուան յոյսը:

Այստեղ եւս արուեստագէտը ոչ մէկ ճանրամանութիւն աննկատ չէ թողած: Տիպարին կեցուածքն ու շարժումը, անոր հագուստի մէկն մի ծալքը ինամուտ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուցած, դանն ոճաւորած է որպէս զի ամբողջութիւնն ըլլայ կենդանի, իրական, խոհուն եւ միանգամայն զարդարուեստեան (décoratif):

Այս հսկայ արձանը կանգնուած է Վոփի նահանգին մէջ, բացօթեայ վայրի մը բարձունքը:

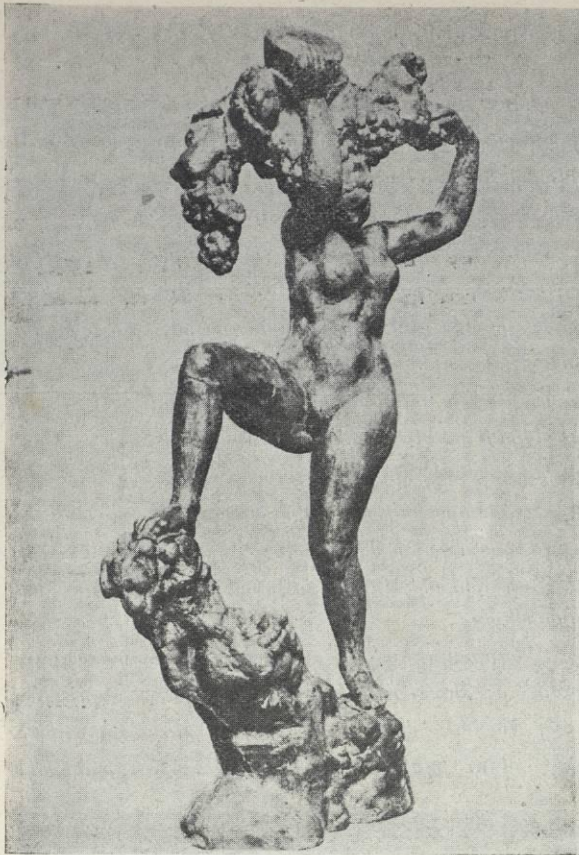
Այս վերջին շրջանի մեծաւքանչ աշխատութիւններու կարգէն է նոյնպէս Բուանը-սը-Կրավի ծովափը կանգնուած արձանը, մեծ պատերազմին՝ Ամերիկայի բերած օգնութեան իբր յիշատակ:

Յուշարձանը կը ներկայացնէ Ֆրանսան, հսկայ Պալլասի մը կերպարանքին տակ, գլուխը ծածկած սաղաւարտով: Դէճքը կ'արտայայտէ մտահոգութիւն մը եւ միեւնոյն ատեն յոյսի լուրջ գիտակցութիւն մը: Ան դարձած ովկիանոսին՝ կը նայի դէպ ի Ամերիկան ուրկէ պիտի հասնի օգնութիւնը: Ձեռքին մէկը հովանի ըրած է աչքերուն՝ հեռուն դիտելու համար, իսկ միւսովը նիզակ մը բռնած է, ինքնապաշտպանութեան զէնք որ զարդարուած է ձիթենիի ճիւղով մը, խորհրդանշելը բաղձալի խաղաղութեան:

Անդրիագործական այս բոլոր մեծաշխատ, լայնածաւալ ձեռնարկներու ընթացքին, մերթ ընդ մերթ, Պուրտէլ ժամանակ գտած է եւ արտադրած կեանքով ու ճշմարտութիւնով ցայտուն բազմաթիւ

ԱՆՅՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՂ.— Կիսանդրի Գրիշնամուրթի Հնդիկին:

ԱՆՅՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՒ.— Բաքոսուհի որ ողկոյգ ներ կը ճմլէ:

կիսանդրիներ ու գլխանդրիներ որոնք յայտնի անձնաորութեանց ղէճքերը կը յաւերժացնեն:

Այսպէս բաց ի էնկրէ (1908), վերարտադրած է, ի մէջ այլոց, իր երբեմնի վարպետին՝ Ռոսէնի, Օնէգիւ Ռըլիւ եւ Տօթ. Քեօպերլէ գիտնականներուն (1914), Անարոյ Ֆրանսի (1920), Մ. Կոլսպեղի, Սըր ձեյմս ձօրն Ֆրեգրի. (1922) ղէճքերը:

Իւրաքանչիւրին Համար Պուրտէլ գիտցած է ընտրել կեցուածքի այն բոպէն, զիմացութեան այն պահը որ ամենէն աւելի դուրս կը բերէ անձնաորութեան ներքին Հոգեբանութիւնը, անոր ծառուորական նկարագիրը:

Ասոնցմէ դուրս, քանդակագործական նոր տեսակի եւ ինքնատիպ կիրարկութիւններու եւս Հետամուտ եղած է: Զոր օրինակ՝ Քլէմանտոյի ձեկ զրական երկին (Démosthènes) տպագրութիւնը զարգարելու Համար պատրաստած Հարթաքանդակներու շարքը զորս փորագրիչ Փերիշօն վերարտադրեց:

Պուրտէլի աշխատասիրութիւնը անսպառ էր որքան իր գործունէութիւնը այլազան:

Իր ժամանակին կարեւորագոյն ծասը արձանագործութեան տարւոյ Հանդերձ ծիջոց կը գանէր նաև դժագրելու, նկարելու (գլխաւորաբար խիժանկար և փասթէլ). ուսուցանելու և նոյն ատեն զրական ու բանաստեղծական Հաճեղ ու խորհրդալից էջեր արտադրելու, որոնք ոչ նուազ մեծ արժէք կը ներկայացնեն և լի են ընտիր տեսակի բնարեղութեամբ: Քնարերգութիւն՝ որ ծարղասէր, ազնուական Հոգիէ մը կը բղխի և որ՝ իբր տիրական յատկանիշ՝ Համասիրու կ'երեւայ նոյնպէս իր սքանչելի քանդակագործութիւններուն վրայ:

Իր ներհուն Հմտութենէն, իր չքնաղ արուեստէն լիաբուն բաժին կը Հանէր ուսանող սերունդներու: Ռ՛լ տը լա Կուանտ Շօմիէրի արուեստանոցին այցելու ուսուցիչներէն էր: Պարզասէր ու խղճածիր ողկոյ մը շարունակեց այլ պաշտօնը մինչև իր մահը, աւելի քան տասնեակ տարիներ

ԱՆՅՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՒ.— Հանքագործներու Յուշարձանը (Մոնսօ-լէ-Մին):

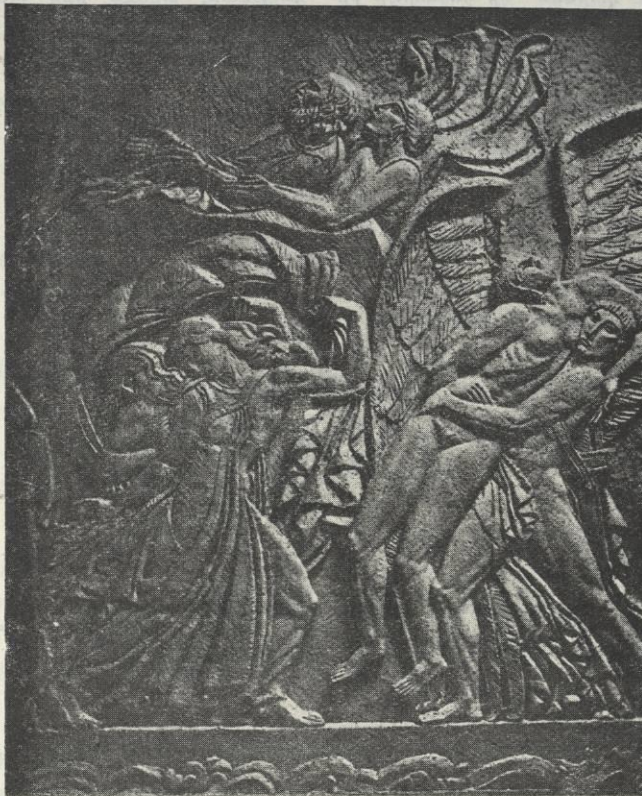
Միջինէն քիչ ծր վար հասակով, թիկնեղ, կոճղային ամուր կազմով անձ ծը կը ներկայացնէր Պուրաէլ ֆիզիքապէս: Դէճքը արդիական առաքեալի ծը կամ տեսանողի ծը տպաւորութիւնը կը թողուր, երբեմն ալ՝ կզակը շրջանակող ճանեկաձեւ ծօրուքին պատճառաւ՝ վաղեմի նաւաղի ծը բարի կերպարանքը կ'ստանար:

Աշխատանքի կարգապահութիւն ծը պար-

հանդարտ, խոհական և լուրջ էր կենցաղավարութեամբ, ու իր համեստ, ցուցածուութենէ հեռու բնաւորութիւնով վստահութիւն և համակրանք կը ստեղծէր շուրջը:

Մարդասիրութիւնն ու խաղաղասիրական ոգին իր ճոխ հոգիին պայծառ յատկութիւններէն էին:

Պատերազմէն յետոյ չէ կրցած զսպել իր ձեկ ցանկութիւնը ու զայն քանիցս բարեկամներու

ԱՆԹՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷՒ.— Երգը, Գիւցագներգութիւնը եւ Պարը (Մարսէլի Օփերային համար)

տադրած էր ինքզինքնին որպէսզի կարենայ առաւելագոյն չափով արգասաբերել ժամանակը: Առտուն ժամը 4ին կ'ելէր, կը գծէր կամ կը նկարէր, Տին կը ճաշէր, ապա կը ձեկնէր դէպի իր աշխատանոցներէն ճին կամ ճիւսը, որովհետև իր խոշոր ու բազմակողմանի աշխատութիւնները պարփակելու համար ստիպուած էր ձեկէ աւելի աշխատանոցներ պահել: Կաւին հետ կը ճարանչէր ձինչև կէսօր, կը ճաշէր, ճրափի պահ ծը կ'ունենար որով օրական աշխատանքի երկար շրջանը երկուքի բաժնած կ'ըլլար հանդիստի բնդիջուճով ծը, ու նորէն ձեռք կը զարնէր իր գործին:

յայանած է: Այն է՝ ժողովուրդի տուն ծը, ազգերու համերաշխութեան պալատ ծը կառուցուած տեսնել և որուն քանդակագորգուծը իրեն վստահուած ըլլար:

Ճարակոյս չկայ թէ հոգեկան ի՛նչ ձեճ հըրճուանքով և արուեստի ի՛նչ խոր և գեղեցիկ զգայնութեամբ պիտի փարէր գործին եթէ իրականութիւն գտնէր այդ վսեճ փափաքը:

Պ. Ա. Զօպանեանի «Վարդենիք Հայաստանի»-ներուն Բ. հատորը ստանալէ վերջ, ձեճանուն արուեստագէտը շնորհակալութեան զմայլելի նամակ ծը կը գրէ, ուր՝ անլրագունալով հայ ժողովուրդի

կրած տառազանքին և առ հասարակ ձտաբերելով ձարկվային բարբարոսութեան կատարած աւերածութիւնները՝ կ'աղաղակէ ցաւազին. «Ինչո՞ւ չեմ կրնար ծիածանն ըլլալ՝ որ փոթորիկներու վախճանին վրայ աղեղնակերպ տարածուիմ...»

Պուրտէլ քիչ կը խօսէր իր ըրածին վրայ և շատ իր ընելիքին վրայ: Իր անցեալը, իր ներկան ոչինչ էին իրեն համար բաղդատմամբ ապագային զոր կը նախատեսէր ու կարծես կը շօշափէր իր հոգիին ու ձ.թին խորքէն:

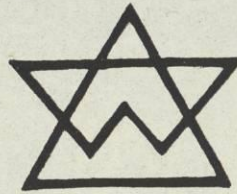
Արդարեւ Պուրտէլ հակառակ իր վաթսունևութ տարիներու բեռան, անաղարտ պահած էր իր աշխատելու կորովը, ձաքին բովանդակ պայծառու-

թիւնը և կարող էր հրաշակերտ երկերու նոր ու պայծառ շարք ձը աւելցնել հիններուն վրայ:

Աւա՛ղ որ ճահուան անողոք առեղծուածը տարածածօրէն իջաւ ու խափանեց այլ լոյսը: Մենք ի սպառ զրկուեցանք անզուգական ճեծ ստեղծագործողին խոստացած ապագայ հոյակապ հունձքերէն: Սակայն արուեստի այն գանձը զոր իբր ժառանգութիւն կը թողու ներկայ ու գալիք ճարտկութեան, արդէն իսկ անսահման ու յաւէտ անձոռանալի բարիք ձըն է ու պիտի մնայ:

ՌԱՖԱԷԼ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

Փարիզ

Պուրտէլի մենատառը
ԶԱՆԱԳԱԾ ԱՆՆ ԳՐԱՐՈՎ

ՈՍԿԵՂԷՆ ՋՐՈՅՑ

Դ Շ Խ Ո Յ   Հ Ե Ղ Ն Է

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Հովիտ ճըն էր, քաղքէն երկու ժամ հեռու,
Աճառանոցն, ուր ճենք ամէն Մայիսին,
Տաքերուն հետ կ'առնէինք չու,
Գըրաստներու առոյգ ուսին:

Ու հոն խուճբով, աղջիկ. տըղայ,
Արեւուն տակ թէ լուսնակին,
Մէջ ձէկ գառնուկ, ձէջ ձէկ ճերմակ սատանայ,
Յողնին ի'նչ է չէինք գիտեր ամենեւին:

Հաստ առասան, կարի դերձան,
Կըծիկներն իսկ ապըրջուծին,
Չէին տոկար ճեր թըռուցկին ճանկական,
Ջոր հովերը վե'րն ամպերուն կը քըսէին:

Գիշերներն ուր լուսին կ'ըլլար,
Կը նստէինք շուրջանակի բոլորը ձէկ,
Տանիքին վրայ. ու ամէն ոք անպատճառ
Պէտք է պատճէր հէքեաթ ճը հին ու համեղ:

Յոգնանքէն վերջ, չարութենէն վերջ օրուան,
Կ'ունկընդդէինք, խելօք խելօք,
Գուպարները ասպետներուն ճարտական,
Ու Դեւերուն՝ ապրող հեռու լերանց գոգ...

Ու կը սկըսէր ա'լ ամէն ոք
Երազներու նետել ոսկի իր ճագոգ...

Ա.

Լիալուսին Աճանոսէն՝ ճաղկի պէս.
Արձաթ թափող լիալուսին՝ երդին վրայ,

Ուր ճենք բոլորս՝ իրարու յեց՝
Շրջանակ ենք կազմեր, չունինք բացակայ:

Ջըրուցելու կարգն իճըս է այս անդամ.
Ես կը կրկնեմ սովորական ճեր պայճան:
— Ո'վ որ գիտէ, կ'ընդծիջէ զիս,
Անոր բերնին սատկած շան ճիս.
Ո'վ որ վէպի կէտին կ'ելլէ,
Անոր տունէն կոյր ձին ճանէ.
Տըղա'ք, ո'վ որ կը քընանայ,
Իր երազին սեւ կատուն գայ...

Կը սկսիմ այնպէս, ինչպէս ճըճեռ գիշերներ,
Պապըս, քամակը բարձին,
Հատիկ հատիկ կ'արտաբերէր,
Ու ես՝ երկար, անքուն, լըւին,
Բերանըս գոց, աչքերս ճեճբաց,
Կ'ունկընդդէի ճեռքերս ճունկիս վրայ ճալլած:

— Կար ու չըկար, ժամանակին,
Երբոր արաբ ուղտն էր սափրիչ,
Ու ամեկին՝ ճառեր կտրող սուր կային,
Ու տապարով կ'ամծիլուէին,
Երբոր ասեզն էր ճեճ բըրիչ,
Ոգնին՝ ըճբիշ,
Ու ճունետիկ՝ էշն իճաստուն,
Երբ ճըջիւնը կը կըրէր թագ ու բալիշ,
Ու ճառերը կը հասնէին աստղերուն,
Երբ ոսկիներն կ'երանէին,
Ու կալճաղն էր չափը անոնց,
Երբոր Բախտը ունէր ճարճին
Ու կը բաժնէր ճըրի՝ իր գանճ...

Ըճտաճալօրի ճէջ կ'ապրէր ճէկ թագաւոր:
Մովու աւագն ունէր հաշիւ

Բ. -

Եւ աստղերը բիւր բիւրաւոր,
 Անոր անբաւ հարըստութեան չըկար թիւ:
 Անոր փառքի բարձունքն ի վեր,
 Իրձէ առաջ ո՛չ ձէկ իշխան էր հասեր,
 Ու չըհասան իրձէ յետոյ ուրիշներ...

Իրեն ժառանգ ունէր ծիայն ձէկ աղջիկ,
 Որուն անունն էր Հեղինէ:
 Բայց ի՛նչ աղջիկ, վերէն փրթած ձէկ լուսիկ:
 Ի՛նչ Հեղինէ,
 Պիտ'ըսէիր իր գեղն ամէն՝ տեղին է:
 Ան կեանքին ձէջ ծիայն գարուն էր ճանչցեր,
 Ծաղիկներու ձէջէն բալեր երգելով,
 Համակ գորով,
 Համակ երազ, համակ հէքեաթ ու թիթեռ...

Ձեռքին ունէր փունջով նարկիզ,
 Այտերուն՝ վարդ ալ ու ալուան.
 Շրթներն ձեխակ, շուշան՝ իր վիզ,
 Ատամնաշարն ապրիմ-ձեռնիմ աղուական.
 Կը ծաղկէին ճանիշակներ աչքերուն՝
 Անուրջներու վըրայ ձերձակ.
 Խնկենի ի ունէր բուրում
 Իր ճագերուն ծըփանքն համակ.
 Կըրունկներէն նունուֆարներ քնքշենի
 Ու ճատներէն լոյս կակաչներ կը վառէին.
 Կուրծքը՝ պըտուկն էր կոկոնի,
 Ու ձիւնծաղիկ ամբողջ թերթ թերթ՝ իր ճարձին...

Ան բարի էր, ցօղին նըճան
 Որ դաշտերուն վըրան կ'իջնէ,
 'Ի ամէն ծաղիկ եւ ամէն խոտ աննըջան,
 Յնով օծուած, գինով անկէ,
 Կը բացուին ծոցն առաւօտեան:

Ան բարի էր, լոյսին նըճան, ու խոնարհ,
 Որ կը ճտնէ ամէն շեճէ անխըտիր,
 Ու կը բաժնէ իր շընորհը հաւասար,
 Առատօրէն ու լիալիր...

Բարի էր. զինք կը ճանչնային
 Պալատ թէ հիւզ, ճեճ թէ պգտիկ.
 Գութն հոճանիշ էր անունին,
 Ու ճիս հագած հրեշտակ՝ ինք...:

Ու թագաւորն այդ ունէր ձէկ զըրացի:
 Պալատին դէճ կար ձէկ հիւզակ.
 Կը բնակէին այնտեղ՝ քաղքէն ձեկուսի՝
 Այրի ճայր ճը եւ իր զաւակ:

Խեղճ կընիկը տասը տարի է այրի էր:
 Լըւացք կ'ընէր ասոր անոր.
 Ու ձեռքերուն սեւ գործովը աննըւէր՝
 Կը ձեճցընէր որդեակն աղուոր:

Իր յոյսերը եւ ապագան
 Անոր ճագուկ, հագիւ նետուող հասակին
 Պինդ էր պլլեր, կապի նըճան:
 Եւ արեւն իր, ուրախութիւնն, ամէ՛ն բան,
 Անոր սրտէն կը բըխէին...:

Անոր ամէն ձէկ ժըպիտը սիրագին՝
 Կը ծաղկեցնէր իր սիրտն աւեր.
 Մէկ արածութիւնն անոր դէճքին՝
 Իր սրտէն ներս սուզ կը բերէր...:

Ու հըպարտ էր անով. — ուրիշ ո՛վ ունէր
 Որ ձերութեան ըլլար նեցուկ
 Իր չարչարուած ոսկորներուն, լոյս կաթեր
 Իր ճայրական աչքին տամուկ:

Ու հըպարտ էր որ իր «հոգեակը» արդէն՝
 Եղաճ հասուկ, պերճ պատանի,
 Թիկն ու հասակ ժառանգեր էր իր հօրձէն,
 Լերան կողին ինչպէս կաղնի:

Սեւ աչքերն ու յօնքերը սեւ անորն էին,
 Ինչպէս նաեւ սեւ ճագերը գանդրագեղ.
 Պեխերն սեւ սեւ կը պտղէին,
 Ծընօտին շուրջ ձօրուքն՝ ճահկի պէս շըքեղ:

Ու հովիւ էր այրի կընոջ այս տըղան:
 — Անունն ի՛նչ փոյթ ձեզ, քանի որ
 Հէքեաթն ուզեր է ձոռնալ զայն,
 Տալով անոր անձահութեան պատմուճան,
 Ընձայելով ձեզ սիրելի դէճքն անոր...:

Սուրբ Սարգիսի տօնի օրն էր.
Մութէն առաջ, հօտէն դարձին,
Տըղան տեսաւ ճայրն, որ նստեր
Կուլար լըռին:

— Մայրի՛կ, ինչո՞ւ այդպէս կուլաս.

Ի՞նչեքնիս է արդեօք պակաս...

— Տըղա՛ս, կուլած,

Քանզի

Այսօր տօնն է Սուրբ Սարգիսի:

Լուսահոգի հայրդ անպայման

Մատաղ կ'ընէր ամէն տարի ճիշդ այսօր...

Մենք այլեւըս կարող չենք որ

Նոյն իսկ ուլ ճը դոհենք Անոր...:

Տըղան անձայն ճըտաւ ճարագ,

Ուր կար ճիւղն իր ձէկ հատիկ սիրուն այժ:

Իր զըմէլին քաշեց արագ,

Որ շղթայով ծ'էր պինդ կապուած

Իր գօտիին՝ ճաքիի ճագ...:

Անոր յետին ճայիւնն հաղիւ

Արձագանգեց ախոռին ձէջ, ճարեցաւ.

Կարծըրեցաւ ճօրուքը խռի՛

Վըզէն հոսող արեան լըճին ձէջ անբաւ:

Տըղան, հանդարտ, սրբեց շեղքն իր դանակին՝

Այժին կողին վըրայ պարարտ.

Եւ աչքերը՝ նըման լեցուն բաժակին՝

Մինչեւ կոպերն ուրախութեամբ ոճրապարտ,

Գուրս ելաւ ճօրն աւետելու թէ հիճա՛յ

Ձոհ ճ'ըրաւ հօր սովորութեան համաձայն:

Ձըջաց սակայն,

Վախնալով որ ճայրն աւելի գուցէ լայ

Իր հօր ճըգած հարըստութեան վրայ վերջին.

Ու ետ դարձաւ ներս ախոռէն խաւարչտին...

Ծեր ճը այնտեղ լուռ կը կենար,

Մօրուքն անոր կը տարածուէր

Մինչեւ պորան ու ճինչեւ ուսեր.

Եւ այժը ժիր խոտ կ'որոճար...

Պապանձեցաւ տըղան ի տես այս հրաշքին:

— Որովհետեւ իր իսկ ձեռքով

Մորթած էր այժն, որ, ողջ հիճայ,

Հանդարտօրէն պառկած կողին՝

Էր անխըռով.

Ու քիչ առաջ, ներսը ոչ ոք կար՝ ապահո՛վ:

— Ես հայրիկիդ անունը կրող

Քաջ զօրավար Սուրբ Սարգիսն եմ:

Մատաղդ եղաւ Տիրոջ առջեւ յարգելի...

Եւ ան ահա՛ կենդանի է...:

Ի՛նչ այժը ճատովն երբ ցոյց կուտար,

Տըղան այն կողմ նայեցաւ պիշ:

Ետին դարձաւ ու ոչ ոք կար.

Կորսըւած էր սուրբ ճերունին խաչանիշ:

Գ.

Թագաւորը Հեղինէն զատ ուրիշ զաւակ չունեցաւ:

Հայրերը լոկ կրնան գիտնալ թէ որքա՛ն

Կը գուրգուրար թագաւորն իր աղջըկան:

Անոր ձէկ վիշան իր իսկ էր ցաւ:

Ապարանք ճը կանգնել տըւաւ քաղբէն գուրս,

Լերան կուշտին, ճենի՛կ, հեռո՛ւ,

Կախարդական իբրեւ դղեակ հինաւուրց,

Ուր չըհասնին չարն ու նախանձն աչքերու:

Հեղինէն այդ ապարանքին ձէջ կ'ապրէր,

Քառսուն քառսուն նաժիշտներով,

Որոնք անոր ամէն քըճայքն ու պատուէր

Կ'ընդունէին ճեճ հաճոյքով:

Հովիւ տըղան՝ իր այժերուն առաջնորդ՝

Ինչ որ սորված էր հովերէն

Նըւագելով իր սըրինգին ձէջէն յորդ,

Կուղար այնտեղ ամէն տեսն...

Հեղինէին սիրելի էր նըւագն այդ.

Որ ճինչեւ իր սրտին խորերը կ'իջնէր.

Հո՛ն քաղցրութիւն կը ճաւալէր, կուտար խայթ,

Եւ անձանթ ըզգացում ճը կը վառէր...

Հեղինէն շատ հետաքրքիր էր տեսնել

Հովիւ տըղան, որ, ամէն օր

Իր սըրինգին թովքն անընդել

Կը պտըտցնէր այդ վայրերը ձենաւոր,
Արբեցում տալ հոգիներուն սիրաւոր...

Կ'ուզէր գիտնալ ան թէ ո՛վ էր
Արգեօք վըհուկն այս այծարած,
Որ սրտերը՝ բաց գրքի պէս՝ կը դիտէր,
Ու կը կարար բոլոր կապերն առեղծուած:

Նոր ըսկըսող գարնան պայծառ վերջալոյս,
Ուր հովերու թեւերն անդուլ կը թօթուեն
Սրտերու ձէջ սարսուռ ու յոյզ,
Վայելելու ցանկութիւններ տարօրէն:

Նոր ըսկըսող գարնան իազազ իրիկուն,
Ուր ամէն իր, ամէն էակ,
Անոյշ տենդով ճը դողդոջուն՝
Կ'ուզէ խայտալ երկնքի տակ...:

Հովիւ տըղան դէծի բլրէն իջաւ վար,
Կը հետեւէր հօտը իրեն,
Արածելով ծոթրին, ճացառ,
Հըրանունկներ կոխկրտէին...

Մեղրածոճով իրարու կից՝
Երկու ծակ ծակ եղէգիկներ,
Տըղու սրտին հազորդակից
Կ'ընէին այլ դողդոջ սրտեր,
Երբ կ'երգէին սիրանըւէր:

Հովիւն անհոգ գարկաւ սըրինգ
Ինչ որ հոգին իր տըւաւ տուն,
Ինչ որ ծաղկանց կ'ըսէ հովը թափառիկ,
Ինչ որ թիթեռն կը ճրմնջէ վարդերուն...:

Յանկարծ առաւ աչքերը վեր,
Ու նայեցաւ պատըզգամին.
Հեղինէն հոն, ճօճաթուին ձէջ նստեր,
Իրեն յառեր էր անձկագին...:

Նայուածքները հանդիպեցան իրարու...
Տըղուն շրթները դողացին,
Սրինգը ձեռքէն ինկաւ գետին.
Ա՛լ վըրան ոյժ չըճընաց ոտք կենալու...:

Լըռեց սըրինգը յեղակարծ...
Նաժիշտները վար վաղեցին:
Եղէգին քով, տըղան գետին էր փռուած,
Դարձած ճերմակն իր աչքերուն սարսուզին:

Տիրուհին ալ՝ ամենուն պէս՝ շըփոթած,
Շուրջիներուն հարցուց դարձան:
Ջուր սրկեցին դէճքին դեղնած,
Օգուտ չըրաւ ամենեւին...

Այսպէս ըսաւ կին ճը տարեց.
— Կոյս ճը, որուն ծոցն ըլլայ սուրբ՝
Աստուածածնի պատկերին պէս,
Որուն պատկերն ըլլայ անհուկ՝
Աստուածածնի արձանին պէս,
Եթէ պըտուկն իր ծիծերուն այս լըռած
Շրթունքներուն քըսել հաճի,
Գուցէ կեանքի դայ պատանին այս քամբախտ...

Ո՛չ ոք ըրաւ զոհողութիւնն այս վըսեճ,
Ո՛չ ոք ուղեց իր կուսութեան պղծել սեճ:
Բոլոր աչքեր հեղինէին վրայ դարձան,
Որ անվարան
Իր ճատներով քակեց՝ կոճակ առ կոճակ՝
Կուրծքը ծածկող թաւիշը գիրգ,
Դէճքը պահած քօղի ճը տակ,
Ան ճըռեցաւ տըղուն վըրայ, բաց իր գերկ՝
Դըրան նըճան անըջական դըրախտին,
Ու պըտուկը՝ արաբ ձիւ գլխուն պէս՝
Ու պըտուկը՝ իր թուխ կալով եղերքին,
Հովուին գունատ աչքին, բերնին
Քըսե՛ց, քըսե՛ց...
(Եթէ ձեռած անգամ ըլլար,
Տըղան անշուշտ պիտ'արթըննար...):

Տըղան ձեղձիւ բացաւ աչքերն ու բերան,
Քունէ գարթող ձէկու նըճան,
Չորսղին դիտեց ապշած աջնքա՛ն:
Յետոյ՝ դժգոհ այս գարթուճէն վաղաժամ՝
Առաւ ցուպն իր տօսախ փայտէ՝
Ու սըրինգը, ու տրամօրէն ու շըփոթ,
Քըշեց իր հօտ...

— Հէքեաթն այսպէս կը պատգամէ.
Կը կասկածի ո՛վ որ անոր ճշգուծեան,
Միսը՝ փերթ փերթ, ճըկան ճըկան,

Պիտի յօշուի գազաններէն ծովեկան :
 Ա՛լ անկէ ետք սիրով վառած Հեղինէն՝
 Կորսնցուցած ախորժ. աշխոյժ,
 Կը սպասէր էջքն Հօտին՝ դեժի բըլուրէն,
 Ու կ'ունկնդրէր խորէն սըրինգն ապաժոյժ... :

Ա՛լ անկէ ետք, տըզան՝ անյոյս իր սիրով՝
 Անկարելի երազն աչքին,
 Սիրաը կրակին բռնած խորով՝
 Ձէր Հեռանար շրջակայքէն պալատին :

Եւ ըսել որ երկուքը ձէկ,
 Իրենց ետեւն ունեկին
 Հազիւ երսուն երկու գարուն տակաւին :

Դ .

Այսպէս անցաւ գարնան ձիծաղն ու ամառ .
 Փըչեց պախուրցը, դողացուց
 Մառերուն վրայ տերեւները ոգեվար,
 Կուրծքերու տակ սրտերն սիրով ճշտայոյզ :

Մըշուշն իջաւ. գրկեց ձորերն ու բըլուր՝
 Թաց սաւանովն իր ըսպիտակ .
 Կըռնչեցին ագռանները եւ ուրուր,
 Հո՛ն ուր երբեժն կ'ուռէր երգը սըրինգին՝
 Հովուին անտաշ ձառներուն տակ,
 Յաճախ ձինչեւ ելքը լուսնին :

Ա՛լ ըսպատեց աղջիկն ի գո՛ւր
 Այծարածի վերագարձին,
 Տենչանքներուն վըրան իր հուր՝
 Թափեց արցունք կարօտագին... :

Հայրը ի տես այս հատնուծին անղըրաւ՝
 Տառապեցաւ սրտին խորէն :
 Սակայն Հեղինէն ձէկուն չըսաւ
 Պատճառը իր այս վիճակին տարօրէն :

Յուրաքանչէր հետ՝ հովուին ինկաւ անկողին :
 Թշուաւ ձայրը՝ արցունքն աչքին,
 Տեսաւ տըզուն գալիութիւնը անձեկին,
 Իր կ'աւելնար օրն օրին :

Հարցուց պատճառն. — Տըզա՛ս, ինչո՞ւ
 Հիւանդացար, կը հառաչես,
 Ու կուրծքդ աղու
 Կ'ելեւջէ փըքոյցի պէս... :

Պատասխանեց տըզան. — Մայրի՛կ,
 Սէրն է, սէ՛րն որ կը տանջէ զիս...
 — Ո՞վ է տըզա՛ս. սիրածդ աղջիկ... :
 Ծըռեց արաուձ հովիւն իր վիղ... :

— Ըսէ՛, տըզա՛ս, անունն անոր...
 Գոցեց աչքերն իր երազկոտ,
 Մընաց այգպէս լուռ ու անգորր :
 Յետոյ ծալքեր բռնեցին փոթ
 Ճակատէն ձինչեւ ունկերուն ծօա... :

— Ըսէ՛, տըզա՛ս, արտասանէ՛ իր անուն...
 — Ձէ՛, չեճ կրնար երբեք ըսել...
 Վճռական էր ձայնը տըզուն,
 Ու խօսելու շեշտն անընդել... :

— Գըթա՛, տըզաս, գըթա՛ այրի ձօրըդ գէթ,
 Որ քու ճաճբուզ ձիւնեց իր ճազ .
 Գըթա՛ անոր տարիներուն արտաձէտ,
 Գըթա՛ անոր արցունքներուն լըսած...
 Ո՞վ է, ըսէ՛ լոկ իր անուն...
 Ու ես կ'երթամ, ո՛վ ալ ըլլայ,
 Խնդրել զինքն իձ ձիւան արզուն...
 Կ'իչնամ ոտքը, կը պաղատի՞մ որ գըթայ
 Ալեհեր ձօր ձը վշտերուն...
 Ըսէ՛, տըզա՛ս, լոկ իր անուն... :

Տըզան բացաւ իր աչքերը, ժըպտեցաւ
 Ժըպիտով ձը, սր կ'ամփոփէր իր ձեճ ցաւ .
 Յարեց. — Անոր անունն... Հեղինէ՛...
 Թագաւորի աղջիկն... Հեղինէ՛...
 — Հո՛ղը գըլխուս, վա՛յ օրերուս,
 Թագաւորի աղջիկն ըսիր...
 Մայրը, սպառած պատասխանէն այս ժըպիբհ,
 Հաւտաց սակայն թէ Հեղինէն էր գետեղած
 Իր զաւակին սրտին այս յոյզ :

— Մայրի՛կ, գընա՛ թագաւորին...
 Թէ իր աղջիկն ինձ տալ կամի,
 Կեանքս իրենն է... :

Իսկ թէ ճերմեց՝
 Գընա՛ փորել զաւկիդ համար փոս ճը ճեճ՝
 Ուր իրեն հետ ընդձիշտ թաղէ՛
 Լոյսին չեկած երազներն իր լրբենի...
 Մայրի՛կ, զընա՛ հեղինէին,
 Ըսէ՛ անոր որ եթէ զիս առնել կամի,
 Իր ըստրուկը կ'ըլլամ ես... Իսկ թէ ճերմեց՝
 Գընա՛ գտնել զաւկիդ համար քար ճը ճեճ՝
 Որուն ներքեւ շուտ ջախջախուին
 Լոյսին չեկած իրբ երազներն իր քանի... :
 Հէ՛ք, հէ՛ք, հէ՛ք ճայր, ո՞վ չափեց քեզ բընաւին.
 Խե՛նթ, խե՛նթ, խե՛նթ սէր, ո՞վ գիտցաւ քեզ տա-
 կաւին:

Անիճելով ճայրն իր սեւ բախտ,
 Աչքին ձեկով լալէն, ճիւտով՝ խնդալէն,
 Շալը ճըզեց ուսին վըրան,
 Հագաւ տրեխներն հինուճին,
 Բռնեց ճամբան թագաւորի պալատին:

Թագաւորին լուր աըւին իր ծառաներ
 Թէ պառաւ ճը՛ զըրան առջին՝
 Զինքը տեսնել կը փափաքէր անպայճան:
 — Բերէ՛ք, ըսաւ, ապշած, արքան:

Ու ներս եկաւ, հագած աղտոտ, հին լաթեր,
 Լըւացարար կին ճ'անձանօթ.
 Ու կոխելէն տըրեխներովն իր ցեխոտ՝
 Մետաքսաւէտ զարդերն ամէն ու գորգեր,
 Կեցաւ շքեղ ճեճ գահին ճօտ... :

— Ի՞նչ կը խնդրես, կընի՛կ, պոռաց
 Թագաւորը խոթուողէճ:
 — Իճ տըղո՛ւս, ո՞վ տէր փառաց,
 Աղջիկըդ հարս ուղելու ես եկած եճ:

Պատասխանն այս ճիճաղ առթեց արքային,
 (Տրտուճ արդէն՝ իր աղջըկան վիճակով):
 Հրաճան ըրաւ աթոռ բերեն,
 Նստեցուցին
 Մուրացիկի շատ նըճանող այս խեղճ՝ կինն... :

— Ո՞վ է, խնաճի՛, ագնիւ տըղաղ,
 Ի՞նչ է անուճն այդ իշխանին.

Ու որո՞նք են իր տխրոսներն ու երկիր,
 Ո՞ւր են քաղաքն իր ու պալատ... :

— Արքա՛յ, տըղաս հողիւ ճըն է անվարտի,
 Իր հօր ճառանգը հարազատ.
 Գիտէ սըրինգ ամէլ ճիայն.
 Հիւզակ ճ'ունինք իբրեւ պալատ...
 Ես իր ճայրն եճ ու ինք՝ ճիակ իճ որդի,
 Ինչպէս աղջիկըդ քուկին...
 Կամ խօսք կուտաս ինճի հիճայ.
 Կամ կը կանչես ճէկ դահճապետ...
 Տըղա՛ս եթէ ճեռնի, ինճի օր չըկայ,
 Արեւ չըկայ ալ այնուհետ... :

— Կընի՛կ, տըղուդ տըւի աղջիկս...
 Ուրախացի՛ր... սակայն պայճան ճը ունիճ:
 Մինչեւ վաղուան լոյս առաւօտ.
 Աղջըկանըս պալատին դէճ՝
 Իճ պալատէն եօթ յարկ բարձըր,
 Եօթ հեղ շքեղ տուն ճը կ'ուզեճ...
 Ըսէ՛ տըղուդ՝ աղջիկս իրն է,
 Եթէ տեղին բերէ ուղածս.
 Իսկ հակառակ պարագային՝
 Ես տէրն եճ իր յիճար կեանքին... :

Սրտէն արին, աչքէն արցունք քանճելով,
 Պառաւն եկաւ իր զաւկին քով,
 Պատճեց ի՛նչ որ թագաւորը պահանջեց... :

Ե.

Իր կախուելիք սեւ պարանը օճառող
 — Որպէս զի շուտ պրկէ վիզն իր պարոյրով—
 Զինուորի պէս համբերատար,
 Կամ իր խաչը ուսին շալկող
 Քրիստոսի պէս անկըւով,

Չըզեց հողիւն իր անկողին.
 Առաւ ցուպն իր տօսախ փայտէ կարըւաճ՝
 Ու եղէկեայ սըրինգը հին,
 Որուն վըրայ փոշին խաւ խաւ էր նստաճ,
 Քըշեց այճերն իր դէպ ի սար... :

Մինչեւ կէսօր արաճեց ի՛նչ որ զըտաւ:
 Աղբիւրին երգն այն օր իրեն թըւեցաւ.

Աւելի քաղցրը խաղերով,
Արեւու լոյսն աւելի քաղցրը նաղերով...
Աշխարհ իրեն աւելի քաղցրը եկաւ...:

Միջօրեաքին՝ երբոր հիւանդ լոյսն աշնան,
Մեռնող սրտի պէս բոցավառ,
Արիւնեցաւ ամպերն ի վար,
Իր հոգիէն ճրտաւ ճէկ բան... --
Հօտը քըշեց դէպ ի պալատն աղջըկան...:

Սարին վըրայ, ծացառներու շուքին տակ,
Ընկողմանած խոտերուն վրայ խըշըրտուն.
Աչքերն դէծի պատըզածը ամբափակ,
Կպցուց սըրինգն իր շրթներուն...:

Կարծես հոգին յորդեցաւ այդ նըւագէն...
Կարծես դարերն իրար եկան,
Կարծես պարեց ճեծ ապագան,
Ու փըլան վար նախանձ ու քէն.
Ու թըրթըռուն դարձաւ եթերն ապաքէն,
Ուրկէ զիրար տեսան աղջիկն ու աըղան,
Ուրկէ զիրար ունկընդրեցին:
— Թո՛ղ ես ճեռնիմ հըրաշքներու հըրաշքին...:

— Հեղնէ՛, հայրըդ՝ սէգ գահակալ՝
Պահանջեր է որ ես շինեմ,
Աստեղահուպ պալատիդ դէմ,
Կախարդական տուն ճը որբալ,
Պալատներուն պէս հէքեաթի,
Որ եօթն անգամ շըքեղ ըլլայ,
Ըծտածպօլի պալատներէն ճարճարեայ...:

Ես սիրա ճ'ունիմ, պաշտող ըզքեզ,
Ես կեանք ճ'ունիմ, ըստրուկ սիրոյդ,
Սըրինգ ճ'ունիմ ու ցնցոտի...:

Տըւաւ աղջիկը պատասխան.
— Հովիւ տըղա՛յ, սրտիս իշխան՛ն,
Եթէ հայրըս ձեռք վերցընէ քու վըրան,
Թո՛յն կը խըճեմ, ես ալ կ'ըլլամ ինքնասպան...
Թող երկուքըս ամփոփէ ճէկ գերեզման...:

Ու երեք հեղ բացուեցաւ ճէկ պատուհան,
Ու գալիահար դէճք ճը՝ լուսնի ճը նըման,

Տեսնըւեցաւ, անձանօթ բառ ճը սիրոյ՝
Իր բերանի ճահկին վըրան...:

Հովին ընդոստ ըսթափեցաւ. շուրջն ահա՛
Մութը կար լուկ թափնուդ՝ ցո՛ւրտ ցո՛ւրտ՝ ամպերէն:
Ինկաւ ճամբայ.
Հասաւ տուն, ուր իր ճայրիկը՝ ջերձօրէն՝
Ծունկի եկած՝ աղօթք կ'ըսէր լո՛ւու լալէն...:

Ինքն ալ ճունկի՛ ամէն օրուան հանգունակ,
Այսպէս աղօթք արտասանեց զխահակ,
— «Ո՛վ Սուրբ Սարգիս, հօրս անուան ո՛վ պահապան,
Դուն որ վիշապն ըսպաննեցիր անվարան,
Օգնէ՛ ինձի: Վաղն առաւօտ քա՛ջ ըլլամ,
Երբ կացինը վիզըս զընեն դահիճներ.
Մահուան դէճը, վատերու պէս, չըդողա՛մ...
Ո՛վ Սուրբ Սարգիս, ո՛վ հօրս անուան
Պահապան...:»

Յոգնութենէն իր աչքերը փակուեցան,
Մինչդեռ ճայրը կ'աղօթէր դեռ,
Կանչելով ճեծ, պզտիկ սուրբեր,
Աստուածածին, Յիսուս ու Տէր...:

Ու հիւզակը առաւ ուրիշ կերպարան...:

Դուք տեսե՛ր էք պատկերն անոր,
Որ նիզակ ճը աջ ձեռքին ճէջ,
Կը ճըխըրճէ վիշապին փոր,
Տալով անոր գարշ կեանքին վերջ:
Ի՛նչ փայլուն են անոր նիզակն ու վահան...
Ասպանդակէն անթիւ աստղեր կը լուսնան:
Մօրուքն է հուր, աչքերն ճէյ ճէկ արեգակ,
Հաւատափոխ կարծես վահագն է համակ,
Զօրութեամբ ու քաջութեամբ:

Իր նըժոյցն ո՛ւր որ է կոխած,
Պայտին տեղը, ճինչեւ այսօր, կը ճընայ,
Լեռնէն լուսցող դերթ լուսընկայ,
Եւ ուխտի տեղ է դարձած...:

Ահա՛ այս Սուրբն արիագէն
Մըտաւ իրճիթն հովիւ տըղուն.

Ու ժպտելով եւ հեզօրէն
Տըւաւ ողջոյն:

— Հօրդ անունին Սուրբն եճ, ըսաւ,
Զիս կանչողին կը հասնիմ, երբ նեղը ճընայ:
Վաղն առաւօտ՝ երրորդ հեղ երբ խօսի հաւ,
Պիտի փոխուի հիւղդ պալատի լուսահայ,
Պալատին դէմ Հեղինէին...
Բայց, ճի՛ր՝ ճոռնար, պատուէր ճ՛ռնիմ...

Աւագաստի սուրբ գիշերին,
Պէ՛տք է որ դուն յիշես Սուրբ Կոյան Աստուածածին...

Տեսիլքն ընդհուպ անյայտացաւ, ամպի պէս:
Հովիւ տղան կը քընանար.
Ու ծայրն ծոռնկի՛ իր քովն ի վար,
Ոսկորները կտարելու չափ ուժգնապէս՝
Կուրծքին բըռունցք ճիշտ կը տեղար...:
(Շար.) ՎԱՐՈՒԺՆԱԿ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԸ

Հայ ժողովրդական ստեղծագործութիւնը
շարունակում է բազմապիսի ուսումնասիրու-
թիւնների նիւթ ծառայել: Հէքեաթների, դիւ-
ցագներգութիւնների և ժողովրդական երգերի
անասանան հմայքը եւ ստեղծագործ ոյժը
դէպ ի իրենց են քաշում հետաքրքիր և հետա-
խոյզ մտքերը նորանոր դանձեր լոյս աշխարհ
հանելու: Մասնաւորաբար հայ ժողովրդական
երգը վերջին շրջանում դառաւ բանասէրների
և երաժշտագէտների ուշադիր քննութեան ա-
ռարկայ: Եւ դա ունէր իր պատճառները. նախ
որ երգը իր կրկնակ հանդամանքով ունի թէ՛
գրական և թէ՛ երաժշտական արժէքներ միա-
ժամանակ, եւ երկրորդ որ եւրոպական ար-
դիական երաժշտութեան մէջ ժողովրդական
երգը հանդիսանում է ստեղծագործական ոյժի
կարեւորագոյն ազդակներից եւ արժէքներից
մէկը:

Ժողովրդական երգի մէջ սակայն երա-
ժշտական տարրը աւելի գերակշռող դեր եւ
արժէք ունի, քան գրական-բանաստեղծականը:
Երգի եղանակի մէջ է որ արտացոլում են
սուեալ հաւաքականութեան հոգեկան ապ-
րումները, միւս կողմից՝ լեզուի յարաճուն
զարգացման հետ կապուած փոփոխութիւն-
ները անխուսափելիօրէն ազդում են երգի
բառերի վրայ: Բացի այդ՝ ժողովրդական երգը
դրսեւորում է հաւաքական կեանքը օրը օրին,

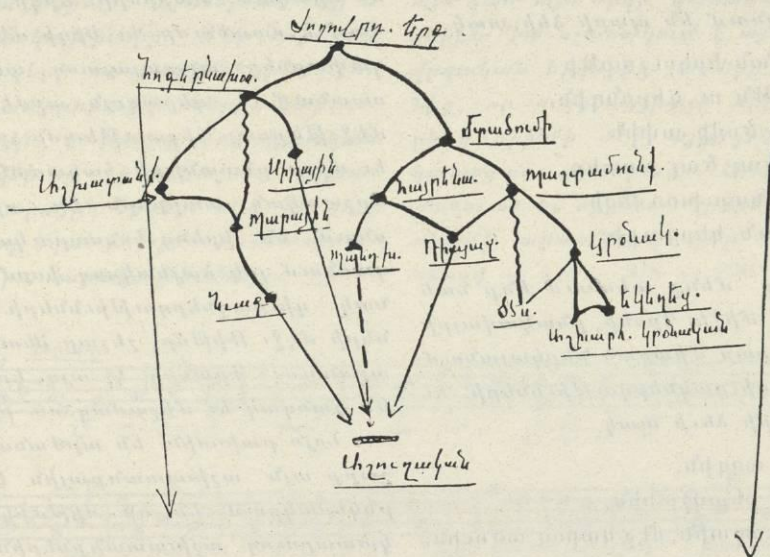
եւ նոր երեւոյթները, նոր պայմանները եւ
դէմքերը յաճախ նոր բառերով ընկնում են
նյն եղանակի տակ: Յաճախ ժողովրդական
երգի բառերը շինուում են յանպատրաստից,
ինչպէս օրինակ՝ պարերգների բառերը: Պարի
ժամանակ, երբ սպառուում են երգի նախնա-
կան բառերը, բայց շարունակում է պարի
տրամադրութիւնը, պարողները յարմարե-
ցնում են նոր բառեր, որոնք ընդհանրապէս
զուրկ են ու է գեղարուեստական արժէքից:
Երգի եղանակը մնում է միշտ կենդանի, խօ-
սուն եւ հարագատօրէն սերունդէ սերունդ
փոխանցուող, նա է կրողը ժողովրդական երգի
հասարակական եւ պատմաքաղաքակրթական
արժէքների:

Սակայն նախ որոշենք ժողովրդական եր-
գի սահմանները: Ժողովրդական ենք կոչում
այն երգերը, որոնք ծնւում են ժողովրդի մի-
ջից անանուն հեղինակների կողմից: Բայց
բաւական չէ, որ մի երգ ծնւի ժողովրդից,
որպէսզի դաննայ ժողովրդական երգ, այլ նա
պէտք է ընդունուի ժողովրդի կողմից որպէս
այդպիսին: Ժողովրդական երգեր ստեղծոււմ
են հազարներով, բայց դրանցից շատ քիչերն
են գոյութեան իրաւունք ստանում: Ժողովրդի
հաւաքական զգացումը, ճաշակը, իր նախա-
պայմաններն ունի այս կամ այն երգը սե-
փականացնելու եւ ի՛րը դարձնելու համար:

Դրանցից ամենէն բնորոշը երգից իր ստեղծողի անհատականութեան վերջին արժէքները չէզոքացնելու եւ այդ ուղղութեամբ փոփոխութիւններ մտցնելու բացարձակ իրաւունքն է: Մինչեւ որ երգը չի կորցնում իր ստեղծողի դիմագիծը, նա չի կոչուում ժողովրդական երգ: Այդ պատճառով էլ ժողովրդական երգը ծնւում է խորհրդաւոր անյայտութեան մէջ. եւ երբ ծնւում է, թւում է, որ միշտ էլ եղել է: Նա իր սոցիալական հանգամանքով ամէն տեղ է. աշխատանքի դաշտում, կրօնական արարողութեան կամ հարսանեկան ծիսակատարութեան ժամանակ:

Ուշագիւր դիտողութիւնը բերում է մեզ այն հաւանական եզրակացութեան, որ մեր ժողովրդական երգի տարբեր սեռերի միջեւ ինքնին գոյութիւն ունի քաղաքակրթական արժէքների որոշ աստիճանաւորում: Սիրային և աշխատանքային երգերը աւելի հին են ի-

րենց ծագումով և նախնական, և քաղաքակրթական նուազ արժէք ունեն, քան թէ օրինակ՝ այն երգերը, որոնք կապուած են բնակավայրի կամ պաշտամունքի բմբունողութեան հետ: Հայրենիքի կամ կրօնի երգ ստեղծելու համար նախ պէտք է ունենալ կրօնի և հայրենիքի մտածումը, որը ինքնին պայմանաւորուած է որոշ քաղաքակրթական տուեալներով: Ըստ այդմ՝ սխալ չի լինի թերեւ եթէ մեր ժողովրդական երգերը բաժանենք երկու մեծ ընտանիքների. — ա՛) երգեր, որոնք ծնւում են զուտ հոգեբնախօսական պատճառներից — սիրային, աշխատանքային և սարային եւ — բ՛) երգեր, որոնք կապուած են մտածումի հետ — պաշտամունք, բնակավայր, հայրենիք: Հետեւեալ տախտակը ցոյց կարող է տալ այդ ընտանիքներից իւրաքանչիւրի փոխ-յարաբերութիւնը միւսի հետ:

Այս երկու ընտանիքներից իւրաքանչիւրի սեռերը իրենց հերթին ունեն քաղաքակրթական և պատմական արժէքների տարբեր աստիճանաւորումներ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս մեր գրաֆիկ տախտակը: Սիրային երգը աւելի հին է ծագումով և աւելի նախնական, քան աշխատանքային երգերը: Նախամարդիկ որսորդներ և խաշնարածներ էին եւ չունէին նստակեաց կեանքին յատուկ զբաղումներ, իսկ աշխատանքային երգը, որպէս ուրոյն ֆոնմ երեւան է գալիս աւելի ուշ դարաշրջ-

ջաններում, որտեղ աշխատանքի նոր ձևերը կատարում են որոշ ռիթմով, համաչափութեամբ և երգը հանդիսանում է, որպէս արնատեսական ազդակ (K. Bücher):

Պարային երաժշտութիւնը, որքան եւ իր ծագումով կապուած լինի հոգեբնախօսական պատճառների հետ, որպէս ուրոյն ֆոնմ հանդէս է գալիս աւելի ուշ դարաշրջանում, երբ մանաւանդ կազմակերպուել էր ընկերային աշխատանքը եւ սարբը ընդհանրապէս այս կամ այն աշխատանքի հետ կապուած մարմ-

նական շարժումների նմանացումն էր: Պարային երաժշտութեան անբաժան մաս է կազմում նուազը. իսկ այս վերջինը որոշ քաղաքակրթական վիճակի արդիւնք է, առանց որի նախամարզը նուազարան պատրաստել, լարել, նուազել չէր կարող:

Նման աստիճանաւորումներ կարող ենք նշել նաև միւս ընտանիքի սեռերի միջև: Պաշտամունքի երգերը աւելի հին են քան այն երգերը, որոնք կապուած են բնակավայրի կամ հայրենիքի հետ: Հայրենիքի ըմբռնողութիւնը համեմատաբար աւելի նոր է քան թէ կրօնական գագուտը: Իսկ ծիսական երգերը երեւան են գալիս երբ արդէն ընկերութիւնը վերջնականապէս իր կերպարանքը ստացել է:

Մեր ժողովրդական երգերի մէջ բազմաթիւ օրինակներ ունենք, որոնք ցոյց են տալիս այս երկու ընտանիքներից իւրաքանչիւրի սեռերի միջև եղած օրդանական կապը: Բազմաթիւ երգեր ունենք, որոնց մէջ սեռային, աշխատանքային և պարային տարրերը միացած մեզ ներկայանում են պարի ձևի տակ.

Համբարձման երկուշաբթի
Առայ գուժն ու գերընդին,
Իջայ ծով, ծովի ափին
Քեաղեցի ծայ ծալ խոտեր,
Մանտր մանտր խոռմեցի:
Եարոջ ձիուն կերցուցի:

Նոյն երեւոյթը մենք տեսնում ենք նաև մտածումի երգերի միջև: Կրօնի, բնակավայրի և այլ տարրերը իրար միացած ներկայանում են մեզ յաճախ զիւցազներգութիւնների եւ յաճախ միւս սեռերի ձևի տակ.

Խաչ մ'ելեր Խայոց ազգին,
Իկե, Ինկե մէջ մեր քեավշանին,
Իկե Ինկե մէջ կէս դաշտին, մէջ կարօս ածուին,
Ինոր համար անուն դրած կարօս Խաչին,
Որ էրէկ գիշեր էկաւ իմ էրագին.
Ասաց. — Զիկ տարէք դրէք մէջ տաճարին,
Գիշեր լեռս կուտամ ձեր տաճարին,
Ցերեկ խով կ'անեմ վեր ձեր գեղին.
Ծառայ կ'էլնեմ կարօս Խաչին,
Մեռնեմ իր շատիկ խրաշքին,
Ուր անխասնելի սուրբ գօրութիւնին: (*)

(*) Շ. Աճեմեան. Ծաղկաքաղ վասպուրակաւի հայ ժողովրդ. բանասիրութեան, էջմփածին, 1917:

Ժողովրդական հաւատքի, նախապաշարումի, բնակավայրի տարրերը օրդանապէս միացած են այս աւանդավէպի մէջ:

Վերոյիշեալ երկու ընտանիքներից առաջինի երգերի մէջ գերակշռող տարրը ընդհանրապէս ուրիշն է: Աշխատանքի երգերի մէջ նա ստանում է գերազոյն արժէք. պարերգների մէջ նա հանդիսանում է որպէս կենտրոն բոլոր տեքստնիք արժէքների. նրանից են բղխում մնացեալ երկրորդական արժէքները. մեւտղիքը մնում է երկրորդ պլանում, իսկ բառերը՝ երրորդ: Թմբուկի հարուածն իսկ բաւական է նրան, որպէսզի դառնայ երաժշտական արժէք: Եթէ մարդկութիւնը խուլ ծնած լինէր, չէր կարող ստեղծել երաժշտութիւն. բայց նա կը ստեղծէր պարը, որովհետև նա զգում է նաև մկանունքներով — (Շտումֆ):

Մտածումի երգերի մէջ երաժշտական տարրերին համահաւասար արժէքաւորում են գրական տարրերը: Երգի առանցքը կազմում է մտածումը եւ երգի մէջ կոնկրետ գաղափարներ արտայայտող տարրը — բառը, ստանում է գերազոյն արժէք: Այս երգերի մէջ թեքստը հեշտութեամբ չի փոփոխուում, եւ միւս ընտանիքի հակառակ այստեղ երաժշտական տարրերն են, որ յաճախ կորցնում են իրենց կոնսարուկաիւ արժէքը եւ դառնում լոկ ձայնակցող ֆորմ, ինչպէս օրինակ՝ զիւցազներգութիւնների կամ ծիսերգների մէջ: Ռիթմը, շեշտը մնում են երկրորդ պլանում: Դրանից էլ այդ երգերը ստանում են դանդաղ եւ մեղամաղձոտ բնոյթ:

Նոյն բախտին են արժանանում մեր մի շարք այն աշխատանքային երգերը, որոնք ընկերակցում են ոչ - ուրիշիկ շարժումներով կատարուող աշխատանքներին. ինչպէս օրինակ — կալի, սերմնացանի, այգեկութի երգերը: Ռիթմի բացակայութիւնը տուել է այդ երգերին դանդաղ եւ միատիք բնոյթ: Ընդունուած է այդ երեւոյթը բացատրել նրանով, թէ այդ երգերը զիւղացու համար կենսական նշանակութիւն ունեցող աշխատանքների հետ կապուած լինելով ստանում են մի տեսակ աղօթքի հանգամանք — դրանից եւ դանդաղ ու խորհրդաւոր բնոյթ: Մինչդեռ բոլորովին հակառակ երեւոյթն է կատարում. ոչ թէ երգերը խորհրդաւոր լինելու պատճառով է, որ ստանում են դանդաղ եւ աղօթքի բնոյթ,

այլ դանդաղ բնոյթ ունենալու պատճառով է, որ նրանք ստանում են խորհրդաւոր գոյն: Այդ բանին յաճախ նպաստում են նաև իրենց բառերը, որոնք ունեն իրենց մէջ խոկումի, իմաստասիրութեան և ժողովրդական փիլիսոփայութեան արժէքներ.

Սերմէ, սերմէ, ա՛յ մշակ,
Սուրբ ա, սուրբ ա քու փեշակ:

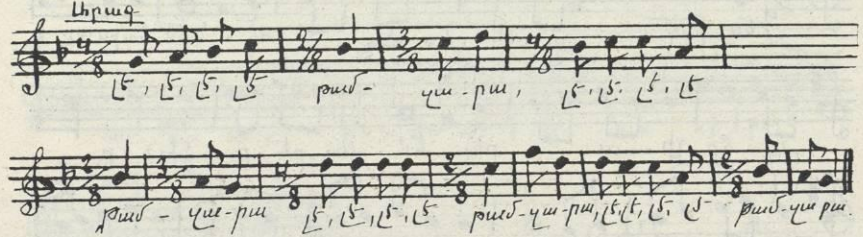
Էւ կամ

Գուժնի թախըմ նմուշ-նմուշ,
Ձըկէր վաստակ քանց էն անուշ,
Գուժան չեղնի աշխարհի ի՞նչ ի,
Աշխըրքի շէն վեր գուժնին ի:

Ռիթմը իր հոգեբնախօսական դերից բացի՝ մեր ժողովրդական երգերում ստանում է ոճական արխիտեքտոնիք արժէք: Բազմապիսի աշխատանքներին եւ պարերին ընկերակցող երգերի ինքնայատուկ ուժականութիւնը տալիս է նրանց կայտառ եւ կեանքոտ բնոյթ եւ դուրս բերում արեւելեան ծոյլ և դանդաղ միօրինակութիւնից: Մեր հարեւան ժողովրդների երգերի եւ մերիների միջեւ եղած ակնբախ տարբերութիւններից կարեւորագոյնը ուրիշիկն է: Թուրք ժողովրդական երգերի պատմութիւնը չի ճանաչում աշխատանքային եւ պարային երգեր. այդ են ցոյց տալիս գէթ ցարդ եղած բոլոր ուսումնասիրութիւնները եւ հրատարակութիւնները: Լինե-

լով պատմականօրէն ռազմիկ եւ արշաւող տարր, նրանք չեն ունեցել նստակեաց կեանքին յատուկ զբաղումներ: Միւս կողմից էլ իսլամական կրօնը դուրս է վանել թուրք ժողովրդի ընկերային կեանքից պարը եւ իր երգը: Դրանք դառել են մի խումբ պրոֆեսիոնել պարողների մենաշնորհը: Հոգեբանական է այն երեւոյթը, որ հայ գիւղերում լաւագոյն պարողը (պարագուլու) կամ երգողը ամենքի յարգանքի առարկան է եւ յաճախ հարեւան գիւղերից հարսանիքի կամ այլ հանդիսութիւնների ժամանակ հրաւիրում են պատիւներով իրենց մօտ, մինչդեռ իսլամական երկիրներում նա ունի ոչ բարի համբաւ...

Այս երկու կարեւոր ազդակների բացակայութիւնը տուել է թուրք ժողովրդական երգերին ծանօթ դանդաղ եւ միօրինակ բնատրութիւնը: Ռիթմի մէջ դանդաղ շարժունութիւնը տուել է իր ուժը ոչ միայն մեր ժողովրդական երգերի այս կամ այն սեռին, այլ եւ այս կամ այն երգի զանազան բաղադրիչ մասերին: Դա նշանակում է այն, որ մեր ժողովրդական երգերից շատերը, անկախ այն բանից, որ ունեն աշխոյժ ուրիշ, ունեն եւ իրենց ուրիշիկ մէջ այլազանութիւններ երգի զանազան մասերում: Հետեւեալ շատ տարածուած եւ սիրուած պարերը ցոյց է տալիս ուրիշիկ արտակարգ ոյժը 3 տարբեր արժէքներով — 4/8 — 3/8 — 2/8:

12 տակտից բաղկացած այս շատ յատկանշական երգի մէջ ուրիշիկ, բացի ոճական — արխիտեքտոնիք եւ հոգեբնախօսական — արժէքներից, ստանում է մի երրորդ արժէք — կենսախօսական: Ռիթմը այստեղ ոչ միայն երգի ոճն է յատկանշում կամ ազդում երգող-պարողի հոգու վրայ, այլ և նա դառնում է կենսածին արժէք, որից զարգանում է երգի օրգանիզմը: 4/8ին յաջորդող 2/8 չափը ստեղծում է ներքին այնպիսի կոնֆլիկտներ, որոնց լուծման համար հարկաւոր են նոր եւ

երրորդ արժէքներ: Այդ արժէքները հանդէս են գալիս յաջորդ տաքտի մէջ 3/8 չափի տակ, որը մի կողմից լուծելով առաջին կոնֆլիկտը, միւս կողմից ստեղծում է նոր կոնֆլիկտ, որը լուծուած է նորէն նախնական չափի — 4/8 — մէջ:

Ժողովրդական երգի ոճի համար մի քանի արտաքին եւ ներքին ազդակներ եւս կան: Արտաքին ազդակներից է երգողի (ոչ ստեղծողի) անհատականութիւնը: Շատ բան է կախուած գեղջուկ երգչի տաղանդից, անձ-

նաւորութիւնից, նոյն իսկ եւ ձայնից: Երգը նրա մօտ երբեմն կրկնուում է մեքենայօրէն, առանց զգացումի, առանց անհատական երանգ ստանալու, երբեմն վերապրում է եւ երբեմն ենթարկուում զարգացման նոր հնարաւորութիւնների: Առաջին դէպքում՝ երգողը հանդիսանում է սոսկական միջնորդ, երկրորդ եւ երրորդ դէպքում՝ երգի կրողը:

Արտաքին միւս ազգակն է երգի ծննդավայրը: Ժողովրդական երգը ծնւում է զիւզում, այնտեղ նա ձեւաւորւում է և անցնում բերնէ բերան: Ճամբորդների, փոխադրողների եւ արհեստաւորների միջնցով նա անցնում է հարեւան զիւզը, այնտեղից երկրորդ, երրորդ զիւզը: Իւրաքանչիւր զիւզ սակայն տալիս է իր գրոշմը, իր բարբառական շեշտերը, արտայայտութեան ձեւերը փոխանցւում են երգի վրայ եւ երգի սօժը կրում է նոր ազգեցութիւններ: Ժողովրդական երգը իր ծագման շրջանում որ և է անհատի զգացմունքները արտայայտելու պահանջից է առաջ գալիս, յետոյ է միայն ժողովուրդը զայն ընդունում որպէս իրենք: Արժէքների այս փոխանցման պրոցեսում՝ յաճախ երգի երաժշտական տարրերը չեն բաւականանում եւ նա ստիպուած է լինում զիմելու արտաերաժշտական տար-

րբի աջակցութեան: Այդ տարրերից է երգի թեքստը, բառերը: Սիրային բովանդակութիւն ունեցող երգի եւ կրօնականի միջեւ գտնուող անմիջական տարբերութիւնը բոլորում է բառերից եւ ըստ այնմ էլ ստանում իր արտայայտութիւնը:

Ներքին ազգակներից եւ արտաերաժշտական տարրերից է նաեւ երգի զազափարը — իզէան: Իւրաքանչիւր երգ որոշ զազափարի խորհրդանշանն է: Ընդհանրապէս ժողովրդական երգի մէջ զազափարը բոլորում է թէքստից, բայց յաճախ բառը զազափարային տեսակէտից ո և է գեր չի խաղում: Պանդրխտային երգերի մէջ երգի բառերը չեն, որ խօսում են երգողի հոգու հետ, այլ պանդրխտութեան զազափարը: Մենք շատ աշխատանքային երգեր ունենք, որոնց սակայն բառերը որ և է կապ չունեն կատարուող աշխատանքի հետ: Վանեցւոց նշանաւոր «Դընգ»ի երգը լաւագոյն օրինակներից մէկն է: Այս երգը ձայնակցում է պլզուր պատրաստելու աշխատանքին: Դընգը, որ փայտեայ հսկայ մուրճն է, ուրիշմիկ շարժումներով և հարուածներով իջնում է սանդի մէջ եւ թակում պլզուրը (*):

Ժակը

Այս երգի մէջ սիրային բառերը կատարում են աշխատանքային երգի ֆունկցիա: Անկախ իր բառերից նա մարմնաւորում է աշխատանքը եւ իր զազափարը: Միեւնոյն ձե-

ւով են առաջ գալիս հայրենիքը խորհրդանշող հիմներ, պատերազմ եւ յաղթանակ խորհրդանշող քայլերգներ եւ յեղափոխական երգեր:

(*) Իմ հաւաքածոյից. երգած է Հ. ԱՅԷմեան, 1925 թ. Թաւրիզում:

Ոճական ներքին ազգակներից է ժողովրդական երգի մեկուկերը, եղանակաւորումը:

Երաժշտութիւնը շարժում է. իւրաքանչիւր շարժում հակադրութիւն է: Ուժերի հակաժարտութեան և դրանից հակադրութեան հիմնական սկզբունքը կայանում է նրանց լարումի և արձակումի մէջ: Մեկողիայի լարումը և արձակումը պայմանաւորուած են հետեւեալ երեւոյթներով:

- 1) Ինտերվալների ծաւալը, 2) մեկողիայի ընթացքը, 3) մեկողիայի շարժման տեղեկացը:

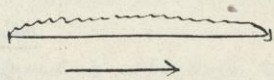
Ինտերվալների ծաւալից շատ է կախուած երգի լարումի ընդունակութեան աստիճանը: Իւրաքանչիւր ձայն և ինտերվալը փոխյարաբերութեան մէջ է ոչ միայն իր

նախորդ և յաջորդ ձայնի և ինտերվալի հետ, այլ և մեկողիայի ձայնական ամբողջականութեան հետ: Այս ձևով իւրաքանչիւր ձայն երգի մէջ ստանում է ընկերային արժէք երգի օրգանական ամբողջացման գործում:

Մեկողիայի ընթացքը կարող է լինել, ա) դձային, երբ նա առանց մեծ ցատկումների որպէս մի գիծ առաջանում է զէպի իր վերջակէտը, և բ) մօթիւային, երբ եղանակի մի շարք սկզբնական ձայները ցայտուն ելեւէջներով և թռիչքներով կազմում են մի մօթիւ:

Բախար

Ա - րե քայ - ւեց յեր սա րը - ն նի - նա - րէ -
կա քա րը - ուս յեր քա - րին նի - նա - րէ

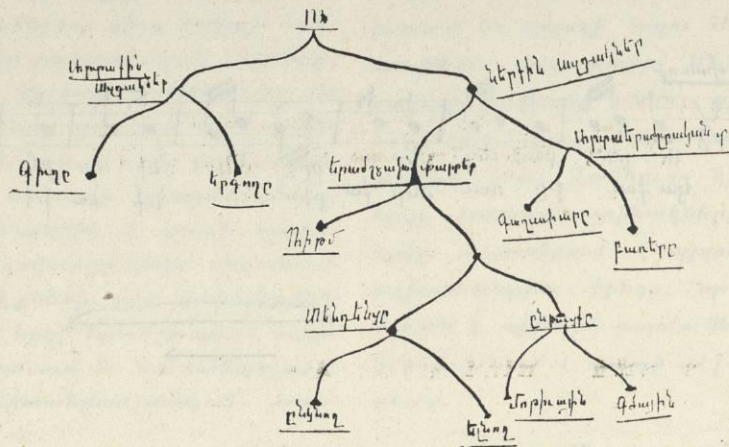
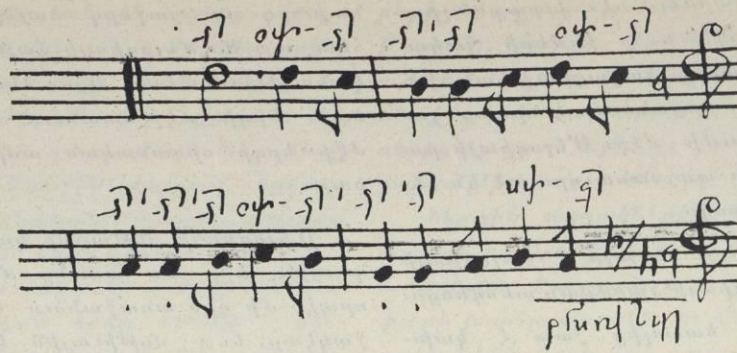
Գծային. — Չընդհատուող, միապահպալ, առանց ուժեղ լարումի և արձակումի. գեղարուեստական նուազ արժէք ունեցող.

Առ - նա քաք Առ - նա քաք, Առ - նա սի - րուն
Առ - նա քաք

Կօթիւային. — Ընդհատուող, ուժեղ լարում և արձակում, որ առաջ է դալիս համակենսորոնացումից, գեղարուեստական առաւել արժէք ունեցող:

Մեկողիայի շարժման ընդհանուր տեղեկացը կարող է լինել ընկնող, երբ երգի ձայնական ամբողջականութիւնը իջման տեղեկաց ունի և ելնող, երբ բարձրացման.

Օյ, օյ, Ա - նուշ, հու՛ն ա նուշ հու՛ն ա - նուշ հու՛նա՛նուշ

Այս ձևով տեսնում ենք, որ մեր ժողովրդական երգը իր հեռու ունի այլազան եւ շարժուն ուժով, զամմայական ճոխութիւն, պարզ եւ անսեթեւեթ արտայայտութիւն եւ իր խորքում ունի գրական, ազգագրական, պատմական եւ փիլիսոփայական արժէքների ստղեր: Նրա մէջ է արտացոլում ոչ միայն տեղային (լոքալ) երանգը, այլ եւ երանգը իր էպոխի: Նրա մէջ է խտացուած մեր ժողովրդի գեղարուեստական խառնուածքը: Եւ տիրող այն կարծիքը թէ մեր ժողովրդական երգերը մոռնա՞ն են, լալկան, յառաջացել է խնդրին մակերեսային եւ ոչ լուրջ մտացումի հեռեւանքով:

Ժողովրդական երգի այս հարուստ բազմազանութիւնը եւ զարգացման լայն հնարաւորութիւնները, որ բնականաբար յատուկ են առաւել կամ նուազ չափով բոլոր ժողովուրդների երգերին, Արեւմուտքում դառան երաժշտական

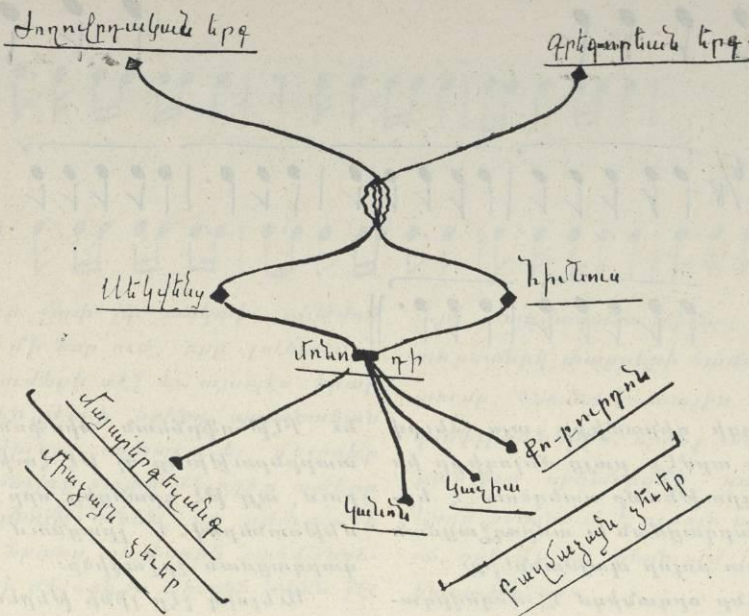
ստեղծագործութեան համար նախանիւթ: Ժողովրդական երգը սուեց արուեստագէտին նիւթը, խորքը, շեշար եւ երանգը, իսկ արուեստագէտը — ձեւը, ոճը, եւ տեքնիկ հնարաւորութիւններ:

Գրիգորեան երգը, որ եւրոպական երաժշտական քաղաքակրթութեան պատմութեան կարեւորագոյն փուլերից մէկն է խորհրդանշում, ժողովրդական երգի ազդեցութեան տակ ծնունդ սուեց երկու նոր ֆոռմերի. — Հիմնուս եւ Սեկվենց: Այս երկու նոր ձևերից ծագում առաւ աշխարհիկ միաձայն երգեցողութիւնը եւ ստեղծեց Միաձայնութեան Դարաշրջանը:

Մոնոդիի զարգացման ընթացքը ստեղծեց բազմաձայն երգը եւ նրա նոր ֆոռմերը — կանոն, կաչիա, ֆոբուղոն, իսկ միւս կողմից իր ուժերը հետզհետ սպառեց եւ լուծուեց մի

նոր ֆունդի մէջ, որը յայտնի է Մայստերգե-
զանդ անունով, որի մէջ երգչի—մայստերգին—

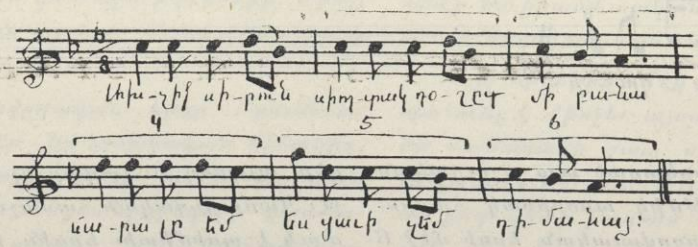
զերի— անհատականութիւնը տուեց երգի ին-
զիւիզուէլ արժէքներին զերակայութիւն.

Մեր մէջ մայստերգեզանդի դերը մօտաւոր
կերպով կատարել է աշուղական երգը, որ ժո-
ղովրդական երգից տարբերուում է իր մի քա-
նի շատ բնորոշ առանձնայատկութիւններով:
Ժողովրդական երգի մէջ եզանակը և բառերը
ստեղծում են ընդհանրապէս տարբեր մարդիկ,
տարբեր անհատականութեամբ և տարբեր
զգացումներով, որով նրանց ներքին կապը
թոյլ է և անօրգանական, և դա այն աստիճան,
որ ամէն ոք կարողանում է իր հասկացած և
ուզած ձևով նոր բառեր աւելացնել երգին, ո-
րից արժէքաւորում են երգի հաւաքական
տարբերը: Մինչդեռ աշուղական երգի մէջ
բառերի և ձայների փոխ-յարարեութիւնը

բղխում է միեւնոյն անհատականութիւնից,
մէկը միւսից անբաժան է, սերտ և կապը
օրգանական: Դրանից և այդ երգերի մէջ ան-
հատական տարբերը ստանում են զերակա-
յութիւն ի հաշիւ հաւաքական տարբերի:

Ժողովրդական երգը էլեմենտար է, նրա ար-
տայայտութիւնը իր տարբերն իսկ են, ձևը և
խորքը միանում են իրար անմիջականօրէն և
առանց երկրորդական կամըջակների: Ռիթմը
ընդհանրապէս համաչափ է և նման, որի
պատճառով և նուազ օժտուած ուժականու-
թեամբ: Ժողովրդական այս մի փոքրիկ երգի
վերլուծումը այդ տեսակէտից շատ հետաքրք-
րական է.

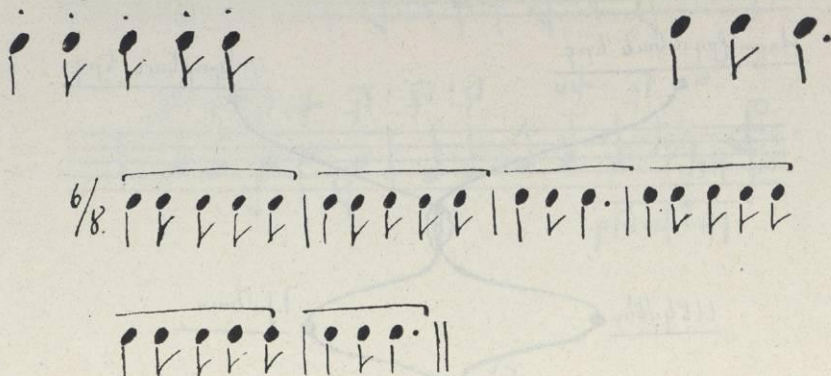

Այս երգի զարգացումը կատարում է վե-
րի փուլերով: Առաջինը ունի հիմնական-մօթի-

ւային արժէք և կենտրոնն է երգի տեքստ-
նիկ բոլոր ուժերի, իր մէջ է պարփակում հե-

տաղաչ փուլերի ամբողջական զարգացման ոչ միայն մեղոգիք, այլ ևս ուրիշ միջոցներով:

Նախաձեռն նոյնութեամբ կրկնում է չորս փուլերում և չնչին տարբերութեամբ մնացեալ երկուսում:

Որչափ ևս երգի դիւնամիքը այս ձեւով ստանում է նուազ արժէք, բայց մեղոգիքը իր հետզհետէ աճող դրութեամբ ստեղծում է երգի օրգանական զարգացման և ամբողջացման համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները:

Երաժշտութիւնը օրգանիզմ է. ժողովրդական երգը՝ նրա մանրանկարը. նա սաղմնաւորւում է, աճում, հասնում իր զարգացման զապաժնակէտին և ապա սկսում է թուլնալ և քայքայուել: Վերոյիշեալ ժողովրդական երգի

և Բէթհովենի սիմֆոնիի միջեւ եղած տարբերութիւնը ոչ թէ էութեանն է վերաբերում, այլ թէ գրանցից որը ինչ ձեւով և ինչ մեթոտներով է լրացնում իր օրգանական զարգացման շրջադիւր:

Աւելորդ չէր լինի թերևս եթէ մի աշուղական երգ ևս ներկայացնէինք իր զարգացման և տեքստինք ուժերի առանձնայատկութիւններով, որպէս զի տարբերութիւնը միանգամայն շօշափելի դառնայ:

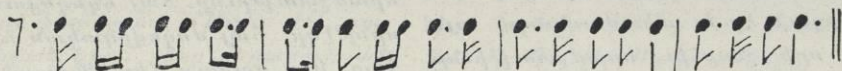
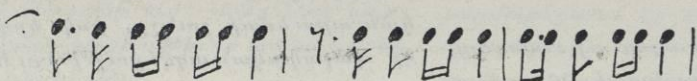
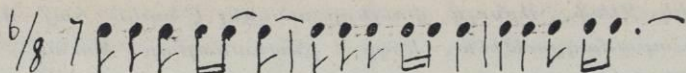
Աղուշ. Զարօ *

Musical score for 'Աղուշ. Զարօ' with lyrics in Armenian: Դո՛ւ խո-րո-փիկ նապու դի լբար բի լախու-ի հալն ինչ ա-նեմ. թե կո-սի-րես սըր-փուլ սի-րէ սա-լո-ւո-րիս ճալն ինչ է-նիմ բա-ղու՛նի գիւ բա-ղու-՛նի:

Տար չափից բաղկացած այս աշուղական երգը օժտուած է ուրիշ միջոցներով անօրինակ հարբատութեամբ: Մինչ ժողովրդական երգի մէջ 6 չափից կը տառացի կրկնողութիւն էր (ուրիշ միջոցներով) և կը աննշան չափով տար-

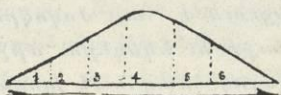
բեր, այստեղ 10 չափից ոչ մէկը միւսին նման չէ: Կառուցողական համաչափութիւնը, որ յատուկ է պրիմիտիւ երգին, խախտուած է:

(*) Իմ հաւաքած և մշակած նիւթերից:

Իւրաքանչիւր չափ իր անկախ ուղիով հանդիսանում է մի նոր ուժ, որը լուծւում է յաջորդ չափի ուժերի մէջ եւ այսպէս իրար մղելով դիմում են դէպ ի իրենց օրգանական ամբողջականութիւնը: Նոյնպէս եւ մելոդիք ուժերը: Իւրաքանչիւր չափի մելոդիք ուժերը ասնքան ուրոյն ընդլծ ունեն, որ դժուար է նոյն իսկ որոշել նրանց պերիոդիկ սահմանները. ոչ մի չափի մելոդիքը միւսին նման չէ:

Այդ բազմազանութիւնը, ինչպէս եւ միւս տեքստային տարրերի համաչափութեան խախտումը, ծնունդ է տալիս երգի այն ներքին կոնֆլիկտներին, որոնք անհրաժեշտ են իւրաքանչիւր օրգանիզմի զարգացման համար: Երգը ստանում է ուրոյն արտայայտութիւն եւ ոճ, որի միջից տեսնւում է աշուղի անհատականութիւնը:

Տոդոլրդական երգ

Աշուղական երգ

Ժողովրդական երգի լօքալ եւ տոնմիկազգային նեղ արժէքները աշուղական երգի մէջ ինտելիգուէլ եւ լիրիք տարրերով փոխւում են միջազգային լայն արժէքների: Մի Սայաթ-Նովա, մի Գուշակ, մի Զիւանի գառնում են նաեւ թրքական, վրացական, թաթարական աւելի լայն հաւաքականութիւնների սեփականութիւն: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս արուբազուրների, մայստերգինգերների երգերն էին անցնում Եւրոպայում երկրէ երկիր, առանց սահմանային դժուարութիւնների, մինչդեռ ժողովրդական երգերը մնում էին իրենց նեղ շրջանակում:

Որքան ժողովրդական երգը Արեւմուտքում հեռանում էր իր նախնական վիճակից, այնքան աւելի կորցնում էր իր հաւաքական արժէքների ուժը: Մայստերգինգերի արուեստի մէջ, ինչպէս սասուեց, երգչի անհատականութիւնը ստացաւ բարձրագոյն արժէք. իսկ բազմաձայնի ստեղծած նոր ֆոններից հետ-

զհետէ կերպարանաւորուեց նուիրապետական երաժշտութիւնը:

16րդ դարը դառաւ երաժշտական ոճական եւ էստետիք արժէքների փոխանցման նոր անկիւնազարձ, վերստին արժէքաւորուեցին երգի հաւաքական տարրերը: Նուիրապետական երաժշտութիւնը ձգտեց դէպ ի ժողովրդական երգը: Հայնրիխ Իգանակ (1450-1517) գերման սիրուած ժողովրդական երգերի բառերը փոխելով եւ կրօնական երգ գարձնելով նպատակ ունէր նուիրապետական երաժշտութեան տալ աւելի ժողովրդական, հաւաքական արժէք:

Այդ երգերից մէկ շատ յատկանշականը պահուել է մինչեւ այսօր գերման եկեղեցում: Իր ժամանակի շատ սիրուած հրաժեշտի — *Insbruck, ich muss dich lassen* (Ինսբրուք, ես քեզ պիտի թողնեմ) երգի բառերը փոխելով — *O, Welt, ich muss dich verlassen* (Օ, Աշխարհ, քեզ պիտի լքեմ) դարձրեց կրօնական երգ՝ պահելով նրա եղանակը: Նման

փորձեր ըրին նաեւ Լուդվիկ Զենֆ, Արնոլդ Բրուխ եւ այլն: Սակայն այդ արամադրութիւններին եւ փորձերին վերջնական կերպարանք տալը վիճակուած էր մի շատ աւելի կարեւոր անձնատրութեան, Պալեստրինային (1525 — 1594):

Պալեստրինան հանդիսացաւ մի հանգոյց, որի մէջ լուծուեցին նուիրապետական արուեստի հին ոճական ուժերը եւ սաղմնաւորուեցին նորերը: Նա աստուածային նուիրապետութեան վերջին օրհներգուն էր եւ միաժամանակ այն շարժիչ ուժը, որի շնորհիւ երաժշտութիւնը ժող. երգի միջոցով ինդիւիդուալիզմից դիմեց կրկին դէպ կիլլէքաիւիզմ: Ժողովրդական պարանուագը Հայդընի մօտ Suite անուան տակ գառաւ երաժշտական ուրոյն ֆոռմ, որից սկզբնաւորուեց նուագարանային համանուագը: Ժողովրդական երգը նրա, ինչպէս եւ Մոցարտի եւ մասամբ Բէթհօֆընի գործերի մէջ ստացաւ հիմնական արժէք: «Ein Männlein steht im Walde» գերման ժողովրդական երգից փոխանեց Բէթհօֆընը իր Գրդ սիմֆոնիայի հոյակապ խմբերգը: Հայդըն «La Reine» սիմֆոնիայի երկրորդ մասին մէջ ներշնչուած էր ֆրանսական մի ժողովրդական երգից «La gentille et jeune Lisette», որը իր Փարիզ գտնուած ժամանակ (1784--1786) լսեց եւ որովհետեւ Մարի Անթուանէթը շատ էր սիրում այդ երգը, ամբողջ սիմֆոնիան նրան նուիրեց եւ կոչեց «La Reine de France»: 1870 թուի պատերազմից յետոյ գերման հրատարակչական տները կրճատեցին վերնազրի վերջին բառը: Նման ներշնչումներ ունեցան նաեւ Հենդելը իտալական ժողովրդական երգից, Մոցարտը՝ սլաւական և նոյն իսկ թրքական, եւ այլն: Ժողովրդական ստեղծագործութեան տարրերը մուտք գործեցին երաժշտութեան մէջ աւելի ուշ Polonaise, Allemande, Rhapsodie անունների տակ: Սակայն ժողովրդական երգը 19րդ դարում միայն ստացաւ իր գերազոյն արժէքը, որպէս ստեղծագործական նախանիւթ: Ռուսական նորոգիչների (Novator), Գերիւսիի, Ալբենիզի, Գրիգի, Տը Յալիայի արուեստի մէջ նա ստացաւ իր վերջնական եւ կատարեալ արտայայտութիւնը:

Ուշադիր դիտողութիւնը բերում է մեզ այն եզրակացութեան, որ ժողովրդական երգի արժէքաւորման եւ զարգացման միեւնոյն

փուլերը ունեցել է նաեւ հայ ժողովրդական երգը, բնականաբար նուագ համեմատութեամբ:

Ինչպէս յայտնի է թարգմանիչները Յունաստանից իրենց հետ Հայաստան բերին յունական արուեստի շունչը, իսկ երկրում տիրում էր պարսկական ազդեցութիւնը: Այդ երկու ազդեցութիւնները, երբայականի հետ, որին ենթարկուել էր մեր եկեղեցական սկզբնական երաժշտութիւնը. հայ եկեղեցում գտան իրենց սինթէզը հայ ժողովրդական երաժշտութեան հետ: Այդ դարուց մեզ մնացած տաղերի եւ սաղմոսերգութիւնների մէջ այդ պարագան այնքան շեշտուած է, որ նրանք նոյնքան պարսկական են, որքան հայկական կամ յունական, ապա պարսկական քաղաքակրթութեանց մայրամուտը պատճառ եղաւ, որ մեր երաժշտութիւնը՝ մանաւանդ ժողովրդականը՝ թօթափէ իր վրայից օտար ազդեցութիւնները եւ ստանայ իր ուրոյն կերպարանքը: Հայ անանուն (ժողովրդական) տաղանոց սկսում է իր երգերը յօրինել բոլորովին այլ ոգով քան իր հին կամ աւելի ճիշտ եկեղեցական երգերը: Բացում է հայ ժողովրդական ստեղծագործ մտքի եւ եկեղեցու միջեւ մի անջրպետ, որը զնալով հետզհետէ խորանում է եւ հեռացնում այդ երկու եզրերը: Ժողովրդական նոր երգը կամ նրա ոճը իր սովորի հանգամանքով չի կարողանում մուտք գործել եկեղեցի: Եկեղեցին մնաց անձեռնմխելի եւ պարիսպներով պաշարուած ժողովրդական ստեղծագործական մտքի առջեւ, իսկ եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ այդ պարիսպներից ներս գտնուող կրօնաւորների մենաշնորհը: Սակայն պարիսպներից դուրս ժողովրդական երգը դարերի ընթացքում յղկուեց եւ կերպեց իր ուրոյն կերպարանքը: Այդ հակամարտութեան հետ է կապուած մեր ժողովրդական երգերի այն խմբաւորումը, որ կոչւում է աշխարհիկ-կրօնական երգեր: Տեսնելով, որ իր ստեղծագործութիւնը չի կարող եկեղեցի մտնել, իսկ եկեղեցական երգը խորթ է իրեն եւ իր ճաշակին՝ անհամապատասխան, ժողովուրդը ստեղծում է կրօնական երգեր, եւն., նուիրուած այս կամ այն Սրբատեղիին, Սուրբին կամ Յիսուսի ծննդեան եւ այլ օրերին: Մենք ունենք տասնեակներով Աւետիսի երգեր, ինչպէս եւ երգեր նուիրուած Սուրբ Սարգսին, Սուրբ Կարապետին եւ այլ Սրբատեղիներին:

Ի դէպ է յիշել, որ միեւնոյն հակամարտութիւնը տեղի ունեցաւ նաեւ մեր լեզուի վերաբերմամբ: Գրաբարը, որպէս Սուրբ Գրոց «սրբագան» լեզու, մնաց եկեղեցական պապարիսպներէից ներս, մինչդեռ ժողովրդական լեզուն, որպէս կենդանի ուժ՝ հետզհետէ զարգացաւ և իր քաղաքացիութիւնը պարտադրեց հետագայ սերունդներին:

Ժողովրդական ստեղծագործութեան և եկեղեցու միջեւ սկսուած այս հակամարտութիւնը հետզհետէ խորացաւ մինչև ժ.Ա. դարը, երբ հրապարակ եկաւ մեր զեղարուեստի պատմութեան մեծագոյն դէմքերից մէկը — Ներսէս Շնորհալին:

Շնորհալիի մասին շատ է խօսուել և գրուել որպէս տաղասացի կամ բանաստեղծի, սակայն շատ քչերին է յայտնի այն կարեւոր դերը, որ նա խաղացել է մեր երաժշտութեան պատմութեան մէջ: Ինչպէս յայտնի է, Շնորհալին գրում էր ոչ միայն շարականներ և տաղեր, այլ և յօրինում էր նրանց եղանակները, որի համար էլ նա ստացել էր երկգրող կոչումը որ ժամանակի բմբունողութեամբ ունէր երգահանի իմաստ: Արդէն իր ժամանակին շուկ իր բանաստեղծութիւններից աւելի մեծ հմայք է ունեցել իր երաժշտութիւնը: Դարու պատմիչը այսպէս է որակում նրա երաժշտական արժանիքը. — «Եւ թէպէտ հրաշալիք էին բանք երգոց նորա առ միտս իմաստութեան, բայց առաւել զարմանալի էին արուեստք զանագան եղանակացն զոր աննման միմեանցն յօրինէր» (Սամուէլ Անեցի):

Շնորհալին իր բոլոր բարենորոգումներով — վարչական, ծիսական և այլն, — տանում էր հեռեւտղական մի գիծ — եկեղեցին ժողովրդականացնել: Նա զգում էր, որ այդ գործում եկեղեցական երաժշտութեան մեծ դեր է վերապահուած խաղալու: Նա չէր բաժանում իր նախորդների եկեղեցու անձեռնմխելիութեան տեսակէտը: Նա զգում էր, որ ամէն ինչ որ չի բղխում ժողովրդից, չի կարող ժողովրդականութիւն ստանալ: Ուստի և իր հեղինակած շարականների եղանակները յօրինելիս ներշնչուեց ժողովրդական երգերից: Իր երգերը իրենց աշխոյժ, կեանքոտ, իր իսկ բացատրութեամբ «յորդորակ» և զարգարուն բնոյթով՝ ստացան աննախընթաց ժողովրդականութիւն:

Նա ոչ միայն ժողովրդական երգի եղանակներին յարմարեցնում էր կրօնական բառեր, ինչպէս անում էին ժ.Ձ. դարում Հայնրիխ Իգնասկ կամ Պալեստրինան միեւնոյն նպատակով, այլ և հակառակը, կրօնական բառերը յաճախ յարմարեցնում էր աշխարհիկ երգերի և նրա պատահներին: Ըստ պատմիչների, Հոսմկլայի Կաթողիկոսարանի և բերդի պահակները զիշեր ժամանակ անհաճոյ կանչերով էին իրար ձայնում: Այդ պարագան գրաւում է նրա ուշադրութիւնը և յատկապէս նրանց համար Դաւթի Սաղմոսներից «Յիշեսցուք ի զիշերի զանուն քո Տէր»ը և ապա «Չարթուցեալքս»ը վերածում է աշխարհիկ երգերի, ժողովրդական եղանակներով: Այս երգերը հետագայում կրկին տարուեցին եկեղեցի և այժմ երգւում են Արեւագալի արարողութեան ժամանակ:

Վերացւում են պարիսպները. եկեղեցին դառել է մատչելի ոչ միայն իր երգով, այլ և իր լեզուով. Նարեկացու (950-1011) խորունկ, խորհրդապաշտ, ծանր լեզուի ինդիվիդուէլ և նուիրապետական արժէքները փոխարինում են Շնորհալիի ժողովրդական, մատչելի լեզուի հաւաքական արժէքներով: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ Պալեստրինայի օրօք եւրոպական երաժշտութեան մէջ, սակայն այն տարբերութեամբ, որ մեզ մօտ այդ տեղի էր ունենում 500 տարի աւելի կանուխ:

Վերջացնելով հայ ժողովրդական երգի յատկութիւնների և իր զարգացման կարեւոր փուլերի քննական ուսումնասիրութիւնը, մեզ կը մնայ լուծել այն հարցը, թէ ինչ մեթոտներով նա կարող է կերտուել մեր երաժշտական նոր ոճի մէջ որպէս նախանիւթ կամ տեքստիլ արժէք (*):

Փարիզ Ա. ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ

(*) Այս յօդուածը մի գլուխ է մեր մի ընդարձակ ուսումնասիրութեան, որը կրում է «Շայ երաժշտական ՈՅԻ խնդիրը» ընդհ. վերնագիրը: Ա. Պ.

ՇՈԳԵԿԱՌՔԻՆ ՄԷՋ

Փ Ա Խ Ո Ւ Ս Տ

Քրոջս ՄԵԼԱՆՈՒՇԻՆ

Շոգին, շոգին զիս կը սանի,
 Սիրքս պոս-պոս կը բափի
 Ովկեանին մեջ մտիս.
 Յուշերս՝ պարզած
 Առագասներ պատրաստ,
 Զիս կը լրենն շոգիին.
 Սիրքս պոս-պոս կը բափի
 Հոգիս մեջ պեկոծ,
 Ուր մակոյկներն յուշերուս
 Հորիզոնին տուներուն զիս կը լրենն մեմաւոր,
 Ու խենք շոգին՝ հեւ ի հեւ ու խօլապար՝
 Զիս կը գրկէ ու կը սանի դաշտերէն:
 Շոգին ինչպէ՛ս զիս կը սանի՝ առեւանգող
 Սիրահարի մը նման,
 Երբ սիրքս պոս-պոս կը բափի հոգիս մեջ
 Զոր բողուցի ծովեզերքի խններուն...
 Քո՛յր իմ, քո՛յր իմ, շոգին գրկած զիս կը սանի,
 Բայց մրսածուս, կառչած բաշին
 Սա դաշտերուն որ կը վազեն,
 Հա՛ կը վազեն դեպ ի քեզ,
 Մրսածուսն ալ արագ,
 Կը բերեն քեզ ծաղիկներն իմ համբոյրին:

Մարտի 11 - Սթրազպուրկ, 1930

Քայէ՛, հոգիս, ի՞նչ կը կառչիս
 Ծառին, ծիւղին ու մրջիւնին,
 Տես քե ի՛նչպէս խանդով շոգին
 Քաղաքներուն կը սանի զիս:
 Հոգի՛ս, հոգի՛ս, ո՞ւր կը փախչիս՝
 Զիս շոգիին խելքին յանձնած,
 Իր աղմուկին, իր փախուստին շուարած.
 Ես կը մեռնիմ. ես ոչինչ եմ առանց քեզ,
 Ոչ իսկ փոշի մ՛որ հովին ծամերուն մեջ տեղ գտնէ:
 — Եկո՛ւր այստեղ, մարգերուն մեջ,
 Ըլլանք ծաղիկ, մրջիւն կամ ծառ,
 Խրմենք անյագ յոյսը պայծառ
 Արեւներուն ու հողին գեջ
 Խելքը ծրծենք.
 Ըլլանք, ըլլանք
 Շիւղ կամ մրջիւն դաշտերուն մեջ մեմաւոր,
 Ու երկնին կապոյտին տակ ամեն օր
 Ծամենք, ծամենք ու յօրանջենք երազներ:
 Հոգի՛ս, հոգի՛ս, բայց կը սանի զիս շոգին,
 Կախարդական ծոցին մեջ զիս պինդ գրկած,
 Ու մանաւանդ կը սարսափիմ իր երգէն:
 . . . . .
 Հոգիս մրնաց ծիւղերուն մեջ որ փախան,
 Մինչ շոգին զիս ձրգեց մոլոր՝
 Փողոցներուն մեջ քաղիին:
 Ի՛նչպէս, ի՛նչպէս, աչքերուն մեջ մարդերուն
 Գտնել ըզքեզ՝ փողոց-փողոց քաղելով
 Երբ դեռ սիրս ալ պոս-պոս կ'իյնայ
 Քարերուն վրայ
 Ուրկէ կ'անցնիմ անկենդան,
 Քեզ, ո՛վ սիրս իմ, քե՛զ ոտնակոխ ընելով:

Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ

Սթրազպուրկ, 1930

«Նկատար Պատօն». — Միքայել Մանուկեան եւ Սուրէն Բոչարեան

ԱՐԻԵՍՏՆԵՐԻ ՕԼԻՄՊԻԱԴԸ ՄՈՍԿԻԱՅՈՒՄ

Խորհրդային Միութեան ժողովուրդհե-
րի արեասնների եւ թատրոնների առաջին
Համամիութենական Օլիմպիադին Մոսկա-
յում մասնակցել են հետեւեալ երկիրների
հետեւեալ թատրոնները. —

1. Ռուսաստանից՝ ա) Վարտանգովի ան-
ւան Մոսկւայի Գեղարեստական թատրոնը
եւ բ) Լենինգրատի Բանուրական Երիտա-
սարգոյթեան թատրոնը:

2. Ուկրայնայից՝ ա) Կրամնավոյսկու
թատրոնն ու բ) Մանր ձեւերի «Ռւրախ
Պրուետար» թատրոնը:

3. Բելոռուսիայի Պետական թատրոնը:

4. Հրեական Պետական թատրոնը Բելո-
րուսիայում:

5. Վրաստանի Ռուսթավելու անվան Պե-
տական թատրոնը:

6. Արբեքանի Գեղարեստական թա-
տրոնը:

7. Հայաստանի Պետական թատրոնը:

8. Ուզբեկստանից՝ ա) Պետական Դրամա-
տիքական թատրոնը ու բ) Պետական Երա-
ժըշտական թատրոնը:

9. Թուրքմենստանի Պետական թատրոնը:

Բազկիրների երգեցիկ խումբը

10. Քարսասանից՝ ա) Պետական Դրամատիքական թատրոնը եւ բ) Պետական Օպերան:

ա) Հասարակական Տեւրի,
բ) Հասարակական բովանդակութեան,
գ) Հասարակական խորութեան,

11. Բազկիրների թատրոնը:

12. Կիրգիզների թատրոնը:

13. Մարիների թատրոնը:

14. Լասիւնների Դրամատիքական Ստուդիան:

Եթէ ընդհանուր ակնարկով մտնելու լինենք Օլիմպիադին մասնակցելու եկած թատրոնների ցուցադրած աշխատանքներին, կարելի է սրակել նրանց հետեւեալ հիմնական մտեցումներով.

«Խաբարալա». — Բեմի վրայ են Աւետիսեան, Գուլագեան, Շամիրխանեան, եւ այլն:

դ) Ըստ արևեստի նախնական նւաճումների.

Նայած թէ, ի՞նչ թատրոնից ի՞նչ կարելի է պահանջել եւ ի՞նչ թատրոնի աշխատանքի մէջ ո՞ր կողմն է առաւելապէս ընդգծած:

Պէտք է խոստովանել, որ առհասարակ Օլիմպիադի ուշագրութեան կենտրոնը ազգային հանրապետութիւնների տարած յաղթանակներն էին արևեստի ասպարիզում: Կարծես թէ Ռուսաստանի հիմնական թատրոնների նւաճումներն այնպիսի հասկանալի ճշմարտութիւններ էին, որոնց վրայ առանձնապէս կանգ առնել չէր հարկաւոր: Այսպէս, ո՞ւմը չէր յայտնի արևեստի բարձրութիւնը մի այնպիսի թատրոնի մէջ, ինչպիսին է, օրինակ, Մոսկւայի Վախտանգովի անւան Գեղարւեստական թատրոնը, որի հռչակը ոչ միայն խորհրդային Միութեան երկրների սեփականութիւնն է, այլ եւ կարմիր գծից դուրս երկրների: Նրա ցուցադրած կարևո Գօցցիի «Տուրանդոտ»ը համաշխարհային թատրո-

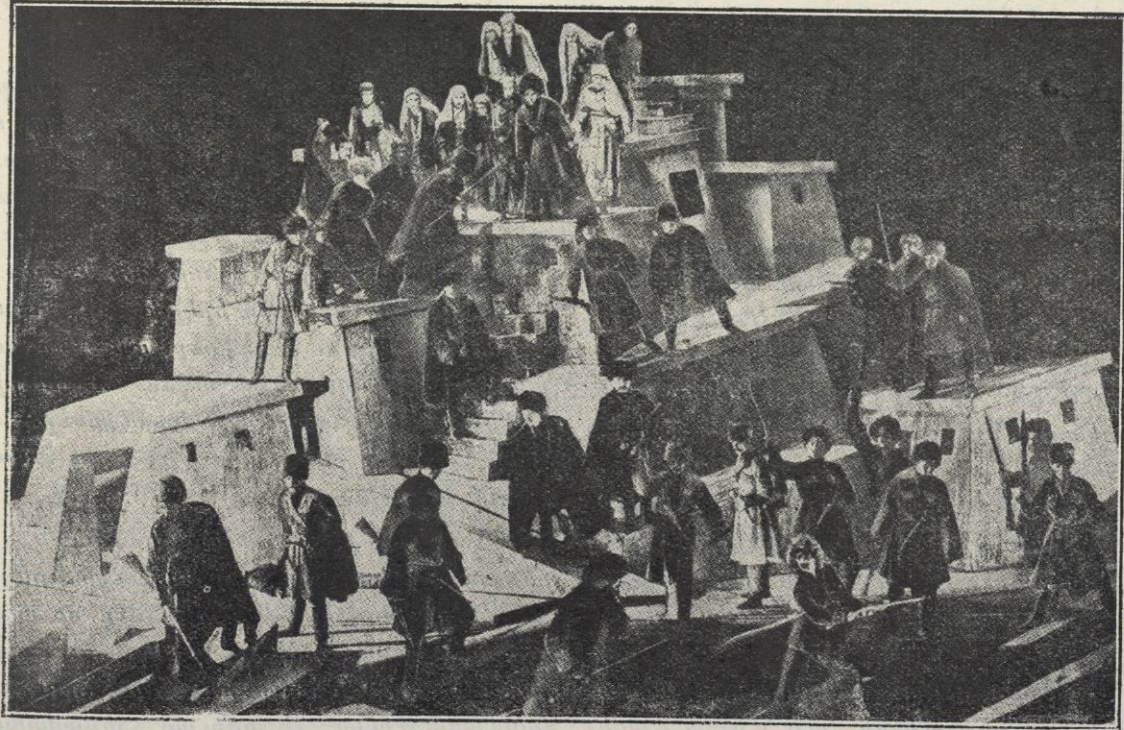
նական արևեստի գլուխ-գործոցների մէկը կարելի է համարել:

Ամենից գնահատելին, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ պատմական տեսակէտից, այն երկրների թատրոնների նւաճումներն էին, որոնք ցարական իշխանութեան օրով հալածանքի եւ արգելքների շղթաներով էին կաշկանդւած եւ որոնց համար սովետական իշխանութիւնը, շնորհիւ իր վարած ազգային քաղաքականութեան, անսահման կարելիութիւններ է ստեղծել, ոչ միայն եղածը զարգացնելու, այլ եւ ստեղծելու նոր արժէքներ այն ժողովուրդների մէջ, որոնք մինչ յեղափոխութիւնը՝ անգամ գիր եւ գրականութիւն չունէին:

Եւ, օբյեկտիվ լինելու համար, պիտի խոստովանել, որ Մոսկւայի Օլիմպիադը ցուցադրեց արևեստի զարգացման այնպիսի անակնկալներ փոքր ժողովուրդների մէջ, որոնց մասին չէր կարելի երազել:

Արևեստի ձեւի լաւագոյն նմուշը տւին Վրացիները: Վրաստանի իրենց մեծահռչակ

Վրացական թատրոն. — «Անգոր»

բանաստեղծ Ռուսթավելու անևան Պետական Դրաման ցուցադրեց բեմական կառուցվածքի եւ դերասանական արտաքինի մի չտեսնուած սրակ: Այդ թատրոնի ամբողջ աշխատանքը ձեւի կատարելութեան մարմնացումն էր, մի հանգամանք, որ կարող էր անգամ մեծահամբաւ թատրոնների նախանձը շարժել: Նա տւեց բեմական արտաքին ձեւակերպման, դերասանական խաղի, արտաքին շարժուձեւի, բիթմի, ինտոնացիայի, տեմպերամէնզի մի այնպիսի թարմ, ինքնատիւ մօտեցում, որ չէր ընթացել մեծ թատրոնների ընդօրինակութեան շաւիղներով: Մասսայական տեսարանները ներկայացումների մէջ, երբ բեմի վրայ երեւան են գալիս մի քանի տասնեակ դերասաններ, տարւում էին մի անհասկնիմաց կազմակերպութեամբ ու ներգաշնակութեամբ: Իսկ ընդհանուր առմամբ այդ ամէնը կրում էր ինքնուրոյն, ազգային արեւստի ոճի գրոշմը:

Թատրոնի գեղարեւեստական ղեկավարը, մի երիտասարդ ըէժիսէօր, Սանդրօ Ալմետելին, իր ներկայացումներն Օլիմպիադին ցուցադրելուց առաջ այսպէս բնորոշեց իր գեղարեւեստական ըմբռնումը ժամանակակից թատրոնի մասին.

«Ազգային թատրոն ստեղծելու գաղափարն, ասաց նա, տարիներ շարունակ եղել է իմ հիմնական նպատակը: Սխալ է կարծել, թէ ես ռուսական թատրոնական դրայրոցի աշակերտն եմ: Ես իմ ռէժիսէօրութիւնը սովորել եմ ոչ թէ Մոսկւայում, այլ մեր վրացական գիւղում, երբ մասնակցում էի ժողովրդական մասսայական տօնակատարութիւններին ու թատերախաղերին, որոնք են՝ Քեյնօբա, Գեորգոբա, Չրդիլօբանա, Բերիկօբա: Թատրոնն ինձ համար մի գործողութիւն է, ամփոփւած տարածութեան մէջ: Ամէն մի դարաշրջանի բրայատուկ միջոցներով է լուծում տարածութեան խնդիրը թատրոնի մէջ: Այլ էր հին յունական հասարակարգի թատրոնական տարածութիւնը, այլ միջին դարերի կրօնական գերիշխանութեան (միստերիա-

նէր), այլ —որ դարերի բուրժուազիայինը: Ես գտնում եմ, որ ժամանակակից պրոլետարական հասարակարգը դեռ եւս չի լուծել իր թատրոնի տարածութեան պրոբլէմը: Մենք պիտի ազատագրենք բուրժուազիայից մեզ ժառանգութիւն մնացած թատրոնական բեմի այդ քառակուսի արկղից: Վրացական թատրոնն այժմ ուսումնասիրում է վրացական ժողովրդական հանդէսները եւ նրանց մէջ գտնում սաղմեր, որոնք ժամանակին պիտի գան բաւարարելու այն պահանջները, որ առաջագրում է պրոլետարական թատրոնը: Մօտիկ ազգայում մեր թատրոնը կ'ասի իր վերջնական խօսքը: Ես գտնում եմ, որ թատրոնական արեւստի մէջ առաջնութեան իրաւունքը խօսքին չի պատկանում: Հանդիսատեսի վրայ ազդելու համար բացի խօսքից կան և այլ միջոցներ — ձեւ, պատիկա, բիթմ, երաժշտութիւն եւ այլ պայմաններ, — որ ես աշխատել եմ օգտագործել Օլիմպիադին ցուցադրելիք իմ «Անգօր» եւ «Լամարա» բեմագրութիւնների մէջ:»

Եւ պիտի ասել, որ Ալմետելին արդարացրեց իր խօսքերը իր ցուցադրած ներկայացումների մէջ:

«Անգօր»ի նիւթը առնւած է ռուսերէնից, Իվանովի «Ջրահագնացք» պիէսից, որ փոխադրւած է վրացերէնի, ըստ կովկասեան ազգագրական եւ աշխարհագրական պայմանների: Գործողութիւնը կատարւում է Դալստանում, գործողութեան վայրն է է՝ Հիւսիսային կովկասի երկաթուղու կայարաններից մէկն ու Լէզգիները մի գիւղ, ուր յեղափոխութեան այն ահեղ տարիներին միմեանց են բաղխւում կարմիրներն ու սպիտակները, յեղափոխութիւնն ու հակա-յեղափոխութիւնը:

«Լամարա»ն մի բանաստեղծական լեգենդա է, վրացական բաղկացուցիչ ցեղերից մէկի՝ Խեվսուրների կեանքից, որ ոտանաւորի՝ ձեւով գրել է վրացական արդի յայտնի գրող Գր. Թոբակիձէն: Նրա բովանդակութիւնը չի առնւած յեղափոխական գիւցադներգութիւնից: Դա երկու, ի-

կական թատրոնից մի քանի տարի առաջ— 1852 թվին, թիֆլիսում: Նա ընթացել է Համարեա նոյն ուղիներով, ինչ որ Հայկական հախայեղափոխական թատրոնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ մինչդեռ Հայկական թատրոնի սոցիալական խարխիւր եղել է Հայկական զաւուլթային առեւտրական գաստիարգը՝ Պոլսում, թիֆլիսում, Բագում եւ Մոսկւայում, վրացական թատրոնի Համար նոյն դերը խաղացել է նրանց ազնւականութիւնը՝ թիֆլիսում ու Քուլթայիսում:

Այսօրւայ յետ-յեղափոխական թատրոնը՝ վրացական Հին թատրոնական կուլտուրայի վրայ յենւած՝ արեւտի զարգացման երկրորդ, աւելի բարձր փուլն է ապրում:

Օլիմպիազը ցուցադրեց, որ Վրաստանում թատրոնական արեւտը կանգ չի առել, որ նա խոշոր քայլերով առաջ է գնում:

Վրաստանի թատրոն.— «Անգոր»
 Լաւագոյն դերասան՝ Վասայէ

բար ֆիզիքայէս նման, ինքսուր եղբայրների բուռն սիրոյ պատմութիւնն է գէպի հրաշագեղ Լամարան, որ պատկանում է թշնամի մի այլ հարեւան լեռնական ցեղի:

Եթէ առաջին պիէսի մէջ, մանաւանդ մասսայական տեսարաններում, Ախմեաէլին կարողացաւ տալ յեղափոխութեան խօսական էնտուզիազմը, ապա երկրորդի մէջ նա ուեց վրացական հարազատ կեանքը, վրացական տեմպերամէնտ, լեռնական ժողովրդի ըրթմի եւ սլաստիկայի ամբողջ գեղեցիկութիւնը:

Եւ այդ էր պատճառը, որ վրացական թատրոնը ընդհանուրի հիացմունքի եւ բարձր գնահատութեան առարկան դարձաւ:

Վրացական թատրոնն ունի անցեալ կուլտուրա: Նրա սկզբնաւորութիւնը զուգադիսում է Հայկական թատրոնի սկզբնաւորութեան հետ: Նա հիմնւել է Հայ-

նովանդակութեան տեսակէտից, այն բովանդակութեան՝ որ արդիւնք պիտի լինի ուղտական մեծ յեղափոխութեան իրադարձութեան եւ բաւարարի իշխանութեան եկած բանւոր զասակարգին տենչերին ու իղձերին—գեղեցիկ օրինակը ուեց Բելորուսիայի Պետական թատրոնը:

Բելորուսները պատկանում են իւրհըրդային Միութեան ասպարէզ իջած «նոր» ժողովուրդների թվին: Յարական իշխանութեան օրով նրանք առանձին ազգութիւն չէին ճանաչում: Նրանք համարում էին ուղտական մեծ ցեղի բաղկացուցիչ, անբաժան մասերից մէկը: Չկար եւ բելորուսական զատ կուլտուրա:

Միայն յեղափոխութիւնից յետոյ Բելորուսները յայտարարեցին իրենց ինքնուրոյն ազգութիւն՝ իր բոլոր առանձնայատկութիւններով: Այդ իսկ պատճառով բելորուսական թատրոնը կարելի է համարել հսկումբերեան շարժման հարազատ գաւակը: Եւ չնայած իր այդ մանուկ տարի-

քին, նա կարողացաւ Օլիմպիադին տալ բովանդակութեան տեսակէտից մի աշխարհի արւեստ, որ ճանաչեց միակ ուղիղն ու ընդօրինակելին միևս բոլոր ազգային թատրոնների համար:

Նա Օլիմպիադին ցուցադրեց երկու ներկայացում՝ «Գուտա» եւ «Միջփոթորիկային» վերտառութիւններով, որոնցից յաջողն էր «Գուտա»ն:

«Միջփոթորիկային»ի բովանդակութիւնը առնւած է յեղափոխական կարմիր-բանակայինների կեանքից, իսկ «Գուտա»յի բովանդակութիւնը՝ գործարանային կեանքից, ուր երեւան են գալիս սոցիալիստական շինարարութեան եւ բանւորական կենցաղի հրատապ խնդիրները:

«Գուտա»ն — դա մի ազակի արտագրող գործարան է Բելորուսիայում: Ապակիներն այդտեղ պատրաստում են հին, նախայեղափոխական գործիքներով: Եւ ահա, մի հասարակ բանւոր, իր քրտնաջան աշխատանքով ու մտայղացութեամբ մի օր կատարելագործած գործիք է հնարում, որ

ապակու արտագրութիւնը պիտի մեքենայացման ենթարկէ, տալով աւելի բարձր որակ, ցածր ինքնարժէք եւ խոշոր քանակ: Մեքենայի այդ գիւտն օգտագործւում է, մեքենան պատրաստ է. սակայն աշխատեցնելու նախօրեակին, գործարանի մէջ աշխատող հակայեղափոխական բանւորների մի խմբակ պայթեցնում է նորահնար մեքենան: Եւրօպացի մի ինժինէր, որ հրաւիրւում է գործարանի կողմից, մեքենան նորից շտկում է եւ ընդհանուր խանդավառութեան տակ գործարանը սկսում է աշխատել տեխնիքական այդ նոր նւաճումով:

Բեմի վրայ անդրադառնում է կեանքից վերցրած գործարանային հարազատ իրազարձութիւնը, ներքին փոխ-յարաբերութիւններն ու աշխատանքի պափոքը: Ու թատրոնը կարողացաւ այդ ամէնը տալ տեխնիքական բարձրորակ միջավայրի մէջ, պատշաճ ձեւակերպութեամբ, համոզիչ շեշտով եւ միտումների զուտպ, անչափազանց ընդգծումներով:

Ներկայացումից յետոյ, մաքերի փոխա-

Հրէական Թատրոն

հակութեան ժամանակ, բելորուսական թափափոնի այդ հերկայացումը որակեց իբրև մի աշխատանք, որ արձագանգում է ժամանակի ոգուն, որ հանդիսանում է յեղափոխութեան սոցիալական պատէրն ու իր բովանդակութեամբ գալիս է նպաստելու սոցիալիզմի կառուցման գործին եւ ընդ-

թեամբ, հոգեբանական մոմ'ենաների շարժումով եւ բեմական խօսքի արւեստով: Մասնաւորելով մ'եր խօսքը Հայաստանի Պետական թատրոնի մասին, պիտի ասել, որ, ճիշտ է, նրա հերկայացումները չունէին միւս երկրների թատրոնների բեմադրութեան ու հազուատի արտաքին շուքն ու

Հրէական թատրոն

հանուր սամամբ ընդգծում է այն ուղին, որով պիտի ընթանայ պրոլետարական թատրոնական արւեստը, երբ հարցը վերաբերում է նրա բովանդակութեան խնդրին:

★ ★ ★

Եթէ վրացական եւ բելորուսական թատրոնները աւին ժամանակակից խորհրդային թատրոնների ձեւն ու բովանդակութիւնը, հայկական եւ հրէական թատրոնները աւին թատրոնական արւեստի խորութիւնը, այն խորութիւնը, որ պայմանաւորուած է դերասանական խողի լըջութեամբ, բեմական ապրումների ուժգնու-

փայլը: Հայաստանը հարուստ երկիր է, և ոչ էլ երեւանը մեծ քաղաք: Նա դեռ եւս չունի արժանավայել թատրոնական շէնք, եղածը հին, անշուք ակմբային մի դահլիճ է: Անշուշտ, արտաքին այս հանգամանքները չէին կարող իրենց դրոշմը չդնել Հայաստանի Պետական թատրոնի հերկայացումների վրայ:

Սակայն ի փոխարինումն այդ ամէնի Հայերը բերել էին թատրոնական մի այնպիսի բարձրորակ արւեստ, որ, ինչպէս ասացինք վերը, արտայայտւելով ինքնամփոփման եւ ինքնախորացման մէջ, դարձաւ նրա յաջողութեան պատւանդանը: Այստեղ արդէն առաջնութեան պատիւը

«Յկամսաւոր Պաշտօն», — Միքայէլ Մանուէլեան եւ Վաղարշեան

սրտականում էր Հայերին, ինչպէս եւ Հրեաներին:

Հին թատրոնական կուլտուրան, Ազամեանի, Մհակեանի, Սիրանոյշի, Հրաչեայի, Տէր-Դաւթեանի, Աբելեանի, Փափազեանի արւեստը, հայ թատրոնի գերասանական կուլտիւրի համար անհետ չէին կորել: Աւելի եւս՝ վետերանների արւեստը եղել է

հրա համար մի սրտմտական դպրոց, որով անցել է նա գէպի նոր բարձունքներ:

Եւ արդարեւ, եթէ նախայեզգափոխական հայ թատրոնը եղել է անհատ տաղանդների ցուցադրութեան մի վայր, այժմեան թատրոնը ներկայացնում է իրենից գեղարւեստական եւ գաղափարական շաղխով կոփւած մի ամբողջ հաւաքա-

Արմէն Գուլլակեան. — Հայ Պետ. Թատրոնի բեմիստոր

կան միութիւն: Նրա բեմական արտաքին ձեւակերպումն այլ եւս պատահական ֆօն չէ գերասանական խաղի համար, այլ օրգանական մասը ամբողջ ներկայացման: Գերասանական խաղը չունի կատարներ եւ ստորոտներ, այլ ընթանում է միահամուռ ներդաշնակութեամբ, որի վրայից անցել է կարող ընթիսէօրի ստեղծագործական մտայղացութիւնը, որ շտկել, ներդաշնակել, ճաշակաւորել եւ համադրել է ամբողջ գործողութիւնը բեմի վրայ: Թատրոնական տարածութեան սահմանները, նախայայտփոխականի համեմատութեամբ, ընդարձակել են թէ՛ հորիզոնական եւ թէ՛ ուղղահայեաց գծերով: Հանդիսատեսին՝ խօսքը տրւում է երաժշտութեան, ժէսթի, ըրթմի եւ լուսաւոր էֆֆեկտների օժանդակութեամբ: Հնչունական աեսակէտից նա ա-

զատագրել է հին թատրոնի կեղծ կլասիքական շեշտադրութիւնից, իսկ առաջնութեան ու ճայնագրութեան տեսակէտից հայ գերասանները հասնում են լաւագոյն գերասանների արւեստին: Հայ թատրոնն այլ եւս գաւառական թատրոնի մակարդակի վրայ չէ կանգնած եւ իր ստեղծագործութեամբ կարող է մրցութեան դուրս գալ լաւագոյն ողես թատրոնների հետ:

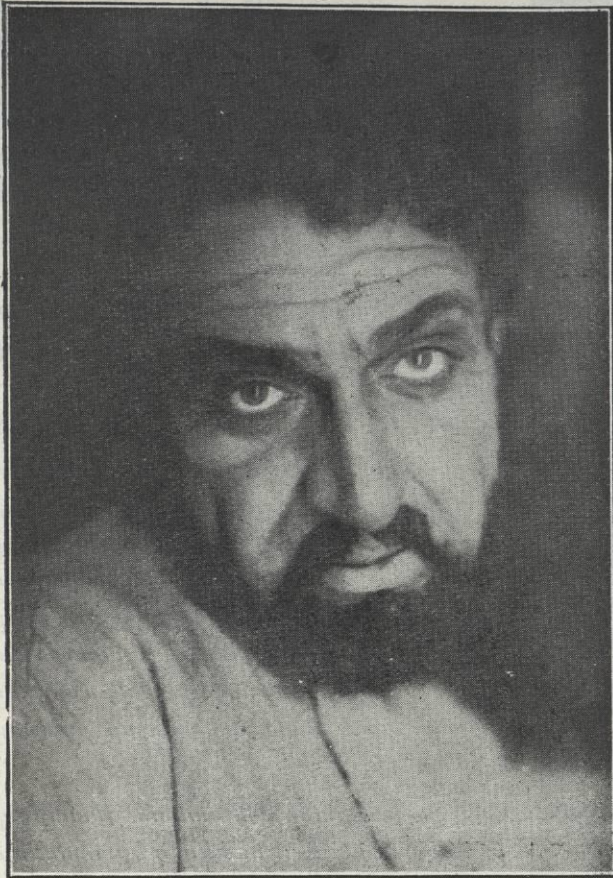
Այժմ թատրոնի մէջ առաջին խօսքը պատկանում է ընթիսէօրին: Եւ այդ ընթիսէօրն ունի այժմեան հայ թատրոնը: Արմէն Գուլլակեանը, այդ երիտասարդ ընթիսէօրը, իր մտայղացութեամբ, երեւակայութեամբ, ստեղծագործական մտքով, գեղարւեստական չափի եւ տակտի ըմբռնումով խոշոր արւեստագէտի բոլոր տեսակներն ունի:

Հայաստանի Պետական թատրոնը ցուցադրեց նաեւ ուժեղ գերասաններ, որոնք կարողացան իրենց խաղի խորութեամբ, գերի ըմբռնումով, վարակելու եւ ազդելու կարողութեամբ ու բեմական արւեստով թատրոնի համար

ստեղծել մի այնպիսի «սլիւս», որ միւս ազգային թատրոնների մէջ պակաս չափով էր նկատուում:

Այսպէս՝ խմբի մէջն էին Հրաչեայ Ներսէսեանը, իր խորը մտածած եւ կիրթ խաղով, Աւետ Աւետիսեանը՝ իր բազմակողմանի, ժանրային գերբերով, Սուրէն Քոչարեանը, դեռ եւս երիտասարդ, սակայն խոշոր անմպերամէնտի սէր եւ բեմական տւեալներով, նոյն երիտասարդներից են եւ Շամիրխանեանը եւ ուրիշները: Խմբի մէջն են նաեւ վաստակաւոր գերասաններ Արուս Ոսկանեանն ու Միք. Մանուէլեանը, Յասմիկն ու Գուլագեանը, որոնք իրենց ուսերի վրայ կրում են մեր հին թատրոնական արւեստի լաւագոյն աւանդները:

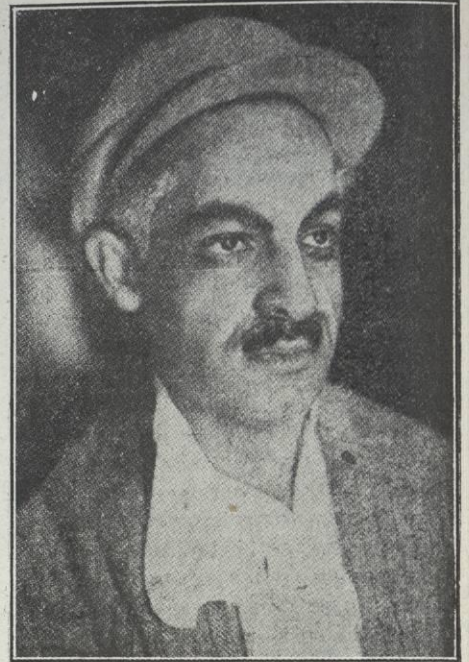
Հայ Պետական թատրոնը Օլիմպիադին ցուցադրեց երկու ներկայացում, «Ցասում»

Հրաչ Ներսիսեան. — «Յասոււմ»ի մեջ

եւ «Պէպօ», իսկ Օլիմպիադից դուրս, գաստրոլների կարգով Սունդուկեանի «Խաթաբալան» եւ թարգմանական գրականութիւնից՝ «Եկամտաւոր Պաշտօնն» ու «Հրէ կամուրջը»:

«Յասոււմ»ը ուսական պիէս է, որի բովանդակութիւնն առնուած է հաւաքական սնտեսութիւնների շարժման շրջանից եւ փոխադրուած է հայերէնի ըստ Հայաստանի գիւղական պայմանների: «Պէպօ»ն պատկանում է մեր անւանի դրամատուրգ Գ. Սունդուկեանին: Սակայն այդ պիէսը չէ բեմադրուած նախկին շաբլոնով, այլ նա բէժիսէօր Գուլլակեանի ձեռով բեմական վերամշակման է ենթարկուած, երեք գործողութիւնը աասերեք էպիզօտի է վերածուած, տէքստից առանց մի բառ կրճատելու կամ փոփոխելու, եւ դուրս բերուած տիպերը խտացրուած են ըստ դասակարգային ըմբռնումների:

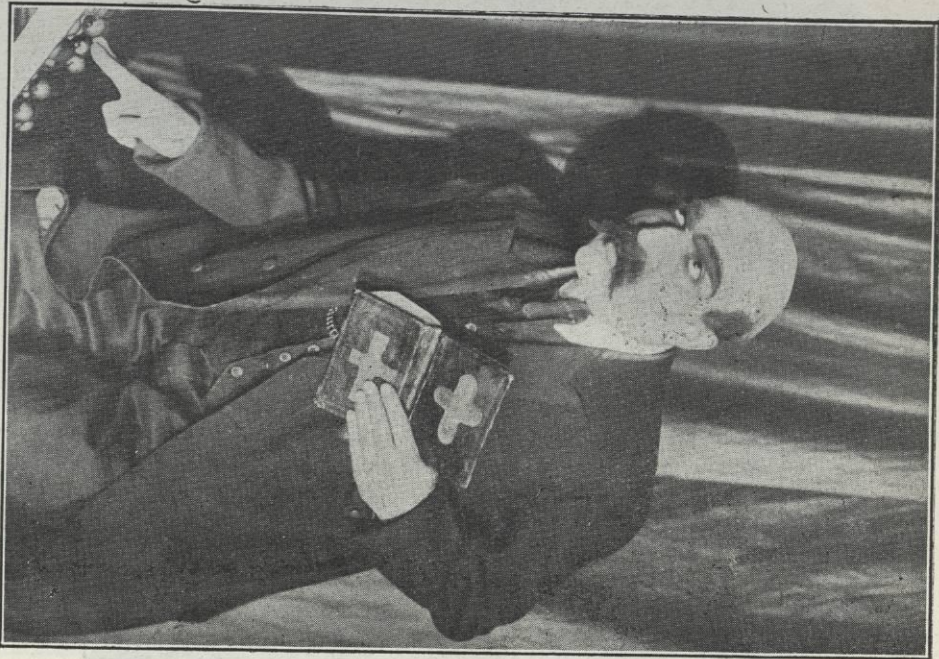

Սուրէն Քոչարեան. — «Յասոււմ»ի մեջ

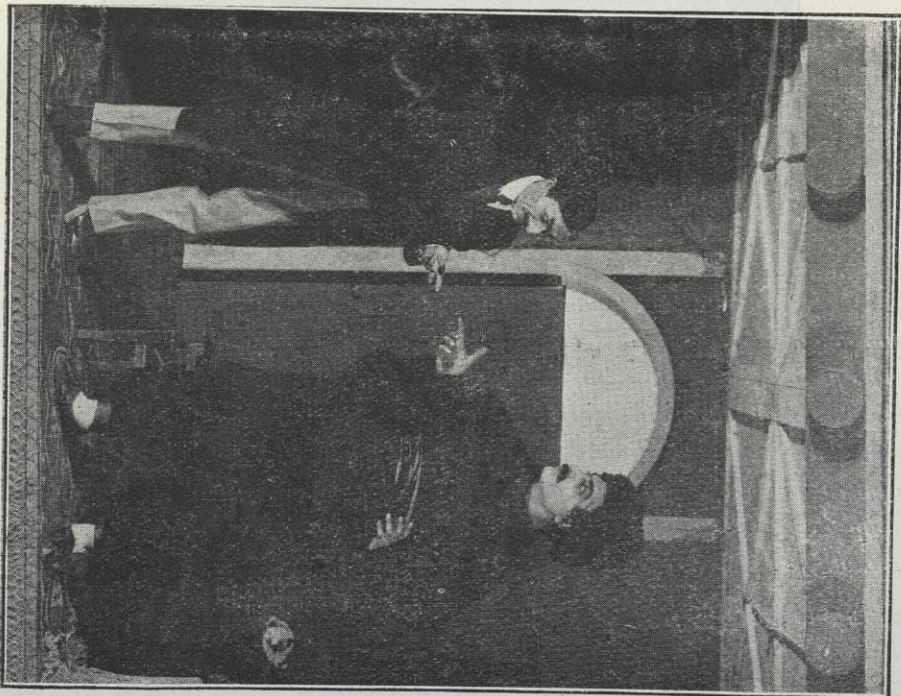
Եւ եթէ Հայաստանի Պետական թատրոնը լաւագոյն գնահատականներից մէկը ստացաւ Օլիմպիադի ժլորի կողմից, մեր կարծիքով դա խրատական դիտումներով չէր արւած եւ ոչ էլ չափազանցութեամբ, այլ իրական գնահատումով, որին արժանի էր նա:

★ ★ ★

Միւս թատրոնները, որոնց աշխատանքները ես որակեցի իբրեւ նախնական նշանումներ արւեստի ասպարիզում, պատկանում են գլխաւորապէս այն ժողովուրդներին, որոնք յեղափոխութիւնից առաջ կամ գիր ու գրականութիւն չունէին, կամ եթէ ունէին, դեռ եւս խարխալում էին յետամնացութեան յետին շարքերում: Դրանք են ըստ մեծի մասին Խորհրդային Միութեան մահմետական ժողովուրդները, թուրքերը, թաթարները, թուրքմէնները, Ուզբեկները, Բաշկիրները, Կիրգիզները, որոնց թուում նաեւ մի քանի քրիստոնեայ ժողովուրդներ, ինչպէս օրինակ Օլիմպիային մասնակցող Մարիները:

Սուհրուբեանցի «Խարաբալա»
Գերասան Աետա Աետոխան Չարգալովի դերի մէջ

«Պէտզ».— Չիւզիմով, վաճառական, Տէր Մուրադեան
Պէտզ, ձկնորս, Գերասան Աետոխան

Սուևրուկեանցի «Պէպօ». — Պէպօ, Դերասան Աւետ Աւետիսեան
Կակուլի, դերասան Սուրէն Քոչարեան

Այստեղ արդէն Օլիմպիադը ցոյց տւեց թէ շնորհիւ խորհրդային իշխանութեան վարած քաղաքականութեան ազգային խնդրում՝ ինչպիսի՛ հրաշքներ են գործել ցարական իշխանութեան օրով հալածուած այդ տգէտ, կրօնամոլ, յետամնաց եւ յաճախ վայրեքարոյ ժողովուրդները՝ ուսման, արւեստի եւ առհասարակ քաղաքակրթութեան մէջ:

Այն ժամանակ, երբ հին, կուլտուրական Հայաստանը միայն դրամատիքական թատրոն ունի, Ղազանի թաթարները, որոնց նախայեղափոխական ուսու քաղքենին ճանաչում էր իբրեւ շրջիկ հնավաճառներ Մոսկւայի յետամնաց փողոցներում, ունին

ե՛ւ դրամատիքական թատրոն ե՛ւ ազգային օպերա: Օպերա, սրի խօսքը, բովանդակութիւնը, երաժշտութիւնը, կատարողների կազմը ամբողջովին թաթարական է, սր ունի խոշոր երգչական դերասանական խումբ բեմի վրայ եւ նոյնչափ խոշոր նագախումբ, եւրօպական գործիքներով, բեմի առաջ:

Թէ՛ դրաման եւ թէ՛ օպերան իրենց ընկերատուարի մէջ ունին ե՛ւ թարգմանական ե՛ւ ինքնուրոյն պիէսներ: Յուցադրած ինքնուրոյն պիէսներից էր դրամայի մէջ «Իլ»ը սրի բովանդակութիւնն առնուած է անցեալ դարի թաթար գիւղացիների կեանքից՝ կալածատիրական կամայակատարու-

Բաշկիրների Պետական Թատրոն

Ուզբեկստանի Երաժշտական Թատրոն.— Խմբապար

Թիւնները եւ բռնութիւնները շարժանում: Իսկ ցուցադրած օպերայի լիբրետոսի նիւթը առնւած է թաթար նոր բանաստեղծ Մազիտ Գաֆուրի «Էշի» (բանւոր) պօէմից, ուր երեւան են գալիս թաթար բանւոր գասակարգի առաջին ընդլզումները: Օպերայի երաժշտութիւնը, որ ի միջի այլոց գրել են երկու հօգի, մի ուսն եւ մի թաթար կոմպոզիտոր, ամբողջապէս հիմնւած է թաթար ժողովրդական երգերի եղանակների վրայ:

Այս ամէնը արդէն կատարեալ նւաճումներ են թաթար ժողովրդի կողմից եւ անսպասելի «սիւրպրիզ» Օլիմպիադի համար:

Նոյն «սիւրպրիզ»ով հանդէս եկան նաև Միջին Ասիայի նախայեղափոխական շրջանում յետամնաց եւ հալածւած ժողովուրդներից մէկը — Ուզբեկները:

Օլիմպիադին մասնակցելու համար նրանք եւս ուզարկել էին երկու թատրոն՝ մէկը դրամատիքական, միւրը՝ երաժշտական: Երկուսն էլ ամբողջովին ծնունդ խորհրդային իրաւակարգի: Դրանցից մէկը՝ Պետական Դրաման, հազիւ տասը տարւայ

պատմութիւն ունի, իսկ երաժշտական թատրոնը ընդամէնը հինգ տարւայ:

Նոյն այդ կարճ ժամանակաշրջանում է պարփակւում նաեւ Ուզբեկստանի թատրոնական գրականութեան, գերասանական լամբի կազմակերպութեան եւ պատրաստութեան, ինչպէս եւ առհասարակ ազգային մամուլի եւ գրականութեան ամբողջ պատմութիւնը:

Եւ չնայած իր այդ մանուկ տարիքին, կարելի է ասել Ուզբեկստանը փայլեց Օլիմպիադին իր թատրոններով:

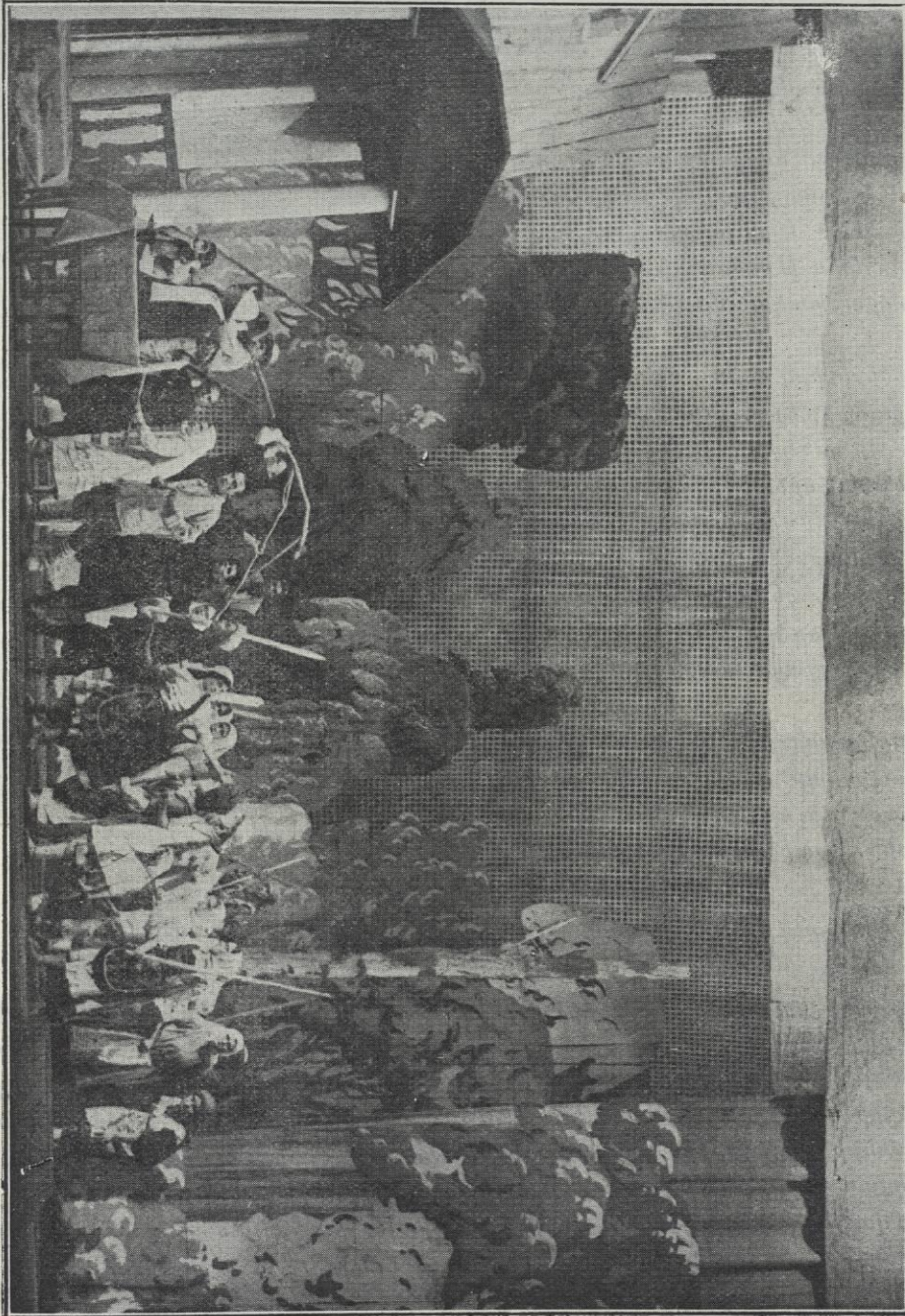
Գեռ եւս Օլիմպիադի բացման հանդէսին նրանք ամենքի ուշադրութեան առարկան էին: Նրանք խոշոր թւով տեղ էին բռնել բեմի վրայ իրենց ազգային խայտաբղետ տարազով, ունէին ասիական երաժշտութեան օտարօտի գործիքներ, որոնց մէջ աչքի էին ընկնում երկարակոթ սագերը, եզան պէս բառաչող երկարավիզ փողերը եւ կարասների չափ խոշոր «տիպլիտոն»ները:

Դրամատիքական թատրոնի ըէպէրտուարից նրանք ցոյց տւին երկու ինքնուրոյն պիէս՝ «Հուջում» (յարձակում) եւ

Ուզբեկստանի երաժշտական թատրոնը.— Փողաւոր գործիքներ

Թաթարական Պետական թատրոն

«Բամբակի վնասարարները»: Դրանց առաջինի բովանդակութիւնը հին, նահապետական կեանքի քայքայման պատմութիւնն է, պայքար՝ «փարաջայի» դէմ, կնոջ սոցիալական եւ իրաւական ազատագրութեան համար, պայքար՝ մուլաների տգիտութեան, կրօնական մոլեռանդութեան դէմ՝ յանուն նոր կարգերի, եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ սոցիալիստական վերակառուցման: Երկրորդ պիէսի բովանդակութիւնը բնորոշւած է վերնագրի մէջ:

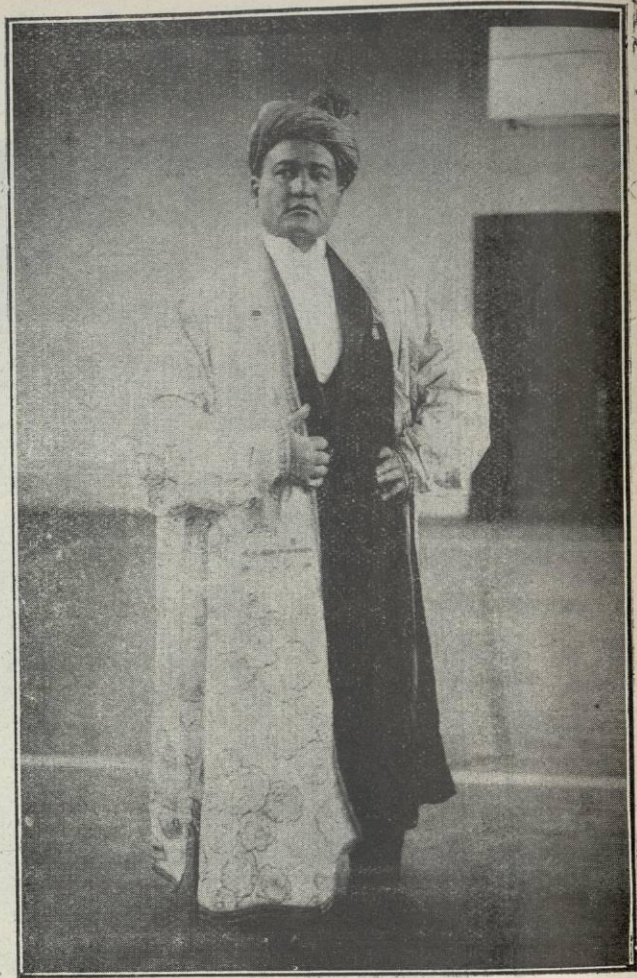
Երաժշտական թատրոնը տւեց օպերաներ եւ ազգագրական-երաժշտական համերգներ:

Նրա հիմնադիրն է եւրոպական կրթութիւն ստացած, գերասան, երգիչ եւ պարող, այժմ՝ Ուզբեկստանի «ժողովրդական երգիչ» յայտարարւած Կարա-Եակուբովը: Նա հաւաքել է 500ի չափ ուզբեկ ժողովրդական երգեր, եղանակներ, կուսկէտներ, պարեր, որ հետագայում մշակման ենթարկելով դարձրել է երաժշտական թատրոնի ներկայացումների եւ համերգների նիւթը:

Այդ ներկայացումներն ու համերգները լրիւ գաղափար տւին Միջին Ասիայի դարերի խորքից ելնող ժողովրդական արւեստի մասին՝ երգի, նւագի եւ պարի բնագաւառում:

Դա արդէն արեւելեան «էկզոտիկա» չէր եւ ոչ էլ ոճաւորւած արեւելահանութիւն, այլ մի արւեստ, որ բղխում է Արեւելքի բուն ակունքից, որի մէջ լսում է մերթ-ջինգի-խաների ու լենկիթիմուրների հորդանների վայրի երթը, մերթ Միջին Ասիայի տափաստանների խաղաղ գիւղացու քրտնաթոր աշխատանքի ընթացքը, մերթ՝ դարաւոր քնից արթնացող ժողովրդի զարթօնքի խնկը:

Երաժշտական թատրոնի առաջնակարգ գերասանուհիներն էին թամար եւ Գալհար խանումները (Թամար եւ Գոհարիկ Պետրոսեաններ), որոնց մի առանձին պարծանքով յանձնարարում էր հասարակութեանը թատրոնի կոնֆէրանսիէն: Այդ երկու քոյրերը

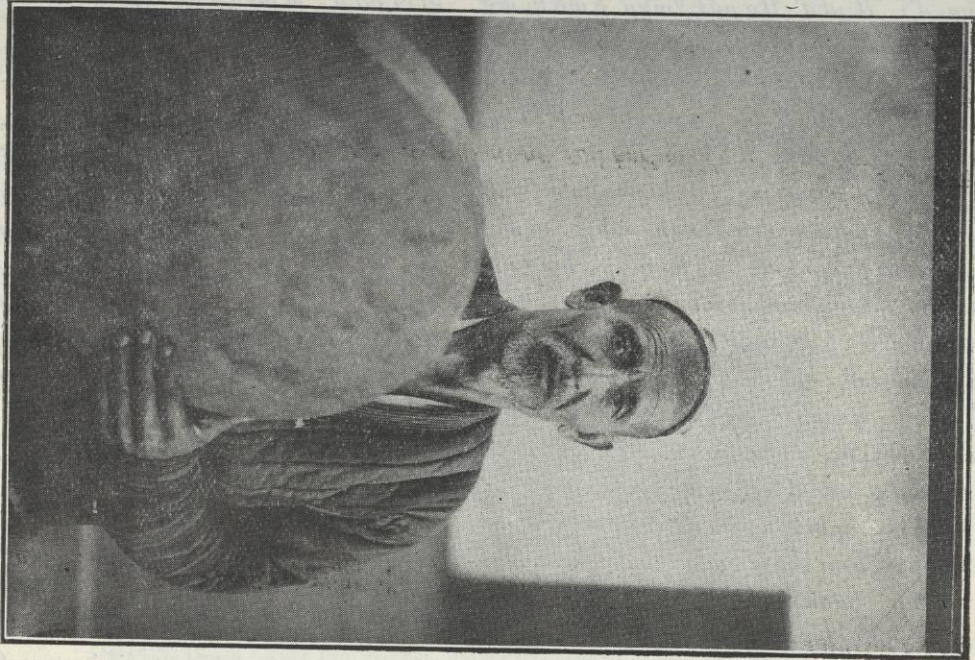
Ուզբեկստանի Երաժշտական Թատրոնի Կարա - Եակուբով

տւին պլաստիկայի եւ երաժշտութեան անորակելի նմուշներ: Արտիստիք էր մանաւանդ թամար խանումի մենապարը առանց երաժշտութեան, լոկ դափի ներդաշնակութեամբ, որ մի չտեսնւած հմուտութեամբ խփում էր մի ծերունի Ուզբեկ, իր մատների հարւածների տակ, ձգւած կաշու վրայ, տալով բարդ պարի բոլոր նրբութիւնները:

★ ★ ★

Վերածննդ ժողովրդների թատրոնների շարքին է պատկանում նաեւ մեր կովկասեան թուրքերի, Ադրբեյջանի թատրոնը:

Ադրբեյջանն եւս, վերջին ժամանակ-

Ուզբեկստանի Երաժշտական թատրոնի
Դափ Գաբուդ Ուզբեկը

Ուզբեկստանի Երաժշտական թատրոնի
Փամարա Խանում (Փամարա Պիսրոսեան)

ներս հսկայական քայլեր է արել թէ՛ անտեսական եւ թէ՛ կուլտուր-կրթական մարզերում: Այժմ Ադրբեջանը ծածկւած է դպրոցների ցանցերով, գրագիտութիւնը հսկայական տոկոսներով առաջ է գնում, ծագկում է մամուլն ու գրականութիւնը, կենցաղի եւ բարքերի մէջ ահագին յեղափոխութիւն է առաջացել: Եւրոպական իմաստով թրքական փափախի տեղ այժմ տիրում է եւրոպական գլխարկը, կանանց «չադրայի» տեղ փարիզեան տարազը: Կինը ազատագրւում է մահմեդական հարէմական խայտառակ կեանքից, մոլլաների եւ տէրփիշների դարը Նիրվանայի ջրերն է ընկնում: Թուրք ժողովուրդն իր առաջադիմութեամբ արդէն մրցակցութեան է ուզում ելնել հարեւան հայ եւ վրացի ժողովուրդների հետ: Նա արւեստի ասպարիզում՝ ունի կոնսերվատորիա, մի քանի թատրոն, որոնցից լաւագոյնը, Գեղարուեստական թատրոնը, նա ուղարկել է Մոսկւա, Օլիմպիադին ցուցադրելու:

Նախ քան Օլիմպիադի սկիզբը, թրքա-

կան Գեղարուեստական թատրոնը մի շարք գաստրոլային ներկայացումներ տւեց Մոսկւայում, թարգմանական եւ ինքնուրոյն պիէսների ըէպէրոուարով:

Ինքնուրոյն պիէսների հիւժը նոյն հրատապ խնդիրներն են, ինչ որ այժմ այլուժում են ամբողջ մահմեդական աշխարհը: Վերածննդի, զարթոնքի, ընտանեկան, կրօնական, հասարակական յեղափոխութեան խնդիրներ: Թարգմանականների մէջ կային մի շարք յայտնի ուղեսական եւ եւրոպական պիէսներ, վերջինների թւում Վիգթոր Հիւկոյի «Օրծաղոյ Մարգ»ն ու Շէքսպիրի «Համլէթ»ը: Կար մի պիէս եւս հայերէնից, Շիրվանզադէի «Նամուս»ը:

Թրքական թատրոնը այլ եւս նախայեղափոխական թատրոնը չէ: Այժմ այլ եւս բեմի վրա կանանց դերը տղամարդիկ չեն խաղում եւ հասարակութեան մէջ կանայք փակ լոժանների մէջ չեն նստում: Կան բազմաթիւ գերասանուհիներ, որոնց մէջ՝ մի շարք շնորհալի, տաղանդով կանայք: Տա-

Ադրբեջանի Գեղարուեստական թատրոն.— «Համլէթ» բրեքեն լեզուով

զանդներ կան եւ տղամարդ զերասանների մէջ:

Այս ամէնը չտեսնեա՞ծ նւաճումներ են թուրք հասարակութեան մէջ, որոնց ակահատեսը եղաւ Օլիմպիադը:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ միւս մահմետական ժողովուրդների մասին, որոնցով հարուստ է Խորհրդային Միութիւնը, թուրքմէնների, Բաշկիրների, Կիրգիզների, եւայլն մասին, որոնք կրկին Մոսկւա էին եկել իրենց պետական թատրոններով, դե-

յաջողութիւն ունեցաւ նաեւ Երեւանի Պետական կոնսերվատորիայի երգչական խումբը, որ համերգներին մրցակցութեանը մասնակցեց ազգային տարազով (Սասունցիների եւ Մշեցիների), երիտասարդ երաժշտագէտ Կարօ Զաքարեանի խմբավարութեամբ, տալով մի շարք հայ ժողովրդական եւ յեղափոխական քառաձայն մշակած երգեր:

Նոյն յաջողութեանն արժանացաւ նաև Հայաստանի Հայ Աշուղների անսամբլը

Հայաստանի կոնսերվատորիայի երգեցիկ խումբը

րասանական կազմով, ինքնուրոյն եւ թարգմանական պիէսների ըէպէրատուարով, միանգամայն կիրթ բեմական խաղով:

Այս Օլիմպիադը մի ցայտուն նշանացոյց էր, թէ Խորհրդային Միութեան նախկին յետամնաց ժողովուրդներն ինչպիսի՞ թափով, ինչպիսի՞ եւանդով ու խանգավառութեամբ են փարել ազգային վերածննդի, ազգային մշակոյթի գաղափարին եւ ինչպիսի՞ հսկայական քայլեր են առել այդ ուղղութեամբ, ազգային՝ ըստ ձեւի. եւ պրոլետարական՝ ըստ բովանդակութեան:

★ ★ ★

Վերջացնելով յօդւածս՝ չպիտի մոռանամ յիշելու, որ Օլիմպիադին փայլուն

Շարա Տալեանի ղեկավարութեամբ, որ տեսց մեր հին աշուղական արեւստից — Բաղդասար Դպրից, Սայաթ-Նովայից, Նաղաշ Յովնաթանից, Աշուղ Զիվանիից, Միսկին Բուրջիից, եւայլն, զմայլելի նրմուշներ:

★ ★ ★

Օլիմպիադը մի փորձութեան գեղեցիկ դպրոց էր, որից պիտի դասեր առնի եւ մեր արատաստամանի գաղութահայտութիւնը:

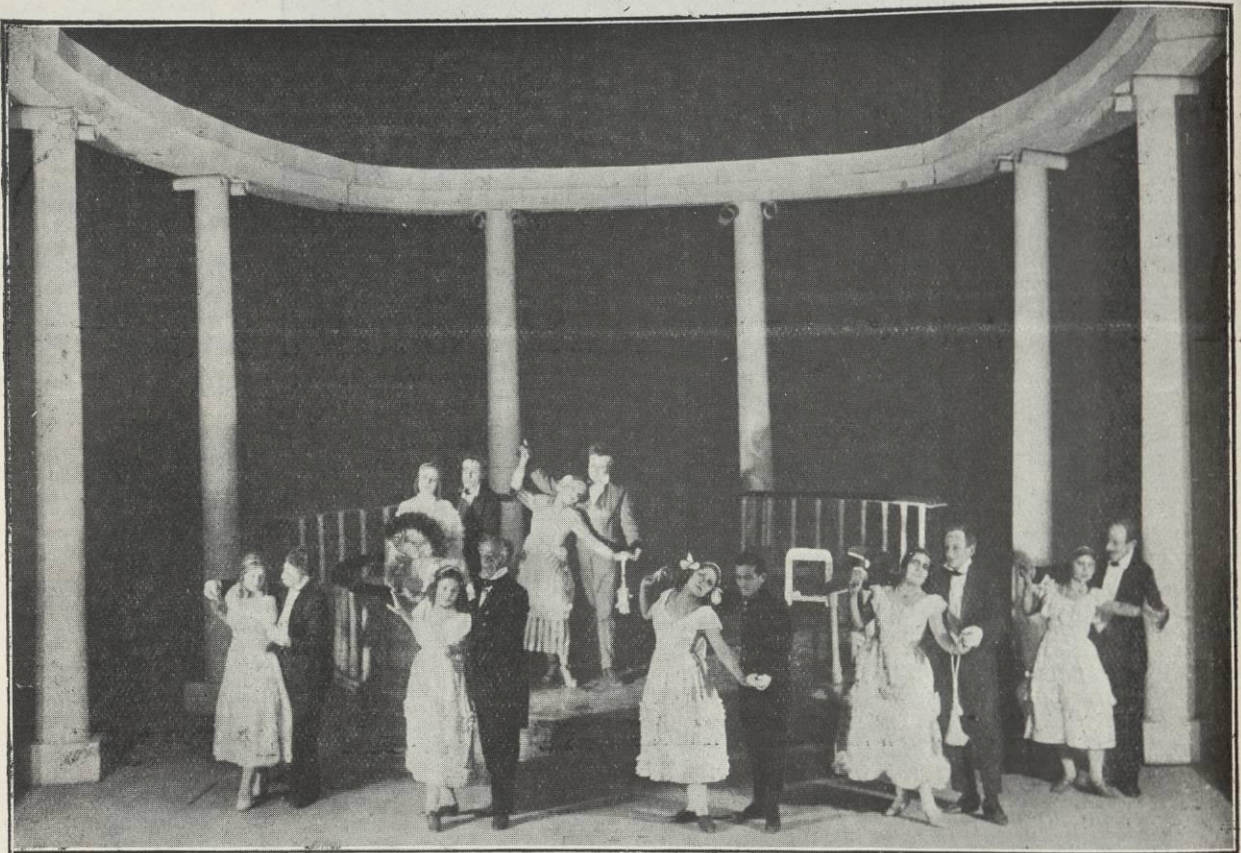
Ամէն անգամ, երբ խօսք է լինում Խորհ. Հայաստանի շինարարութեանը աշակցելու մասին՝ արտաստամանի հայ գաղութները թող յիշեն այս Օլիմպիադը: Թող յիշեն եւ իմանան, որ պտտութիւնը

երբեք կանգ չի առնում՝ եւ ազգերը մեռեալ վիճակ չեն ապրում, այլ ամենքն էլ աշխատում, ստեղծագործում՝ եւ առաջադիմում են, եւ վա՛յ նրան, ով ետ է մնում: Ամէն մի աջակցութիւն, ամէն մի գործլաւ է, երբ տեղին եւ ժամանակին է կատարում: Իսկ այն աջակցութիւնը, որ կարող են ցոյց տալ արտասահմանի գաղութները շինարարութեան ու վերակառուցման տեսքով բռնաձեռքերին՝ ունի միայն մի

գեր — աւելացնել մի շերտ՝ Հայաստանում ապրող եւ աշխատող աշխատաւոր ժողովրդի նւաճումներէ կուտակման վրայ, նւաճումներ, որ յաճախ առիթ է լինում ցուցադրելու կուլտուրական այսպիսի մըրցակցութիւնների ժամանակ:

ԿԱՐԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Մոսկւա .

«Եկամտաւոր Պաշտօն». — Պարի տեսարան

Օ Ր Օ Ր

Այս գիշեր դարձեալ հոգւոյս կը բացուիս՝
 երազ աչքերով, բոյրերով փարթամ,
 Պուրակի մը ծոց, լռութեան մէջ խոր,
 Դուն, անտ'ւրջ աղջիկ, հեշտահա՛մ աղբիւր:

Սիւքը կ'օրօրէ աստղերն ասմազուն.
 Ու լինը կարծես վարդ մ'է բողբոջած.
 Իմ սիրտըս լինն է, դուն՝ լուսնակն աղուոր,
 Ինկած ծոցիս մէջ զիս կը փայլեցնես... :

Քանի կը գրկեմ ըստուերըդ հըլու,
 Սիրտըս կը բացուի գարնան պէս զըւարթ,—
 Այս գիշեր դարձեալ յաւերժ կ'երգես դուն,
 Հոգին օրօրող քրոջ մը գորովով:

Յ. ԶՈՒՐԻԿԵԱՆ

Կ Ո Ր Ի Ի Ն Ե Ի Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ի

Բ.

Երբ մի անգամ տանք Խորենացիին բարձրագոյն գովեստը որուն արժանի է իբր մեծիմաստ գրահմուտ մատենագիր, ինքնատիպ ուճաւոր, հոետոր, բանաստեղծ, գրուցադիր, բանահաւաք, «մատենայած» մեծ հայրենասէր, նոյն ժամանակ անաչառ ճշմարտութիւնը կը հարկադրէ մեզ շատ թեթեւ զրուատիք ընծայել իրեն իբր ամէն կերպով արժանահաւատ պատմագիր, այսինքն իբր այն որ ինքը ցանկացած է երեւիլ, իբր այն որպէս ինքը ողջուեալ է եւ տարփողուած է դարերով Հերոզոտոսի զուգապատիւ «Պատմահայր» տիտղոսով:

Մեր այս ըսածին ի հաստատութիւն, կը բաւէ մտածել թէ այսօր եթէ մէկը ձեռնարկէ ստոյգ, հաւաստի, վաւերական Հայոց Պատմութիւն մը գրել, ո՛րչափ քիչ բան պէտք ունի վեր առնելու Խորենացիէն, եւ այդ քիչն ալ ո՛րչափ քիչ անհրաժեշտ, մինչդեռ անհրաժեշտ պէտք կայ Խորենացիի յիշած ազբիւրներէն՝ Լէբուրնայի, Ադաթանդեղոսի, Եւսէբիոսի, Սոկրատի, Յովսէպոսի, իսկ չյիշած ազբիւրներէն Կորիւնի, Բիւզանդի եւ Փարպեցիի, թողլով վկայարանութիւնները: Իսկ նախաքրիստոնէական հնագոյն շրջաններուն համար (ինչպէս Արտաշէսեան հարստութեան համար 189 Ն. Ք.—50 Յ. Ք.) եւ անոր նախընթաց շրջաններուն համար, ունինք արժանահաւատ, ձեռնհաս պատմիչներ օտարազգի (ոմանք ժամանակակից) յոյն եւ հռովմայեցի, որոնց հետ ընաւ ի կշիռ չի կրնար գրուիլ Խորենացիի քաղուածոյ եւ յերիւրածոյ աւանդածը, թէ՛ իբր պատմութիւն եւ թէ՛ իբր ժամանակագրութիւն. Մար-Պարսիկ շրջանին համար (Խորենացիի Երուանդեան Տիգրանի եւ յաջորդներուն ժամանակամիջոցին համար, 550—189 Ն. Ք.) դարձեալ կան Հերոզոտոսի,

Քսենոփոնի, Յուստինոսի, Դիոզոր Սիկիլիացիի, Պողիբիոսի, Դիոն Կասիոսի, Տակիտոսի, Ստրաբոնի պէս առաջնակարգ հեղինակաւոր պատմիչներ որոնց տուած տեղեկութիւնները Հայաստանի վրայ, որքան ալ դուրսէն եւ ոչ ներքուստ դիտողէ բղխած ըլլան, չէ կարելի մերժել, կամ քամահրել, քանի որ ոչ միայն բարձրօրէն քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ կ'ապրէին, բարձր դիրքերու տէր էին եւ բացառիկ միջոցներ ունէին տեղեկանալու, այլ և իրենց պատմագրութեան ուրիշ մասերուն ալ ստուգութիւնը հաստատուած է լիովին:

Իսկ հնագոյն շրջաններուն համար, անոնց համար զորս Խորենացի «Հայկազանց», «Արամազնեայց» ժամանակներ կ'անուանէ, և մենք այսօր կը ճանչնանք Հատեան, Ասորեստանեան շրջաններու անունով, Խորենացիի աւանդածները, իբր դէպքերու եւ անձերու ստոյգ պատմութիւն, բնաւ չունին այն արժէքը զոր ունին վերջի կէս դարուս մէջ լուծուած, վերձանուած արձանագիրները:

Աւելորդ է Խորենացիի ստուգութիւնը քննել ա՛լ աւելի վեր երթալով մինչեւ առաջին մարդը («յառաջին մարդէն» էջ 130) եւ աշտարակաշինութիւնը («ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին» էջ 17) զոր պրպտելու ձանձրութիւնը կրեր է Խորենացի իբր «աշխատասէր եւ հայրենասէր» պատմագիր (երկու ածականներ զորս ինք կուտայ Մարիբասի), եռանդէն մղուած օժտելու իր ազգը սկիզբէն մինչեւ իր օրերը լիակատար պատմութեան մը շարադրութեամբ (1), զոր ինքը իրաւացիօրէն

(1) Մանաւանդ «գժուարահաւաք եւ տաժանելի է» կ'ըսէ (էջ 25) նախարարական ազգաբանութիւնը ընել Նոյ Նահապետէն ճնունդները յաջորդաբար գտնելով:

«Տնագրութեան հաւաքում» կը կոչէ (էջ 57 եւ 89) եւ որուն համար մասամբ Ս. Գիրքը, բայց մեծ մասամբ աղբիւր կը ցուցնէ Ասորին Մարիբաս, որ «քաղզէական մատենից քննութենէն» հանած ըլլայ «միայն մերոյ ազգիս պատմութիւն»ը, զոր իբր թէ կ'արգարացնեն «աշխարհիս մերոյ առասպելը» (էջ 48 եւ 88), բայց եւ քաղած ըլլայ «ի փոքունց ոմանց եւ յաննշանից արանց ի զուսանականէն (երգերէ) ժողովեալ ի դիւանի արքունի» տեղեկութիւններէ (էջ 73): Թէ Խորենացի իր առջեւ ունէր Մարիբասեան ընդարձակ պատմութիւն մը (ո՛չ սոսկ քաղուած մը, եւ ո՛չ լոկ Ասորեստանի պատմութեան վերաբերեալ զբոյցներու հաւաքածոյ մը) որ իր մէջ թանկագին տեղեկութիւններ կը պարունակէր Հայաստանի վրայ եւ նոյն իսկ հայ նախարարական տոհմերու վրայ (օրինակի համար, Բագրատունի, Արծրունի, Գնունի են., տես էջ 104, 106) ինչպէս կը հաւաստէ Խորենացի, առ է եւ կը մնայ զուտ ենթադրութիւն:

Կը մնայ Խորենացիի իսկապէս արժէքաւոր մասը, զբոյցներու, առասպելներու, երգերու, նախարարական տոհմերու մէջ պահուած աւանդական պատմուածքներու հաւաքումը որ իր անկապտելի, եզակի արժանիքն է: Բայց ասոր վրայ Խորենացի աւելցնել կ'ուզէ նախարարական տոհմերու «ծննդաբանութիւնը» կամ ազգաբանութիւնը (էջ 9), անոնց «ուսուր» եւ «զիարդ»ը, ու յանկարծ, ո՛վ զարմանք, նոյն էջին մէջ կ'ըսէ թէ «հաւաստի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս» (լոկով այդ յոյն պատմութեանց կամ պատմագիրներու անունները) մինչդեռ յետոյ, նուազ անհաւանորէն՝ Մարիբասէն պատմուած գտնելը կը հաւաստէ:

Այս երկու հաւաստումներէն ո՛րն ալ ըլլայ ճիշդը, եւ նոյն իսկ եթէ նկատի ալ առնենք թէ այդ ազգաբանութեանց մէկ մասն ալ տոհմային աւանդութիւններէ քաղած է, դարձեալ ստոյգ է թէ ատոնք քիչ արժէք ունին, թէպէտ իր գլխաւոր առաջադրութիւններէն մէկն է առ (էջ 17), ինչպէս եւ «ցուցանել զառաջինս մեր եւ զբուն նախնիս» որոնց մէջ սրտի անհուն «խրախճանք կը կարգէ եւ կը պանծացնէ (էջ 127) Հայկ, Արամ, Տիգրան երրորդութիւնը, որուն մէջէն հանել կը պարտինք Հայկը (1) որ զուտ հերոսանուն մըն է,

(1) Հայկ անունը որ Ս. Գրոց թարգմանու-

ու աւելցնել Արտաշէս՝ Մեծն Տիգրանի նախնին որ ազատելով Սելեւկեանց հպատակութենէն՝ հիմը դրաւ նոր փառաւոր հարստութեան մը: Պէտք է յիշել թէ Խորենացիի այս ձեռնարկը եղած է նաեւ իր մեկեանասին՝ նորատի (մանկական տից) Սահակ Ասպետի, հրամանը եւ ըղձանքը (էջ 17), առաջին՝ նախարարական տոհմերու ազգաբանութիւնը, եւ երկրորդ՝ զբոյցներու պատմութիւն (2): Առաջինին թեթեւ արժէք միայն կարելի է տալ տալ, ըսինք, որովհետեւ կը տեսնենք թէ նախարարական տոհմանուններու բացատրութեան համար կը զործածէ սոսկ ժողովրդական բառախաղային ստուգաբանութիւն կոչուածը, ինչպէս Բզնունի՝ բաղ, Վարաժնունի՝ վարժ, Գնունի՝ գինի ունի, Արծրունի՝ արծիւ ունի, Խոռխոռունի՝ խոռ եւլն., մինչդեռ զիտական ստուգաբանութեամբ զիտենք այսօր թէ Բզնունի կը ծագի մեր Խալդեան թագաւորներէն մէկուն Իսրուին—իս անունէն, որուն նախադիր նեցուկ ձայնաւորին անկումով, եւ երկու բաղաձայններուն ս, բ տեղաշարժումով եղած է Բսուին, Բզուին, եւ ամանցման մէջ՝

Թեան մէջ գործածուած է Orion համաստեղութեան համար, մեծ հաւատք չի ներշնչեր իբր իրական անձի անուն: Ասկէ զատ Հայկի կը լոկ նուազեցուցիչ մասնիկ է, որով նախնական Հայ-ուկի մը ամփոփումը կը թուի (համեմատել համազօրները Ur-ukh, մանաւանդ Khat-ukh, ուխ=ուկ, ինչպէս akh=ակ, ik, ic=իկ/). Կետեւաբար անհիմն է Խորենացիի վճիռը թէ մեր հայրենիքը «կոչի յանուն նախնուոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք» (էջ 51), այլ ասոր ֆիշդ հակառակը Հայէն ելած է կամ կազմուած է Հայկ հերոսանունը՝ Հայկակ անուն ալ օտարելով կրկին/:

(2) «Երբ ապա յըղձալին քո հասանիցեմք զբուցաց պատմութիւն» (էջ 41), փափաքանք զոր կ'այլապնէ Խորենացի եւ Սմբատի երիտասարդութեանը, «մանկական տից», հասուն չըլլալուն խակութեանը կը վերագրէ եւ որուն չկամութեամբ միայն գոհացում կուտայ: Ուրիշ անգամ բաց է ի բաց կը մերժէ սապէս անհաստատ բաներու վրայ գրել «Ոչինչ վանս այնց ազգաց որք ի վերջնոյն Տիգրանայ կարգեցան՝ Յառեցուք, Թէեւ վանս այս բազում անգամ ի մէնջ աղերսիցես, այլ միայն զորս հաւաստի գիտեմք» (էջ 306):

ինչպէս օրէն՝ է կորսնցնելով վերջի վանկին ձայնաւորները, կ'ունենանք Բզնունի, որուն ապացոյց է նաեւ Բժնկերտ գիւղի մը գոյութիւնը, ցուցնելով թէ Բզնունի կոչումին մէջ ն-ն արմատական է: (Բաղաձայներու տեղաշարժման համար համեմատել Բղայր, եղբայր, գերմաներէն bruder, անգղիերէն brother, քրտերէն բրայ): Բազէն Բագունի միայն կըրնայ ծագիլ: Վարածունի կը ծագի Աւեստական վարածն varenagan (Եւաշտ ԺԴ. 35) միթական մոզական թոչունին անունէն: Վարժէն կըրնայ ծագիլ միայն Վարժունի և ոչ Վարածունի: Արժրունի կը ծագի Ասորեստանի արմատ Ասուր կամ Աշուր զիցանունէն որ եղած է հայերէնի մէջ Աժր (համեմատել archevesque, կիլիկեան հայերէն՝ արժէսք — «Անսիգք Անսիոքայ») — և ուսմի. իծծուն՝ յիսուն՝ և յետոյ ներքսամուտ ը ով Արժր (ը-ի շչականէ մը առաջ ընդմիջարկութեան համար համեմատել արշալուրշ, տարժանելի ևւայլն): Ասով կ'արդարանայ Արժրունիներու Ասորեստանական ծագումը (Հայաստան փախած ևւ ապաստանած Սենեքերիբ արքային հայրասպան որդւոյն ցեղէն, ինչպէս խորխտանօք կը յիշէր Շաւասպ Արժրունի՝ Շապուհ թագաւորին՝ ըսելով «Այո՛, ճանաչեմ ևւ զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, որպէս ևւ անուանակոչեցեալս եմ»): Արժիւէն լոկ Արժուունի կըրնայ ելլել (1):

Աշխարհագրական անուններու նոյնօրինակ ստուգաբանութիւնն ալ նոյնքան անարժէք է, զոր օրինակ Ամասիա թագաւորի մը անունէն Մասիս, որուն վերջի ս-ն սակայն արմատական չէ, ալլ հայցականի ս է ինչպէս տեղւոյ անունները՝ Բաղանիս, Վարդենիս, Եղջերս, Եղբարս, որոնց ուղղականներն են բաղանիք, վարդենիք, եղջերք, եղբարք, այնպէս ալ Մասիք է ուղղականը, Արմենակէն Արագած լեռի անունը, Արաստ թագաւորի մը անունէն Երասխա, ևւայլն: Անշուշտ բանաւոր չէ նոյնպէս սպասել որ երբ Խորենացի այնքան լայն կը բռնէ իր ծրագիրը Հայոց Պատմութեան համար ևւ կը ձեռնարկէ այնքան շատ բան բացատրել, «անմտութեան միտս տալ», «պատճառս տալ անբանութեան առասպելաց»

(1) Այս ստուգաբանութիւնները ըրած եմ արդէն Անահիտի մէջ 1903—4ին «Հայ Նախարարութեանց ծագումը» յօդուածներու մէջ:

(էջ 133), «գանյայտ—ծածկուած— իրս յայտնել (տես էջ 126), երբ կը խօսի «վիշապաց սրբ ևւ յագասն ի վեր ի Մասիս» առասպել-երդին վըրայ) ու ինքնագոհ՝ այդ ծածկուած («անյայտ») մտքերը յայտնած լուծած ըլլալէն, կը հրաւիրէ իր մեկենասը Սահակ ասպետը զարմանալ իր հանճարին վրայ, յաջողէր նաեւ մերօրեայ պահանջմանց համեմատ ստոյգ, հաւաստի, վաւերական Հայոց Պատմութիւն մը յօրինել «առաջին մարդէն» մինչև իր օրերը՝ ունեցած միջոցներովը ու իր ժամանակի թերակատար զիտութեամբ: Հրաշք մը պիտի ըլլար եթէ յաջողէր աս:

Իրեն ուղղութիւք մեղադրանքը ոչ թէ այդքան քիչ յաջողւուն համար է այդ հափազանց փառասիրական ծրագրին մէջ, ևւ ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ՝ «անհնարը հնարաւոր» ընկելուն մէջ, ալլ այն բանին մէջ զոր ամենէն աւելի իրմէ ակնկալելու իրաւունք ունինք, այն է իր ժամանակին ևւ իրեն մօտաւոր ժամանակներուն վրայ «ճշմարիտ ասացուածովք հոծ ևւ խիտ» պատմութիւն մը մեզի չտալուն մէջ, երբ իր Պատմութեան Երրորդ Գիրքը կը սկսի «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց» մակագրով ու այսպէս կ'ուղղէ խօսք իր մեկենասին «Որչափ ջան ևւ յիշողութիւնք բաւեն» պատմեցինք «ստուգապէս» Մեծն Աղեքսանդրէն մինչև Տրդատի մահը, «յոյժ կանուխ ևւ հեռի ժամանակօք», անհիմա «անսխալ քեզի պատեմ մեր ժամանակովը կամ զոյգն ինչ հեռի ժամանակով եղածները»: Եւ կը սահմանէ որոշ այդ ժամանակաշարժանին եզերագիծը այսպէս՝ «Տրդատի մահէն մինչև Արշակունի ցեղին թագաւորութեան ու Սուրբ Գրիգորի տոհմին քահանայակառութեան սպառիլը», ըսել է մինչև Ս. Սահակի վախճանիլը որ տեղի ունեցաւ 438ին:

Ակներեւ է ասկէ թէ Խորենացի կը պնդէ թէ Երգ դարն է իր ժամանակը («առ մերովս ժամանակաւ») ինչպէս իր պատմութեան ուրիշ տեղերն ալ կը հաւաստէ, մասնաւորապէս երբ կ'ըսէ թէ Հայաստան դառնալով իր ճամբորդութենէն, մեռած գաւա իր ուսուցիչները (Սահակ ևւ Մաշթոց) ևւ կ'աւաղէ իր չար բողբոջը: Ուրեմն ամենէն ուշ Երգ դարու երրորդ քառորդը երկարաձգած կ'ըլլայ «իր ժամանակը»:

Հարկ կ'ըլլայ որեւին քննել թէ ո՞ր աստիճան հիմնաւոր է իր հաւաստումը թէ այդ

իր սահմանած ժամանակամիջոցին պատմութիւնը (իր ժամանակին կամ դոյզն ինչ հետի) զոր պէտք է քաջ գիտնայ եւ ստոյգ աւանդէ իբր ժամանակակից պատմիչ, գրած է արդարեւ «անսխալ» «ճշմարտութեան բանից» հետեւելով, եւ ոչ թէ «պերճարանութեան» ինչպէս ինքը կ'ըսէ:

Աներկբայօրէն, հոն է բուն ստոյգ փորձաքարը տեսնելու համար թէ ո՛ր աստիճան արդարացի է խորեհնացիի յաւակնութիւնը ճշմարտասիրութեան, եւ իր պատմութեան հաւատարմութիւնն ու արժէքը: Եթէ այս բովէն անցնելով՝ անհաւատարիմ դուրս դայ խորեհնացի, իր պատմութեան միւս մասերն ալ կասկածանքի ենթակայ կ'ըլլան:

Բարերազգաբար, միջոցներ չեն պակասիր մեզի այս քննութիւնը յաջողակէս վարելու: Ունինք երեք հաւատարիմ պատմիչներ որոնք իրենց ժամանակի զէպքերը պատմած են, Բիւզանդ (Դ.րդ դարու պատմութիւնը, գրուած յունարէն, բայց հայերէն թարգմանուած, Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»էն յետոյ, այսինքն 443—4էն քիչ ետքը), Կորիւն որ իր ուսուցչին Մաշթոցի կեանքը գրած է 443 կամ 444ին, հրամանաւ իր աշակերտակից Յովսէփ Կաթողիկոսի եւ քաջալերութեամբ միւս աշակերտակիցներուն, հետեւաբար եւ ամենաստոյգ, եւ Փարպեցի որ Ե.րդ դարու վերջերը գրած է իր պատմութիւնը:

Խորեհնացիի պատմածները ինամով եւ մանրախոյզ համեմատութեան ենթարկելով այս երեքին հետ, կը տեսնուի որ խորեհնացիի լոյսը՝ լուսնի լոյսին պէս փոխառիկ է, եւ ոչ թէ ինքնայատուկ, եւ այս երեքէն քաղած է ինչ որ կ'աւանդէ՝ իր սովորական մեթոտով բանաքաղութեան, այսինքն՝ ոչ բառացի իբր յայտնի մէջբերում տրիշ աղբիւրէ, այլ փոխելով, տեղ տեղ համառօտելով, ընդլայնելով, եւ «կամամտածական» (իր բառն է) յաւելումներով իր կողմէ: Եւ երեքին ալ անունները կը լուէ՝ իբր պատմիչ, միայն մէկ անգամ Կորիւնի անունը կուտայ ոչ իբր կենսագիր Մաշթոցի (ինչպէս բարեխղճօրէն ըրած է Փարպեցի) այլ լոկ Կորիւնի Բիւզանդիոն երթալուն կարճ յիշատակութիւնն ընելով (էջ 544), մինչդեռ խիստ անհաւանական է, եթէ ոչ անկարելի, որ խորեհնացի տեսած չըլլար Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»ն՝ նոյն իսկ եթէ այդ գրքոյ կին լոյս տեսած միջոցին իրօք Հայաստանէն

դուրս, ճամբորդութեան մէջ ըլլար եւ անոր գրութենէն (443—4 թուականէն) քանի մը տարի յետոյ դարձած ըլլար հայրենիք, ինչպէս ինք կը պատմէ: Այդ գրքոյը, իբր վաւերական յիշատակարան մեծ Ուսուցչին որ այնքան երեւելի, արդիւնաւոր կեանք մը ունեցած էր, հոյակապ աշակերտներ հասցուցած էր, այդ գրքոյը որ կը փառաբանէր նաև անոր գործակցին Սահակի գրական գործունէութիւնը, մեծն Սահակին զոր իր հայրը եւ «վսեմացեալ» մտքով քահանայապետ կ'անուանէր, իսկոյն պիտի փութար անյազ կարգալ կրկին եւ կրկին, ինչպէս կը խոստովանի Դ. Փարպեցի ըրած ըլլալ, «բազում անգամ կարգացեալ... ի պատմութեան ցանկալի առնն Կորեան եւ հաւաստեաւ տեղեկացեալ»: Խորեհնացի որ իր պատմութեան համար այնքան մատեաններու վրայէն անցած էր եւ որ այնքան դառնաբար կ'աւագէր շոյութիւնը իր ազգին պատմութեան գրաւոր յիշատակարաններու որոնց պէտքը սաստիկ կը զգար, կրնա՞ր չփնտռել, անտեսել Կորիւնի թանկագին գրքոյը:

Եւ եթէ «մատենայած» ծերունին արգարեւ տեսած ու կարգացած էր այս գրքերը, մանաւանդ Կորիւնը, որ հաւանականութեանց ծայրագոյնն է, եւ որ մեր ըրած համեմատական քննութենէն ստուգութեան կը հասնի, հարց մը կը ծագի թէ ի՞նչ էր շարժառիթը խորեհնացիի լուսնու Կորիւնի անունը իբր պատմիչ (թողով Բիւզանդի պատմութիւնը): Արդեօք Դեբուքնայէն ու Ազաթանդեղոսէն յետոյ իր ժամանակին կամ դոյզն ինչ հետի ժամանակին համար (Դ. եւ Ե. դարերու) միակ պատմիչ հանդիսանալու փառքի՞ն համար, թէ Կորիւնէն անկախ եւ աւելի ստուգաբան, աւելի ճոխ աղբիւր ձեւանալու համար, կամ թէ իր երեւակայութեանը եւ ճարտարանքներուն ազատ ասպարէզ տալու համար, զոր չպիտի կրնար ընել եթէ յիշէր Կորիւնը եւ անկէ տեղեկանալը խոստովանէր, ինչպէս բարեխղճօրէն կ'ընէ Փարպեցի, ու այսպէս հարկադրուէր նոյնութեամբ անփոփոխ գրել թէ բառացի մէջբերել անկէ հատուածներ՝ արգիլուելով իր սիրական քմածին այլափոխումներ մտցնելու, դարդարելու, պատճառաբանելու հակամիտութենէն:

Կորիւնի բնագրին (որմէ բանաքաղած է) այս այլափոխումները ո՛չ սակաւաթիւ են եւ

ո՛չ անկարեւոր, ինչպէս պիտի տեսնենք: Երկուքին անմիաբանութիւնը տեղ տեղ այնքան շեշտուած է, այնքան խորունկ է եւ անհաշա, որ անհրաժեշտ հարկ կը լինի միանգամ ընդ միշտ որոշել թէ երկուքէն ո՞րն է հաւատարիմը, ո՞րն է սկզբնաղբիւրը, աղբիւրը, եւ ո՞րն է յերկրածոն, բանաքաղը, եւ թէ որ եւ է հիմք կա՞յ հաւատալու թէ ինչ որ ինք կ'աւանդէ, նոյն իսկ հակառակ Կորինի, Խորենացի իրեն սեպհական տարբեր աղբիւրներէ քաղած է, եւ հետեւաբար նոյնքան արժանահաւատ է որքան Կորինի պատմածը: Մեր համեմատական քննութեան արդիւնքը գլխովին կը հակառակի այսպիսի ենթադրութեան մը, թող որ Փարպեցի որ Երզ դարու վերջերը գրեց իր պատմութիւնը, բնաւ ուրիշ աղբիւր չի ճանչնար Մաշթոցի կեանքին ու անոր յարակից պարագաներուն:

Յամենայն դէպս, այս ժամանակամիջոցը ա՛յնքան մեծ դարագլուխ մը կը բանայ մեր պատմութեան մէջ, Հայոց Քրիստոնէութեան դարձէն յետոյ ա՛յնքան լի է բազմաբնուէր դէպքերով, ինչպէս այլուրէնքի գիւտը, Ս. Գրոց թարգմանութիւնը, հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնը, քրիստոնէական կրօնի վերարձարծու մը, եւ մանաւանդ ազգային ինքնագիտակցութեան ծնունդը (որով միայն ազգ մը ստուգապէս գոյութիւն ունենալ կ'ըսուի, ինչպէս դիտել կուտայ Անաթօլ Ֆրանս խօսելով Չինաստանի համար՝ «Ազգ մը գոյութիւն չունի եթէ ոչ իր գոյութեան գիտակցութեամբ, Sur la pierre blanche էջ 219), որ այս հարցին լուծումը (Խորենացիի կախումը Կորինէ), գերագոյն պէտք մը կը ներկայանայ: Վաւերական Հայոց պատմութիւն մը գրել առանց այս հարցի լուծման՝ «գուր ջան, անօգուտ վատտակ» կը ձեւանայ: Միւս կողմէ, ծայր աստիճան անգոհացուցիչ եւ անգիտական կ'ըլլայ, ինչպէս դժբախտաբար ցարդ սովորութիւն եղած է ընել, մեր մեծագոյն քննադատ բանասէրներէն Գաթրճեան եւ Գարագաշեան իսկ այս յոռի մեթոտին հետեւած ըլլալով, առանց նախապէս ձեռնարկելու այս անհրաժեշտ քննութեան՝ Կորինն ու Խորենացին երկուքն ալ իբր գուգահաւասար հաւատարիմ աղբիւր նկատել, ու մերթ մէկէն, մերթ միւսէն քաղելով հիւսել այդ ժամանակամիջոցին պատմութիւնը, չկասելով երկուքին հակասութեանց առջեւ, կամ իբրեւ թէ մէկը միւսին

թերի ձգածներուն լրացուցիչ համարելով: Այո՛, Կորին թերի ձգած կէտեր ունի, բայց ոչ էականին մէջ, ինչպէս Մաշթոցի՝ ի սկզբան «Ի գունն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց» պաշտօն վարելը՝ առանց յիշելու թագաւորին անունը (գոր Փարպեցի կը լրացնէ տալով Խորոզմ թագաւորի անունը), նոյնպէս երբ «հազարապետութեամբ Առաւանայ ուրումն» կ'ըսէ, առանց ճշդելու թէ նախարարական ո՞ր տոհմին կը պատկանէր: Եթէ Խորենացի կարող ըլլար այսպիսի թերոյթներ լրացնել միայն՝ որոնք հակառակութիւն չեն մտցներ Կորինի գրածներուն դէմ, կասկած չէր հրաւիրեր:

Առաջին ակնարկով, վերին երեսէն կշռելով, Խորենացիէն շատ գերազանց կը թուի Կորինի ձեռնհասութիւնը՝ իր յայտնապէս ժամանակակից դէպքերու պատմութիւնը գրելու: Արդարեւ Կորին Չախճախիչ առաւելութիւններ ունի: Ինքը սիրական աշակերտն է Մաշթոցի, եւ «իր հօր վրայ» կը գրէ, իբր ականատես, ականջալուր վկայ: Մաշթոցի փառաւոր յուզարկաւորութենէն ետքը իր աշակերտներէն դիւզօրէից վերակացու հազարապետ Վահան Ամատունի իշխանը՝ հոյակապ, գեղեցիկազարդ մատուց մը կտուցանել տանլէ ետքը տեղի հանդատեան՝ իբր նիւթական յուշարձան, կը խորհուրի ատոր աւելցնել մատենագրական յիշատակարան մը՝ իր կենսագրութիւնը: Եւ իր աշակերտներէն Յովսէփ տեղապահ (յետոյ կաթողիկոս) խիստ «անաչառ» հրաման կ'ուղղէ իր աշակերտակից Կորինի, անցնելով Սահակի, Եղնիկի, Աւետիկի եւ միւս նշանաւոր աշակերտներուն վրայէն, ուրեմն ճանչնալով Կորինի մասնաւոր ձեռնհասութիւնը՝ գրի առնելու Մաշթոցի կեանքն ու գործերը, «Վարք»ը: Միւս աշակերտներն ալ համօրէն՝ կը քաջալերեն Կորինը ձեռնարկելու այդ գործին: Ուրեմն 442ին ըլլալով Մաշթոցի ի հանդիստ Խորանին փոխուիլը, նոյն տարին կամ 443ին հրաման գալը Կորինին, գուտ իր յիշողութենէն այդ փոքր մատենիկը գրել աւարտելը 444ին, կանուխ կատարուեցաւ ան, երբ ամէն բան թարմ պէտք էր ըլլալ Կորինի մտքին մէջ, ո՛չ թէ ժամանակ անցնելէ ետքը՝ որ յիշողութեամբը տկարանար եւ ակամայ սխալանքներու մէջ իյնար:

Իսկ թէ կամովին դեղձանէր, խեղաթիւրէր

ու ալլազունէր դէպքերը, իրականութիւնը, ալլա բոլորովին հետի է կարելիութենէ:

Եթէ Կորիւն իր գրքոյկին մէջ կամովին կամ յիշողութեան թերացումով վրիպանքներ ցուցուցած ըլլար, իրեն գրելու խիստ հրաման ընող աշակերտակից կաթողիկոսէն և միւս աշակերտակիցներէն, եկեղեցական թէ աշխարհական (այս վերջին դասէն բարձրատիճան ազդեցիկ վասնան Սմատունի, եւ Մամիկոնեանք) անմիջապէս կը լսէր ծանր դիտողութիւն եւ յանդիմանութիւն եւ նոյն իսկ պահանջ ուղղելու կամ լրացնելու, ա՛յնքան մեծ էր հոյակապ Ուսուցչին վայելած վարկն ու պատիւը: Մանաւանդ պէտք է յիշել որ բոլոր այս աշակերտները եւ Մաշթոցի գործունէութեան ուրիշ վկաները ողջ էին այս մատենիկը լոյս գալուն (444) եւ անկէ քանի մը տարիներ ետքը, գէթ մինչեւ վարդանանց պատերազմի վախճանը (452), եւ ընտել՝ Կորիւնի մատենիկի պարունակութեան:

Միւս կողմէ, Խորենացի բոլորովին տարբեր կացութեան մէջ է:

Ընդհանուր համաձայնութեամբ, Խորենացի Կորիւնէն շատ տարիներ յետոյ գրած է, մինչեւ անգամ իր պատմութիւնը յարտնի չէ ուրիշ մատենագրի, եւ զայն տեսնող, կարգացող, յիշատակող ոչ ոք կայ մինչեւ զոնէ իբր երեք դար յետոյ: Ապահովապէս, Խորենացի չէր կրնար ունենալ նոյն երկիրը՝ ժամանակակից վկաներէ յանդիմանուելու եթէ «փոքր ինչ կասէր ճշմարտութենէ» (իր բառերով) եւ իրողութիւնները ալլափոխէր, կամ տարբեր զոյնով ներկայացնէր, ինչպէս ըրած ալ է, նոյն իսկ տարբեր անունով ճանչցնելով մեծ Գտիչը, Ուսուցիչը, Մեսրոպ փոխանակ Մաշթոց բուն անունին որով իր աշակերտը Կորիւն ճանչցած է զայն ու ճանչցուցած: Անկարելի է ընդունիլ թէ բարձրագոյն հրամանի տակ գրող Կորիւն կը համարձակէր իր մտքէն ճարտարել ուսուցչին անունը կամ թէ կրնար անդիտանալ անոր բուն անունը, կամ դիտանալով հանդերձ թէ երկրորդ անուն մըն ալ ունէր՝ Մեսրոպը, աւելորդ համարած ըլլար զայն ալ յիշել, -- այն Կորիւնը՝ որ իր պատմութեան մէջ քանի մը բառով անցողակի յիշատակած դեռատի վարդան Մամիկոնեանի անունը տուած ատեն՝ աւելորդ չի համարիր յիշել երկրորդ անունն ալ (փաղաքշական նուազեցուցիչով՝ վարդկան -- «վարդիկ»ի սեռականը)

«Վարդան անուն էր, որ եւ վարդկան կոչէր:» Ուրեմն առ առաւելն կրնայ ենթադրուիլ թէ Խորենացիի տուած կամ կերտած Մեսրոպ անունը սոսկ Մաշթոցի պատուանունն է (Մար — Սրովբ = Տէր Սրովբէանման) եւ Մաշթոցը առաւել պատուելու համար է որ Խորենացի ուզած է այս պատուանունով ճանչցնել հանրութեան, եւ չգործածել, անհետ ընել բուն պարզ անունը՝ Մաշթոց, — ասով զոճացնելով նաեւ իր տենչը տարբերելու ուրիշ պատմիչէ եւ ինքզինքը անկախ աղբիւր հանդիսացնելու -- ախտ մը որմէ թափուր է Փարպեցի որ ամենայն բարեմտութեամբ՝ առանց որ եւ է ճարտարանքի՝ ուղղակի Մաշթոց բուն եւ հարազատ անունը կուտայ: Զարմանալի է միայն որ Խորենացի կը մատնէ «Մաշթոց» անունն ալ դիտանալը, եւ լոկ մէկ անգամ կը յիշէ այդ անունը՝ դեռ անոր կեանքն ու գործերը պատմելու չեկած՝ երբ իբր իր աղբիւրներէն մէկը կը յիշէ Եւսեր Կեսարացիի «Եկեւսիաստէ» գիրքը «գոր ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»: Բայց այնուհետեւ Գ. գիրքին Խէ. գլխէն սկսած մինչեւ վերջ՝ Մեսրոպ անփոփոխ:

Ի գէպ է ըսել թէ Մաշթոց անունին տեղ Մեսրոպ կամ Մեսրոպ անունի գործածութիւնը ոյժ կուտայ այն վարկածին թէ Սոփերքի մէջ հրատարակուած «Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ» մատենիկը գրչէն ելած է նոյն Խորենացիին (1) (ասոր մէջ է որ կը տեսնենք Մեսրոպ անունին ծագումը -- «Մեծին Մեսրոպայ Սրովբէատեսն անուան») որ սովոր էր նոր խմբագրութեամբ՝ իր հայեացքներուն համեմատ սրբազրուած, պարզուած կամ ձեւափոխուած լոյս ընծայել արդէն զոյնութիւն ունեցող վաւերական բայց խրթին, զժուարիմաց թուող պատմութեան գրքեր, իրեն վերապահելով իր այդ նոր խմբագրուածներէն՝ իբրեւ ստոյգ աղբիւրէ՝ քաղուածներ հիւսել իր պատմութեան մէջ: Մէկ երկու օրինակ հոս տալով շատանանք: Կորիւնի մէջ Մաշտոց կ'երթայ «Սամուսատական քաղաք» որ Եփրատի վրայ Սամուսատ (Samosat) քաղաքն է, յայտ-

(1) Ս. Պարոնեան վարդապետ «Բանասէր»ի մէջ նոյն կարծիքէն է փոքր-Կորիւնի Խորենացիի գրչէն ելած ըլլալուն վրայ:

նի կեղբորն մը հելլենական մշակոյթի: Փոքր կամ Սուա-Կորիւնի մէջ (իբր թէ պարզուած, համառօտուած Կորիւն) այդ քաղաքը կը խեղաթիւրուի Սամոս կղզիին, նոյն ալակերպութիւնը Սոփերքի «Վարք Սահակայ և Մեսրոպայ»ի մէջ. նոյնը Խորենացիի Պատմութեան մէջ: Անշուշտ կարելի է ըսել թէ Խորենացիէն առած են միւս երկուքը, բայց կան ուրիշ նշաններ ալ ցոյց տուող թէ երեքն ալ Խորենացիի գրչէն ելած են:

Թէ Խորենացի տեսած ու կարգացած է Կորիւնի մատենիկը, ու ընդարձակօրէն բանաքաղած անկէ՛ իրեն առանձնաշատուկ ալլափոխումներով, յաւելումներով, եւլն. կը տեսնենք մանրամասն համեմատութեամբ, բայց հոս անդէպ չէ կանխել ու մասնանշել, իբր օրինակ, ապացոյց մը շատ բնորոշ:

Կորիւն կը պատմէ թէ ալբուրէնքը հնարելէ եւ յոյն գրչութեան գրիչ Հոսիանոսի օգնութեամբ դատել դասաւորելէ ետք, Մաշթոց խսկոյն ձեռնարկեց թարգմանել իր երկու աշակերաներուն Յովսէփի եւ Յոհանի հետ՝ առաջին անգամ իբր սկզբնաւորութիւն՝ Սողոմոնի Առակաց Գիրքը — որ սկիզբէն իսկ իմաստութեան ծանօթ կ'ընծայեցնէ, ըսելով՝ «ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», որ ալբուրէնքի գիւտով իմաստութիւն ճանչնալու (այժմու խօսքով՝ գիտութիւն ձեռք բերելու) առաջնորդուելուն քաջագէտ է: Խորենացի ալլաքը բանաքաղելով բայց սղելով կ'ըսէ՝ «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ խորհրդաբար սղեսանելով յԱռակաց» եւլն: «Խորհրդաբար» հոս կը նշանակէ խորհելով՝ յատուկ մտածումով, բայց թէ ի՛նչ էր այդ խորհուրդը կամ մտածումը, չի յայտնուիր Խորենացիէն, զի դուրս ձգած է Կորիւնի բացատրութիւնը որով միայն հասկանալի կ'ըլլայ Խորենացիին «խորհրդաբար» խորհրդաւոր բառը — որ կ'ակնարկէ Կորիւնի խօսքը «այն մտածումով թէ ալբուրէնքի գիւտը կ'առաջնորդէ իմաստութիւնը ճանչնալու», ճիշդ այն իմաստը զոր Առակաց Գիրքը ունի գրքին սկիզբէն, առաջին տողէն իսկ ըսելով «ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ (խրատ ալ, որ պարսկերէնէ փոխառիկ բառ է, կը նշանակէ իմաստութիւն, եւ-ով կապուած երկու հոմանիշներ): Առանց Կորիւնի գիմելու՝ Խորենացիի այս պարբե-

րութիւնը անմեկնելի պիտի մնար: Յայտնի է ուրեմն Խորենացիի բանաքաղելը անկէ:

Ուրիշ ապացոյց մը Եդեսիոյ անուանի եպիսկոպոս Բաբելասի անուննէն: Բաբելաս որ Ասորի եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներուն մէջ ծանօթ է Raboula անունով, մեր մէջ եղած է Բաբելաս (թերեւս սկզբնաբար Բաբուլա եւ յետոյ ՈՒ շփոթելով Ի տառի, կցմամբ Ո եւ Իի, դարձեր է Բաբելա, ս զերջաւորութիւնը յունաձեւ՝ խիստ սովորական է Երեմիաս, Եսայիաս, Ղեւոնդէս, Ներսէս, կլն.): Արդ, այս անունը, Բ եւ Բ տառերու (ոչ անսովոր) շփոթմամբ, Կորիւնի գրչագրին մէջ եղած է Բաբելաս: Խիստ ուշագրաւ է թէ Խորենացիի մէջ ալ Բաբելաս կը ներկայանայ նոյն շփոթմամբ կամ խանգարմամբ: Կարելիութիւն մը կայ արդարեւ որ ինչպէս Կորիւնը օրինակող անհմուտ գրիչները Բաբելասը Բաբելաս ըրած են, զարմանալի զուգահիշութեամբ մը նմանապէս Խորենացին օրինակող գրիչները նոյն այդ խանգարումը գործած են: Բայց աւելի բանաւոր է ենթադրել թէ երբ Խորենացին այնքան շատ բան կը քաղէ Կորիւնէ, Եդեսիոյ եպիսկոպոսին անունն ալ իր խանգարուած ձեւով քաղեր է իր առջեւ ունեցած Կորիւնի օրինակէն, եւ այսպէս կ'երեւի թէ շատ կանուխ մտած է Կորիւնի գրչագրիներուն մէջ այս անունին՝ խանգարումը: Իսկ Կորիւնի մէջ յիշուած Սամոսացւոց քաղաքը Խորենացիի «Սամոս»ի փոխելու սխալանքը կարելի՞ է գրչագրիներու վրայ նետել: Յայտնապէս Խորենացիի պարզելու անյաշող ջանքն է, որով իբր թէ պարզեր կարճեր է «Սամոսատական քաղաքն» կամ «Սամոսացւոց քաղաքն» երկայն անունը՝ սխալ հանելով արմատը Սամոս փոխանակ ուղիղ արմատին Սամոսատ (Samosat) եւ աւելի աչքառու եւ աներկբայելի կացուցեր է սխալանքը աւելցնելով «Եւ անցեալ ընդ փիւնիկէ՛ ի Սամոս գիմէ... Հոսիանոս հրաշալի արուեստիւ՝ հելլէն գրչութեամբ որ ի Սամոս էր միայնացեալ, առ սա երթեալ Մեսրոպայ ելն.», կրկին անգամ Սամոս անունը կը հանէ մեր առաջ Խորենացի փոխանակ Սամոսատի, զոր սակայն պարտէր քաջ ճանչնալ իբր կարեւոր քաղաք (եպիսկոպոսանիստ) Եփրատի վրայ եւ յայտնի կեղբորններէն մէկը հելլէն մշակոյթի, հեղինակած ըլլալով իր «Աշխարհագրութիւն»ը: Խորենացիի այս սխալին հետեւելով է որ Ալիշան եւս

(ինչպէս ուրիշ շատեր) Մաշթոցը Փիւնիկէէն Սամոս կղզին կը զրկեն ու հոն գրոց զիւան ընել եւ Առակաց գիրքը թարգմանել կուտան: Դժուար է հաւատալ թէ Խորենացի Մաշթոցը Փիւնիկէէն անցընելով Սամոս կղզին զրկելու այս մոլորական երեւակայութիւնը կրնար ընել առանց Կորիւնի մատենիկը առջին ունենալու եւ անոր մէջ «Սամուսատական քաղաքն» տեսնելով՝ գայն սխալ ըմբռնելու:

Ասոնցմէ եւ այսպիսի բազմաթիւ խեղաթիւրուած բանաքաղութիւններէ Կորիւնի բնագրէն, զորս մի առ մի պիտի ներկայացնենք, անխուսափելի է հետեւութիւնը թէ Խորենացի արդարեւ զործածած է Կորիւնը իբր աղբիւր սկիզբէն մինչեւ վերջը՝ Մաշթոցի ժամանակին մեծակշիռ դէպքերը պատմելու համար, բայց ճանչնալով հանդերձ Կորիւնը՝ իբր Մաշթոցի նախամեծար աշակերտը, ժամանակակիցը, աղբնթերակացը, ականատեսը, ականջալուրը ունեցած զերազանց ձեռնհասութիւնը, հեղինակութիւնը, չէ վարանած հակասել անոր, զարտուղիլ անկէ, պատմական հիմքէ բոլորովին թափուր այլափոխումներով, յաւելուածներով, յերիւրանքներով, զարգարանքներով (իւր «զարգարել գանգարգոս» ի սկզբունքով), եւ այս՝ ոչ մէկ անգամ, կամ երկու-երեք անգամ, կամ աննշան մանրամասնութեանց մէջ, այլ բազում անգամ եւ ամենակարեւոր կէտերու մէջ: Ահաւասիկ այս կէտերը.—

1.— Կորիւնի պատմութեանն յտակ կը տեսնուի թէ Հայ այբուբէնքի յօրինումին սկզբնապատճառը, շարժիչ, մղիչ ուժն է Մաշտոց եւ ոչ ուրիշ մարդ, եւ առիթը որ զինքը առ այդ զրդեց արքունի զիւանը պաշտօնավարած միջոցին, իր մէջ զգացած հոգեկան զարթումն է որով աշխարհական հոգերը թօթափելէ եւ միայնակեցութեան մէջ իր հողիին փրկութիւնը փնտռելէ ետք, իր հայրենիքին, իր ազգակիցներուն մէջ հոգեւոր կեանքի տարածման միայն կը մտածէր, որուն համար կը զգար թէ անհրաժեշտ զործիքը հայերենախօս Ս. Գիրքը, հետեւաբար հայ այբուբէնքն էր: Անհատ մըն է ուրեմն, եւ ոչ խումբ մը մարդիկ, կամ ժողով, այդ այբուբէնքի բուն ծնողը: Նոյն իսկ Սահակ կը ներկայանայ մեզի Կորիւնի մէջ, իբր սկզբնաբար հոգացողին, խորհողին (Մաշտոցի) հաւանընկեր, համահաճ, օգնող, բայց միայն Մաշտոցի

իրեն զիմեւէն եւ զինքը մտայնող ընտղ խորհուրդը յայտնելէն ետքը: Կորիւն կ'ըսէ «Առակել կը տանջէր զինքը հոգը իր բոլոր հայրենակիցները հոգեպէս սխալելու, եւ կը տաղնապէր սրտին ցաւէն իր ազգակիցներուն այդ մխիթարութեանն զուրկ վիճակին վրայ: Եւ այս հոգէն նեղուած կը մտածէր, թէ ինչպէս միջոցը (եւք իրաց) կրնայ գտնել: Եւ շատ օրեր այս խորհուրդով զբաղելէ ետք կ'երթայ Սահակ Կաթողիկոսին յայտնելու իր միտքը եւ զանի յօժար, հաւանող կը զանէ այս նպատակը հետապնդելուն փոյթին: Եւ երկուքը այնուհետեւ միաբան կ'ընթանան, սակայն Սահակ քաջալերիչն է, բայց Մաշթոց գործօնը: Իսկ Խորենացիի պատմածին համեմատ, բոլորովին տարբեր կերպով տեղի ունեցաւ գրոց զիւար, միայն Մաշթոցով եւ նոյն իսկ մեծն Սահակով զլուս շէլաւ գործը, այլ «ժողովեալ առ մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ (մտազրութիւն Սահակին ընծայուած նախապատուութեան՝ անոր մակզիր և առաջին տեղը տալով) զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգալ զզիւտ զպրութեան Հայոց» (Էջ 517): Բննասէր Գարագաշեան անգամ որ կ'ըսէ թէ Խորենացիի պատմութիւնը մեծ զգուշութեամբ զործածելու է, ասոր մէջ կը հետեւի Խորենացիի պատմածին՝ թէ բոլոր Հայաստան աշխարհի հոգեղած էր, եւ եպիսկոպոսներու ժողովով խորհրդակցութիւն կատարուեցաւ, ու մէջ կը բերէ Կորիւնի խօսքը «ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդ երանելի միաբանելոց», ուր բուն իմաստն է «Աստուծմէ շնորհուեցաւ՝ երանելի (այժմ վախճանած) համախոհ երկու հայրերուն երկիրը հոգացող մտածումը միացնել (այս է հոս ժողովել բառին նշանակութիւնը, եւ ոչ թէ «ժողով ընել») եւ զիրս նշանազրոյ Հայաստան ազգին վիճակել (այս է կատարել բառին նշանակութիւնը հոս, որուն շանդրադառնալով Նորայր կ'ուզէ զուր փոխել կաննելի/տես իր «Կորիւն» էջ 144), զի քանի մը տող վարը Կորիւն ունի «Որում պարզեւէր իսկ վրձակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ... նշանազիրս հայերէն լեզուին»):

Քաջայայտ է ասկէ որ խորհուրդը առաջին անգամ յղացողն է Մաշթոց, իսկ համախորհողն ու միաբանողը՝ Սահակ, եւ այս միացումով վիճակեցաւ հայ ազգին այբուբէնք: Եթէ Մաշթոց արքունական զիւանին մէջ պաշտօնեայ եղած ասէն հոգեկան զար-

թումը, ներքին զրգումը, կոչը զգացած չըլլար, աշխարհական ցանկութիւններէ, կենցաղէ հրաժարած չըլլար, եթէ ազնուական այլասիրութեամբ՝ իր համազգիներուն ալ հոգեկան դարթումին, փրկութեանը հոգէն չտանջուէր, չկար Հայոց գիր եւ գրականութիւն, հայախօս Ս. Գիրք, ջերմ կրօնասիրութեան եռանդուն հոգեպինդ գիմադրութիւն Զրադաշտականութեան ներմուծման, վերջապէս չկար Հայ Քրիստոնեայ ազգ՝ այնպէս ինչպէս եղած է ցարդ եւ ճանչցուած: Սահակ, կ'երեւի իր կաթողիկոսական բարձր պաշտօնին հոգեբէն պաշարուած, միտք չէր ըրած կամ հետապնդած այլ նպատակը. իսկ թազաւորը, որուն Դանիէլ զրած էր՝ այգպիսի գիր իր քով գրանուելուն վրայ (անշուշտ իբր արքունի գիւհին պէտքերուն օգտակար բան եւ ոչ իբր Ս. Գիրքի թարգմանութեան կամ հոգեւոր կեանքի նպաստամատոյց՝ զի այն ատեն Սահակ կաթողիկոսին պիտի գրէր եւ ոչ թէ թազաւորին), անփոյթ մնացած էր, եւ ոչ իսկ գիրերը տեսնելու հետաքրքրութիւն յայտնած էր, եւ մոռացութեան տուած էր Դանիէլի իրեն գրածը, մինչեւ այն օրը որ Մաշթոցի ու Սահակի այս խնդրի վրայ միացեալ գիմումը իր միտքը բերաւ: Ուրեմն հաւանական է որ առանց Մաշթոցի հոգածութեան, Սահակ ալ, թազաւորն ալ գերեզման կը մտնէին այս կենսական գիւտը չեղած, եւ Սահակին վախճանումէն քանի մը տարի ետք ազգին մէջ ծայր տուած անկարգութիւնները, խանգարումները (որոնց համար գումարուեցաւ Շահապիվանի ժո-

ղովը) եւ ա'լ աւելի անարկու, աշխարհակորոյս փոթորիկը զոր 6-7 տարի ետքը ճայթեցուց Հայաստանի վրայ Յազկերտ բռնաբար Զրադաշտականութիւն մտցնելու եւ կրօնքով ալ՝ ինչպէս արդէն քաղաքական կապերով՝ Հայաստանը Պարսկաստանի հետ միացնելու իր հաստատակամ ձեռնարկով, Վարդանանց պարտութեան յաջորդոյ 34 տարիներուն մէջ Հայաստանի նուաճուած, խոռովեալ խառնակ վիճակը, վերիվայր եղած կարգերը, Յազկերտի լուծին ծանրացումը, մոգերու, կրակապաշտներու գոռոզ, տիրոջ դերը, նախարարներու պառակտումը՝ չէին ներկայացներ այն խաղաղ հանգարտ մթնոլորտը որուն մէջ կրնար ծնիլ հայ այբուբէնքի վրայ մտածում, հոգ:

Ինչպէս կը տեսնուի, հայ այբուբէնքի յօրինման յղացողը ո՛վ գործակիցը ո՛վ ըլլալուն վրայ մեծ է տարբերութիւնը Կորիւնի եւ Խորենացիի աւանդածներուն մէջ: Որո՞ւն պէտք է հաւատանք, Կորիւնի՞ թէ Խորենացիի, սկզբնաղբի՞ն թէ բանաքաղին:

Խորենացիի բանաքաղութեան եղանակն է ոչ թէ բառ առ բառ քաղել, այլ միշտ հոմանիշներ, համազօրներ գործածելով, եւ խօսքին ու բառերուն կարգը փոխելով, քօղարկելու համար անշուշտ իր բանաքաղ ըլլալը եւ իր աղբիւրը:

Հետեւեալ ցուցակը որ այբուբէնքի գիտին սկզբնական քայլերուն պատմութիւնն է երկուքին մէջ, շատ պայծառ կը ցուցնէ Խորենացիի մեթոտը:

ԿՈՐԻՒՆ

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ազգ առնէին ապա եւ զկանխագոյն խընդրելին իւրեանց թազաւորին Հայոց:

«Զգիւտ գայրութեան Հայոց զոր զգացուցին արքային:

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն անն ուրումն Ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ կոչեցելոյ որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղբաբեհտաց հայերէն լեզուի, (բայը՝ գտեալ կամ գտանէր՝ գեղջուած է, սակայն ապահովապէս այդ բայը չէ յարմարեալ զոր Խորենացին ինքնիբմէ կը յարմարցընէ, ուստի նախադասութեան միտքն է (որուն քով կը գտնուէր կամ կային հայ լեզուի

Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն բախանայի որումն Հաբէլ անուն կոչեցեալ՝ խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր յարմարեալ ի Դանիէլէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ:

ԿՈՐԻԻՆ

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

նշանագիրներ) եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիէլէ:

Յօժարեցին զարքայն փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ:

Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն իրովարտակօք առ այր մի երէց որոյ անունն Հաբէլ կոչէին որ էր մերձաւոր Դանիէլ ասորոյ եպիսկոպոսի:

Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ, փութանակի ճասանէր առ Դանիէլն, եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն, եւ ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն:

Յաստիճան իսկ վարդապետութեան (ուսուցչութեան) Երանելին (Մաշթոյ) հասանէր: Եւ իբրեւ ամս երկուս կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, եւ նով ին նշանագրովք տանէր: Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւլըրայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց բաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան:

Անցողակի քսենք թէ նշանակելի է որ Կորիւնի մէջ Վրաստանացու թագաւոր բաւական կարեւոր դեր մը կը կատարէ Դանիէլեան գիրքը ձեռք բերելու մէջ, նոյնպէս անշուշտ Դանիէլ ունի մեծ դեր, որ ազնուական կը կոչուի եւ որ (կարգէն մականբերելով) բաւական գիտուն մէկն ըլլալու էր: Իսկ միւսները, Հաբէլ, Վահրիճ, բոլորովին ստորագաս, հրամանակատար, պատգամատար գործիւնք են: Բայց Խորենացի այս երկուքին ալ դերը կը մեծցնէ, Հաբէլին (ինքնայորդոր, կ'երեւի) թագաւորին ներկայանալ կուտայ, եւ խոստանալ հայկական լեզուներուն (!!!) նշանագիր հոգալ՝ մէջտեղ բերել (Խորենացիի առնել բառը այս իմաստով գործածուած կը թուի):

Վերի հատուածներու համեմատութենէն

թախանձէին զնա (թագաւորը) փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց իրելտակութեամբ զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր՝ Խաղունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ առ Հաբէլն այն:

Չոր առեալ (Հաբէլ) եւ երթեալ նովաւ հանդերձ (Վահրիճի հետ), քաջ հմուտեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնչուց գտեալ նշանագիր տառից (1), եկեալ ետուն ցմեծն Յահակ եւ Մեսրոպ:

Որոց ուսեալ, եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամն սակաւս տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել բաւական այնու նշանագրովք ստոյգ հոլովել զիեգենայ բառից հայկականաց հագներգաթար (քերթողաբար, հետորաբար) մուրացածոյնն այնուիկ զծագրութեամբ:

Անշուշտ կը տեսնուի Խորենացիի պատմութեան քանի որ քանակապէս ըլլալը, եւ ասոր հանգամանքները՝ իր նմանութիւններովը եւ տարբերութիւններովը Կորիւն է: Կորիւնի պատմութեան քանակապէս, տրամաբանական, կապակից, հետեւական, միայն, միարան է ծայրէ ի ծայր, իսկ Խորենացիինը խառնակ, անկարգ, անյարիր, անկապակից եւ անհաւանական:

Առհասարակ Խորենացիի պատմութեան քանի իր եզերագծերով նոյնը կը թուի Կորիւնին հետ (ինչպէս բնական է որ ըլլար բանաբազուկութիւն ըլլալով). Խորենացիի նախագատութիւնները շատ նման են Կորիւնին, իսկ բա-

(1) «Զվաղնչուց գրեալ նշանագիր» զազար փարպեցիէն է առած:

ոերը փոխուած գրեթէ միշտ հոմանիշներով, համազօրներով՝ փոխառութիւնը սքողելու փոյթ տարուած յայտնի ջանքով, զի այն-

քան յաճախադէպ երեւոյթ մը դիպուածի արդիւնք համարիլ ներելի չէ: Ահա ճարտարանքը.—

Աղբ առնէին
 Թագաւորին
 Նշանագիրս աղբաբետաց հայերէն լեզուի
 Յօժարեցին զարքայն
 Փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ
 Առաքէր զՎահրիճ հրովարտակօք
 Երէց որոյ անուն էր Հարէլ
 Տեղեկանայր ի Դանիէլէ
 Ամս երկուս կարգեալ զվարդապետութիւն իւր
 Ի վերայ հասեալ
 Թէ չեն բաւական նշանագիրքն
 Ողջ ածել գոսիւղորբայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն
 Նշանագիրք յայլոց զպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք

Չգացուցին
 Արքային
 Հայկականաց լեզուաց նշանագիրս
 Թախանձեցին
 Փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից
 Հրեշտակութեամբ
 Քահանայի որումն Հարէլ անուն կոչեցեալ
 Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ
 Թեւածելով տղայոց զամս սակաւս
 Տեղեկացեալ
 Ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք
 Ստոյգ հոլովել զՏեղեկանայ բառից հայկականաց հագներգարար (հոետորարար— անպէտ յաւելուած)
 Մուրացածոյ զձագրութիւն:

Նոյն մեթոտը կը շարունակուի փոխառութեան՝ ամբողջին մէջ: Իսկ ուր խորենացիի պատմուածքը (իւր «կամամտածական» յերիւրանքներով) կը շեղի Կորիւնիէն, միշտ՝ անվրէպ՝ Կորիւնն է ստոյգ եւ ուղիղ, իսկ խորենացի սխալ ու անհիմն:

կան) որ այս գրոց դիւտին շատ փափաքող է եղեր, եւ ըստ Կորիւնի՝ թագաւորին հրովարտակը, պատգամը Հարէլին յանձնելով կատարած աւարտած կ'ըլլայ իր պաշտօնը, բայց խորենացի շնորհունիւր այդ համեստ գերը, այլ կը պատմէ թէ Վահրիճ ընկերացաւ Հարէլի՝ Դանիէլի մօտ երթալու, Դանիէլէն հմտանալու գրերուն, եւ երկուքը միասին զարձան տուին այդ գրերը Սահակի ու Մեսրոպի, մինչդեռ Կորիւնի մէջ Հարէլ անանձին կ'երթայ Դանիէլի մօտ, կը տեղեկանայ գրերուն, եւ կ'առնէ կը ղրկէ թագաւորին:

Կորիւնի մէջ արքան կը պատմէ Մաշթոցի եւ Սահակի թէ կը յիշէ որ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոս մը իրեն գրած էր թէ իր քով կը գտնուին հայերէն լեզուի նշանագիրներ: Խորենացի՝ բոլորովին տարբեր կ'աւանդէ թէ Հարէլ անուն քահանայ մը (ազդական Դանիէլի) արքային անձամբ կը ներկայանայ («մատուցեալ») ինք իրմէ փոյթ ընելով, ու կը խոստանայ ճարել, մէջտեղ բերել («առնել» այսպէս հասկցուելու է) հայկական լեզուներու (!) նշանագիր յարմարցուած (կարգաւորած) Դանիէլէ:

Անշուշտ խորենացիի «հայկականաց լեզուաց» (յոքնակի) փոխանակ Կորիւնի «հայերէն լեզուոյն» պէտք է ենթադրել խանգարում բնագրի, զի խորենացի անգամ չէր կրնար այնքան խոտորիլ ճշմարտութենէ որ Մաշտոցին յօրինել տար նշանագրեր մէկէ աւելի հայերէն լեզուի (զաւտաբարբառներո?):

Վահրիճ որ Կորիւնի մէջ պարզ, աննշան պալատական պաշտօնեայ մըն է պատգամատար («ոմն Վահրիճ») կը դառնայ խորենացիի մէջ տոհմիկ (տոհմն ալ յիշուելով Սաղունի, ուրիշ տեղ է բնաւ ծանօթ չէ այդ անունը), թագաւորին հաւատարիմը (վատահելի, խորհրդա-

Բազում տղաք այս Դանիէլեան գրերով վարժելէ ետք, հրաման կուտայ թագաւորը ամէն կողմ այս գրերով վարժել, եւ այսպէս, կ'ըսէ Կորիւն, Մաշթոց ուսուցչութեան (վարդապետութեան) աստիճանին կը հասնէր, եւ

երկու տարի այս գրերով ի՞նչ ուսուցչութիւնը ընելէ ետքը, փորձով տեսաւ այս գրերուն անբաւականութիւնը: Այսպէս միշտ Մաշթոց է որ ստանձնած է ուսուցանելը, մինչդեռ Խորենացի կ'ուզէ որ Սահակն ալ մասնակցած ըլլայ, միշտ յորնակի դնելով, «որոց ուսեալ, թեւածելով ընդ նոսա (Մաշթոցի եւ Սահակի) տղայոց տեղեկացեալ գլխաղին»: Կորիւն իր ժամանակակիցի ու գլխաւոր աշակերտի հանգամանքով՝ կը ճշդէ այս Դանիէլեան գրերուն գործածութեան տեսողութիւնը՝ երկու տարի, բայց Խորենացի անորոշ կը զննէ «ամս սակաւս», քանի մը տարիներ, որ կը դժուարացնէ կատարեալ հայ այբուբէնքի հնարման թուականը որոշելը:

Դանիէլեան գրերուն անբաւականութիւնը կը մատնէ Մաշթոցը (եւ Սահակը) նախորդ հոգերուն՝ լիակատար այբուբէնք ունենալու, զրի առնելու հայ լեզուն: Եւ Մաշթոց կ'որոշէ դիմել յայսմի մշակոյթի կեդրոններ, կ'երթայ իր աշակերտներով, նախ Եղեսիա, ուր արդիւնք մը ձեռք չի բերեր, յետոյ Սամուսատ, ուր աղօթքներով, տքնութիւններով, խստամբերութիւններով, բազում աշխատանքով՝ Աստուծմէ կը շնորհուի իրեն՝ իր սուրբ աջովը՝ լիակատար հայերէն գրերու սքանչելի հնարումը ընել: Յետոյ պիտի տեսնենք թէ այս պարզ, անշպար եւ բնական պատմութիւնքին ինչպէս Խորենացին կուտայ գերբնական հրաշխանոն գոյն:

Բայց հոս պէտք է խորին մտազրուիւն դարձնել գրերուն յորինումին յաջորդող աշխատութեան. Սամուսատ ապրող եւ յոյն գրչութեան վարժ Հոսիանոս անունով մէկը կը գտնեն, որ կը յարմարէ, կը դասաւորէ («յորինեալ եւ յանկուցեալ») Մաշթոցի հնարումը, եւ իսկոյն կը ձեռնարկէ թարգմանութեան իր երկու աշակերտներուն Յովսէփի եւ Յոհանի հետ: Եւ սկիզբ կ'ընէ թարգմանութեան Սողոմոնի Առակաց Գրքէն զոր զրի կ'աննէ նոյն Հոսիանոս զրիչը, սորվեցնելով միանդամայն այս նորագիւտ գրերով զրելու: Յետոյ քաղաքին եպիսկոպոսէն նամակներ առնելով կ'երթայ դարձեալ Եղեսիա կը տանի մեծանուն Բարուլաս եպիսկոպոսին, եւ հոն խնդակցութիւն ընդունելէ եւ պատուասիրուելէ ետք կը գտնայ Հայաստան: Կորիւնի այս պատմածէն յայսմի է թէ ինչպէս Մաշթոց իր գրոց գիւտի յաջողութենէն եւ մատե-

նիկ մը (Առակաց գիրքը) զրելու համար գտնոնք յաջողաբար գործածելէ եւ բաւականութիւն գտնելէն ետք՝ գոհունակութեամբ, ուրախութեամբ լցուած կը փութայ այս հայ գրութեան անդրանիկ պտուղը, յաջող նմոյշը ձեռքը գտնալ Հայաստան, ցուցնել, աւետիսը տալ, հրճուեցնել թագաւորը, արքունիքը, կաթողիկոսը, եկեղեցական դասը: Բայց Խորենացի կ'այլափոխէ այս բնական եւ խիստ հաւանական պատմութիւնը: Կամ մոլորելով Կորիւնի «եւ եղեալ սկիզբն յԱռակացն Սողոմոնի» նախադասութենէն, որմէ կարծեր է թէ քանի որ սկիզբ ընելու խօսք կ'ըլլուի, անշուշտ շարունակութիւն ալ եղած է Ս. Գրքի ուրիշ մասերուն (եւ ինչո՞ւ Առակաց Գիրքը զրի առնելու յաջողելէն վերջը՝ ամբողջը չ'թարգմանէին) եւ կամ պարզաբար «կամամտական» յերիւրանքով կ'աւանդէ թէ հոն Սամուսատ «իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռնարկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ գքսան եւ երկու «յայսմիսս» (ի սկզբանէ հետէ Եկեղեցիին ընդունելի քսաներկու չ'ին Կտակարանի զրքերը, Հրէական աւփաբէտին քսաներկու տառերուն թուով) եւ զնոր Կտակա յեղու ի հայ բան»: Բան մը, որ մէկ կողմ գնելով Կորիւնի վկայութեան հաւատարմութիւնը, գլխովին հակառակ է ամէն հաւանականութեան: Ս. Գրքին ամբողջութիւնը՝ չ'ին եւ նոր Կտակարանի թարգմանել կարօտ էր տարիներու աշխատութեան, եւ այսպիսի կարեւոր գիւտ մը գտնալ Հայաստան աւետելու եւ գործածութեան զնելու այդքան յամենալ բնաւ չ'էր կրնար Մաշթոց մտքէն անցընել: Ասկէ գատ, ձեռնարկել այդքան մեծ, ծանր գործի, որ կը պահանջէր յունարէնի խորունկ հմտութիւն, կատարեալ ձեռնհասութիւն, չէին կրնար համարձակիլ ո՛չ Մաշթոց եւ ո՛չ իր երկու աշակերտները որոնց հելլենագիտութիւնը գէթ այն ասան այդ բարձրութեան չ'էր հասած: Եւ ասոր բացորոշ, բացարձակ վկայութիւնն ունինք յունագէտ Ղազար Փարպեցիէն որ կը զրէ Երգ զարու վերջերը եւ որուն անշուշտ հասած էին աւանդաբար Սահակ կաթողիկոսի վրայ շատ տեղեկութիւններ: Միայն մէկ մարդ կար Հայաստան աշխարհի մէջ, ինչպէս կը պատմէ Փարպեցի (Ս. ժ.Ա.) որ այդ գործին կատարեալ ձեռնհասութիւնն ունէր եւ իբր այնպիսի կը ճանչցուէր ամենէն, այն է «Սուրբ

Հայրապետան Սահակ» առանց որու առաջնորդելուն «ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի, որ յոյժ առլցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց»։ «Տարակուսեալք կասէին յանչքութենէ Գրոց Սրբոց։ Եւ երանելին Մաշտոց եւ որ ընդ նմա պատուական քահանայք էին, ոչ զօրէին համարձակել յայսպիսի սաստիկ զործ, թարգմանել զգիրս ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառս, վասն զի ոչինչ էին այնպէս տեղեակ գիտնապէս հրահանգի յունարէն ուսմանն»։ Ուստի ինքը Մաշթոց աւագ քահանաներուն, նախարարներուն, թագաւորին հետ համախումբ ազգովին «սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն Սահակ, արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր եւ թարգմանել զաստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս»։

Ուրեմն միաբան են Կորիւն (ժամանակակից եւ աշակերտ) եւ Ղազար Փարպեցի որ Սահակի ժամանակէն հետի չէր ապրեր։ Իսկ Խորենացի երկուքէն տարբեր նորաձայն պատմուածք մը յառաջ կը բերէ, առանց որ եւ է հիմք ցուցնելու իր տարաձայնելուն։

Կը կրկնենք եւ կը շեշտենք թէ ճշմարտութեան նժարը ծանրապէս կը հակի Կորիւնի կողմը, որ անկարելի է որ այդքան էական կէտերու մէջ այդքան մեծ վրիպանքներու մէջ իյնար, երբ իր «Վարք Մաշթոցի» մատենիկը՝ աշակերտ-կաթողիկոսին հրամանով եւ միւս աշակերտակիցներուն քաջալերանքով գրուած՝ անշուշտ ասոնց (եւ Մաշթոցը ճանչցող դեռ ուրիշ շատերու) քննող աչքէն պիտի անցնէր։

Անդիմազրելի է ուրեմն հետեւութիւնը թէ այս ամենուն մէջ Խորենացի է որ կը սխալի կամայ թէ ակամայ, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ։

Եւ ասի մեծ զարմանք կ'առթէ մանաւանդ «մատենայած» զբանմուտ պատմագրի մը կողմէ որ կրկին եւ կրկին կը պարծի ոչ միայն իր ազգը առաջին անգամ օժտելուն վրայ լիակատար, ճշմարտաբան պատմութեամբ մը որուն «անյազ ընթերցումն» ընեն, միշտ ստոյգը անհաւաստիէն ընտրելուն վրայ, այլ եւ մասնաւորապէս իր ժամանակին վրայ (առ մերով ժամանակաւ)՝ այսինքն իր խօսքով՝ Երզ զարուն կամ քիչ հետի ժամանակին վրայ «անսխալ» տեղեկութիւն տալուն վրայ։

Եւ մարդ կը տարուի ընտանաբար խորհելու թէ ի՞նչ աստիճան արժէք կրնայ ունենալ իր պատմութիւնը երբ այնքան ծանրակշիռ սխալներ, ստուգութենէ խտորումներ կ'ընէ այբուբէնքի դիւտին, անոր զլխաւոր դերակատարներուն, ասոնց արարքներուն ու համեմատական կարեւորութեան մասին, Ս. Գրքի թարգմանութեան ս'ըր, ո'րքանը ո'ր ատեն, որո՛ւ ձեռքով կատարուած ըլլալու մասին, եւ նոյն իսկ տեղին ու անունին մասին այն քաղաքին, որուն մէջ յօրինուեցաւ լիակատար հայ այբուբէնքը եւ լոյս տեսաւ հայտատու անդրանիկ մատենարը։

Բայց դեռ ասոնցմով ալ չեն սպառիր Խորենացիի անհաւատարմութեան ապացոյցները։ Յաջորդով պիտի ցուցնենք Մաշթոցի կեանքին ու զործերուն մնացեալ մասերուն մէջ զորս միշտ կը բանաքաղէ Կորիւնէ բայց այլափոխելով ուրիշ անճիշդ խտորումներ, յերիւրանքներ որոցմով կը ճգնի Կորիւնէն տարաձայն անկախ աղբիւր մը կերպարանել։

ԳԱՌՆԻԿ ՖԵՏԳԼԵԱՆ

Մանչէսթըր

Կ Ա Ն Ա Ն Չ Վ Ե Ր Ա Ր Կ ՈՒ Ո Վ Կ Ի Ն Ը

Մշուշ կամ բարակ անծրեւ. Փարիզի առաւօտներուն վարագոյրը: Մայթերուն վրայ՝ բոլոր կանուխ ելլող խոնարհներուն չարչարանքը, աշխատանքի վազողներուն, գունատ, բունէն չկշտացած, բախտին դէմ ընդվզած: Նայուածքներ ցանկութեան դէպի գոց փեղկերը, որոնց ետեւ գիշերուան չորսին պառկողներուն երջանիկ նինջը, մեծաքսաւէտ եւ քրօսօններու տակ, թաւիչ վերջիշումներու գգուանքով:

Մայթերը բովընտի փողոցներուն, մարեկները անծրեւին տակ. բանջարեղէններու, թառամած, բաշքուած կանանչեղէններու խոնաւ հոտը. խեղճէքերը վաճառորդներու, ալքօլէն խաղտած ծայնը գէր վաճառորդուհիին, անողորմ՝ համեստ գնորդին հանդէպ:

Առաւօտները Փարիզի. սանձարձակ վայելքին ետեւէն՝ թափանցող խոնաւութիւնը, սարսուռը ոսկորներու. հաճոյասէրներու խմբակներուն տեղ, օրուան պէտքերուն բեռով տաժանակիր տանտիկիներու խումբերը, մանաւանդ աշխատող կիներու. առաւօտուն՝ գնում, մարեկ, ցերեկուան ու երեկոյեան ճաշին պատրաստութիւնը, եւ ժամը ութին՝ գործատեղին: Մաշտօքը բաւելու թէ՛ տան գործերուն եւ թէ՛ աքրիբէին, կրկին հիւժումը երկու շղթաներու մէջ: Ուտերը կոր, աչքերը խոտոչ, ծեր երիտասարդուհիներ, թեկնածուները հիւժախախ... ու ձեմիքիզմը հեգնատ նայուածքով:

Երկու թիարաններ, մէկը՝ չբաւոր, անսուաղ պարկեշտութիւնը՝ վտիտ երախաներ քղանցքէն կախ, սարսափը քաղցին, միւսը՝ սուտ պանուսները պոռնկութեան, սպանաւիքը առանց ընթրիքի գիշերներու, տողանցքը ժպիտի ուրուականներու, ու հիբաններ... Ռ՛ւր ազատագրութիւնը կնոջ, մեծ ոպտաններու աշխատաւոր կնոջ, գործարանին մէջ կամ

կէս գիշերէն յետոյ մայթերուն վրայ ողորմելի շպարին տակ ախօսացած կոպերով պոռնիկին:

Կեանքի Գողգոթա՛ն:
Ընչագուրկ թաղին լպրծուն մայթին վրայ լուսածագին միշտ կանանչ վերարկուով կինը, մաշած յոյսի գոյն այդ վերարկուով, օծիքին մուշտակը այլ եւս մորթ միայն, նապաստակի՞, արջի թէ՛ շունի: Թեւէն կախ պայուսակը՝ սապատող ինչպէս սապատը ուսին. սովորաբար հակած մէկ կողմին վրայ, ոտքերը ցաւատանջ, սակայն դէմքը միշտ ժպտուն. չէ՞ մի որ մարդիկ ժպիտ կը պահանջեն, մեծատունէն մինչեւ վաճառորդ կինը, ժպի՛տ, խոնաւէն խայթուած յօդերուն ցաւին մէջէն ժպի՛տը խաչուածին:

Ամենքը կը ճանչնան զինքը, կանանչ վերարկուն, երբեք չլեցուած պայուսակը, գոյնզգոյն մագերը, անուշ լեզուն, կտարտած ֆըրանսերէնը: Պատմութիւններ շուրջը: Հարուստ եղած է, Թուրքիոյ շէնշող մէկ քաղաքին մէջ, մեծատունի աղջիկ, աղւոր, շոյուած, շփացած, շուրջը դարպասողներ նոյն իսկ. օր մըն ալ փոթորիկը արմատախիլ առած տարած է ամէն բան: Բօթ մը հասած է իրեն, գրօսաշրջիկ՝ օտար երկրի մէջ. ամէն ինչը զացած է, տուն, տեղ, կալուած: քայքայում, մոխիր... իբրեւ նուէր՝ երկու որբեր, որդիներ ջարդուած բոյրերու:

Փարիզի մէջ առանց զբամի, առանց օգնութեան, առանց աշխատելու կարողութեան, նոր աղքատի դժուարին դերին անպատրաստ դերակատար:

... Ճիզ, նուիրում: Եարունակ եօթը տարի զոհաբերութեան կեանք մը, ու դեռ երիտասարդ աղջիկը՝ պառաւ դարձած, սապատ մը ուսին, աչքերը լնացած, ծամուած մագա-

ղաթ՝ երեսին մորթը: Պարտըկուած կարօտութիւն. միշտ հաճոյակատար, տունէ տուն, յանձնակատարութիւն փարթամ տիկինին, պահանջկոտ՝ դոյզն վարձատրութեան մը փոխարէն (ճաշի նուէր մը պատիկներուն, տաք թէյ մը կամ հին հագուստ մը):

Եւ տիկինին համար, որ չի սիրեր թշուառութեան պատմութիւններ, անեֆօփներ հին կեանքէն, զուարճալիքներ, հոսկէ հոնկէ քաղուած, արցունքը ներս՝ ծիծաղը դուրս: Երեկոները՝ յոգնաբեկ, միակ մտերիմ բարձին վրայ սառն շիթեր կուշտ կուշտ:

Հիմա պատիկները մեծցած... տառապանքին երկրորդ տպագրութիւնը. բազմապատկութիւնը տուաշտանքին: Փարիզի խառնիճազաններն մէջ նետուած այդ տղաքը, չքաւորութեան մէջ իսկ շփացած՝ անհունապէս գորովոտ սրտէն սիրոյ ծարաւի տարէց աղջկան. տղաք կանուխէն դառնացած կեանքին անիրաւութենէն, եսասիրութենէն փարթամին, ըմբոստացածներ օրօրոցէն, անկարող ըմբռնելու տարապայման զոհաբերութիւնը խեղճ արարածին որ զիրենք մեծցուցած է, խորշանքը աշխատելու, տենչը վայելքի, նախանձը հարուստի տղուն. «Ինչո՞ւ ան այնպէս, մենք այսպէս»: Աւ խոշտանգում, պահանջք, լուտանք:

Ան ճարահատ կը դիմէ հաւանական օգնութիւններու, ձեռքեր կը համբուրէ, կը պաղատի, պաշտօն, գործ կը խնդրէ տղոց, անոնց անգոյ կարողութիւնները կը պարզէ, կը յաջողի երբեմն, բայց տղաք չեն մնար երկար պաշտօնի վրայ, ու բարօճը զինքը կը յանդիմանէ: Չէ՛, չէ կրցած կրթել այդ տղաքը. պէտք էր խիտս ըլլալ, ու խեղճ կինը կուլ կուտայ ամէն անարգանք՝ համբերատար:

Մղձաւանջի գիշերներուն շարժանկարը՝ աշխարհի դառն կատակերգութիւնը. բարացումը սրտերու, ստորնացումները հրամցուած հարուստին իբրեւ վայելք, հոգին խշխշացնող ապերախտութիւնը պատանիներուն, յօգացաւ աններող, կօշիկները՝ չարչարանքի գործիք... եւ երբեմն քաղցը: Առաւօտուն կրկին սապատը ցցած, պայուսակը թելը, թաց փողոցներուն մէջ:

Օր մըն ալ սեքօփ մը. կաթուած: Շուտով հիւանդանոց. թիւ մը անկողնին վրայ, ներմակ շարքին մէջ սրահին: Մէկ շաբաթէն հասարակաց փոսը՝ անձանօթ ընկերներու հետ. ամենէն բարիները թերեւս՝ այդ փոսի ընկերները, անանուն դիակները:

Marchand d'habit!... նեղ փողոցին մէջ մեծ սայլակին ճոխնչը:

Աններդաշնակ ծայնը՝ պատերուն արծազանգ տուող, միա՛կ բանը որ Արեւելքը կը յիշեցնէ, — շրջուն վաճառորդ:

Պատիկ աղմուկը ցածուկ դրան մը բացուելուն. հոնկից պատգարակով մեկնողին անկողնին մէջ, անոր ցաւի գալարումներէն ճմրթկուած սաւաններուն վրայ, աննախընթաց հեշտանքին յաջորդող բունէն ընդոստ արթնցած պատանին, որ արդէն մոռցած է անհետացողը, եւ մանկահասակ միսիկէքը, Միմի Բէնսօսի շահախնդիր թոռնուհին, կը փութան կեցնել հին հագուստ գնողը:

Երկար սակարկութիւն: Քովընտի նայուածքներ, սիրահրաւէր ժպիտներ աղջիկէն գնորդին. տղան պերճախօս, յոգնաչարչար կանանց մեկնոցը բաշկոտուած մէկէն միւսին.

Կապոյտ, նոր նոր տասը ֆրանքնոց մը աղջկան ձեռքը՝ փորձառու հնավաճառէն. գերագո՛յն գինը:

Հրճուանք սիրահարներուն, երեկոյեան սիւնեման ապահովուած, բով բովի, գիրկ գիրկի, օրերէ ի վեր երազուած հաճոյքը:

Խոնարհներու համակերպութեամբը տագորուն, մաշած յոյսի գոյն վերարկուն, ներմակ թելերը մէջտեղ, ինչպէս ոսկորները փոտած մարմինի մը, սայլակին խորը, փոշոտ, քրքրուած հագուստներու դէզին մօտ կծկուած, մարտիրոսութեան մը ամբողջ պատմութիւնն է թաքուն՝ սապատին թողած խոռոչացումին մէջ:

ԱՆԱՅԻՍ

Նոյեմբեր, 1930

Գ Է Ո Ր Գ Զ Ո Ւ Բ Ա Ր (1)

(Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ն Օ Թ Ե Ր)

Գէորգ Չուբարի, որի յանկարծական մահը ա՛յնքան խոր ցաւ պատճառեց ամենքիս, գրական եւ բեմական քառասնամեայ գործունէութեան յրելեանի առթիւ որ կատարուեց Ռոստովում 1923ին, ես գրել էի նրա կենսագրութեան մի ուրուագիծ, որ այստեղ արտագրում եմ Անահիտ ընթերցողներին համար:

Գէորգ Չուբարը ծնուել է նոր Նախիջեան քաղաքում, 1864 թուականին: Մայրն էր Թագուհի, ծնեալ Շապուշիկեան, հայրը՝ Օհանջան աղա, կամ Յովհաննէս, որի իսկական ազգանունն էր Պարսեան, իսկ Չուբար նրա մականունն էր:

Յովհաննէսը, որ գործարանատէր էր և վաճառական, միաժամանակ իր համաքաղաքացիներին շրջանում յայտնի էր իբր մի կրթուած եւ զարգացած անձնաւորութիւն: Բայ ի այն որ նա ունէր զուս հայերէն գրքերից բազկացած հարուստ գրադարան, նա ստանում էր իր ժամանակի բոլոր պարբերական հանդէսները. «Հիւսիսափայլ», «Կուռնի», «Մասեաց Աղաւնի», «Մեղու Հայաստանի», եւ այլն: Սրանց շէնորհիւ Յովհաննէսը իրագեկ էր իր ազգի թէ՛ անցեալ պատմութեան եւ թէ՛ ժամանակակից ընդհանուր վիճակին: Նա մէկն

էր իր ժամանակի պատուաւոր, ազգասէր կոչումը իրաւամբ կրող հարուստ վաճառականներից:

Բնականաբար այգւլիսի մի քաղաքացիի տունը լինում էր ափական քնից նոր գարթնող անհասաների համար իբր մի մտաւոր կենարան. ինչ խօսք որ այգւլիսի մի հայ ոգով տոգորուած ծնողի սրտին խիստ մօտ պիտի լինէր իր զուակին նոյն ոգով դաստիարակելու գործը: Եւ ահա փոքրիկ Գէորգին՝ դեռ մանկական հասակում, այն է 1872 թուականին, հայրը՝ մօր ձեռքով՝ ուղարկեց Մոսկուա, Լազարեան ձեմարան:

Այգւլիսականներին, Լազարեան ձեմարանը, իբր մի գուս հայկական հիմնարկութիւն, ինամուում եւ պահպանուում էր Հայի կապիտալով, բայց որը, չնայելով ցարական ըէժիմի հայտատեաց, ճնշող եւ հալածող ոգուն, դեռ իր մէջ վաւ էր պահում հայ ոգին: Եւ այգւլիսի շնորհիւ գլխաւորապէս մեր անմոռանալի բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզեանի եւ Ստեփաննոս Նազարեանի, սրանցից առաջինը Հայոց լեզուի դասաուս էր: Ահա այգւլիսի ազգեցութեանց սակ մեծացաւ եւ մտեց մեր մանկահասակ, զգայուն եւ ոգեւորուող սրտի տէր Գէորգը: Այգւլիսով նրա մէջ կատարուեց տեղատուութիւն եւ մահընթաթիւն, ընսանեկան սիրոյն եւ դպուանքին փոխարինեցին մաքուր իտէալներ:

Նրա ընկերներն էին Յովհաննէս Յովհաննիսեան, Կ. Կուրիկեան, Լ. Սարգսեան, Եղիշէ Մատաթեան եւ ուրիշները, սրանք ամառընյոթմ. Գէորգի նման, փայլեցին

(1) Այս գրութիւնը մեր խնդրանքով մեզի ըրկեց ողբացեալ տաղանդաւոր գրագետ ու բազմակրթ մանկ հանրային գործիչ Գէորգ Չուբարի մասին՝ իր վաղեմի բնրեկամը, ծանօթ թատերագիր Ալեքսանդր Աբելեան: Գ. Ս.

իբր բանաստեղծ, գրող եւ հասարակական գործիչ: Լազարեան ձեմարանից, Գէորգը անցնում է Մոսկուայի Համալսարանի իրաւաբանական բաժինը, որը եւ աւարտում է փառաւորապէս: Ախա՛ս, Յովհաննէսը չարժանացաւ ուսումնաւարտ որդու տեսութեան. նա մեռաւ այն ժամանակ երբ Գէորգը դեռ Լազարեան ձեմարանի վեցերորդ դասարանումն էր:

Վերագաճնալով հայրենի քաղաք, նա սկսում է պարապուել իր մասնագիտութեամբ, այն է փաստաբանութեամբ:

Այդ մասնագիտութեան մէջ Գէորգ Չուբարը յայտնի է իբր ճարտարախօս հոեար. այդ ձիրքերի շնորհիւ նա յաճախ ունենցիւրների մէջ զարթեցնում էր փառ պացմունք:

Իր փաստաբանական երկարամեայ գործունէութեան միջոցին, Գէորգ Չուբար շատ անգամ է պաշտպանել չունեւորների դատը, առանց ո եւ է վարձատրութեան:

Հէնց իր հայրենիք վերագաճնալու առաջին օրերից Գ. Չուբար ձեռնամուխ է եղել ազգային հասարակական բոլոր գործերին, որոնց մէջ փայլել է իբր զեկավար: Բաւական է ասել որ կաթողիկոսական ընտրութիւններին երկու անգամ ընտրուած է իբր Բեսարաբիոյ թեմի պատգամաւոր:

Գէորգ Չուբարին ճանաչող ամէն մի անհասարի տիրող հայեացքից չի կարող սպրդիլ մի հանգամանք որ նա բազմակողմանի եւ արտակարգ ընդունակութիւնների տէր է. որոնց մասին կարելի է երկար կանգ առնել, սակայն բաւականանանք առ այժմ՝ այսքանով:

Գեորգ Չուբար իբր գրող. — Գէորգ Չուբար, դեռ Համալսարանում ուսանողութեան ժամանակ սկսում է գրականական իր փորձերը: Նրա անդրանիկ «Փշրուած կեանք» վէպիկը, որ լոյս տեսաւ Նոր Կար լրագրում, գրաւեց շատ գրագէտների ուշագրութիւնը: Այն օրերից սկսած Գէորգ Չուբարը աշխատակցում է մանկական Ազբիւր ամսագրին, Տարագ շաբաթաթերթին,

Հանդես գրականական ժողովածուին, Լուսայ ամսագրին, տեղական Լոյս, Գաղութ, Մի Չայն եւ ուրա Պրիագովսի Կրայ եւ Իւժնի Տեյեկեան թերթերին, Մոսկուայում ուրուկեւոյ-Յովհաննէս-Ամիրեանի-ձեռքով-հրատարակուող Վեսնիկ Արմենի ամսագրին, եւ այլն:

Ռուս գրականութեան մէջ նա յայտնի է, բաց ի իր գրուած քնքերի թարգմանութիւններից, եւ իբր սրամիտ ֆելեթատնիստ:

Նոյնպէս նրա գրչին են պատկանում Թովի Գալսնիք եւ Թափօրի Աղջիկը օպերէտները:

Իսկ ուսուցիչից հայերէն թարգմանել է Տրիպի, Վանիւթիի Զաւակներ, Էլզա, Խաւսուգուած գանգ եւ այլ բազմաթիւ փոքրիկ պատկերներ, օրինակ՝ Շամիրամ, Քրիստոս, Ինչ էր երգում Կաթին, Թովի ափին, Սրագ, Մի վարդի պատմութիւն, Յիսար ոչխարներ, Մուսուգուած շուն, Նա սպասում է դեռ, Թանգաւանում, Ոսկեայ շուշան, Վերջին կեցցեմ, Այսն եւ Հեկտոր, Ազուար, Արիւնտ ճազարոյց, եւ այլ նման շատ պատկերներ:

Հետաքրքրական է յիշատակել որ Գէորգ Չուբարի գրուած քնքերի վերաբերմամբ ընդհանրապէս գեղեցիկ վկայութիւններ են տուել այնպիսի ձեռնհաս եւ հեղինակաւոր քննադատներ ինչպէս Մինաս Բերբերեան, բժիշկ Շահնապարեան, բժիշկ Մ. Արամեան եւ հայագէտ ու հայ գրականութեան քաջածանօթ ուսուցիչ պրոֆ. Իւրի Վեսնիպօսի, պրոֆ. Մարր, հրատարակախօս Գ. Զանշեան: Արանց բոլորի կարծիքների արտայայտութեանց ամփոփումը հետեւեալն է՝ «Գէորգ Չուբարի գրուած քնքերի մէջ կայ խոր հոգեբանութիւն, գեղեցիկ նկար, եւ հարուստ ու սահուն լեզու»:

Աւելի եւս հետաքրքրական է ինչ է ասել մեր անմահ բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեանը, Գէորգ Չուբարի հէնց առաջին մի քանի պատկերները կարգալուց յետոյ. «Սա մեր Տուրգենեւն է»:

Գէորգ Չուբարի գրուած քնքերից մի քանիք թարգմանուած են ուսուցիչի եւ եւ նոյն իսկ գերմաներէնի:

Բացի վերոյիշեալներից նա ունի շատ անտիպ գրուածքներ:

Պեղեարհատական գրուածքներից ջակ, Գէորգ Չուբարը ունի մի շարք թատերական ինքնուրոյն աշխատութիւններ, այն է Սահուլիս. Հին անցեալից, Փառանձեմ Թագուհի՝ պատմական կեանքից պիէսներ, Մարօ, Արեւելի աստղը օպերէսները, Գիծ Գեօ, Գիւնագար, Ոսկի եւ սէր, Այգպես ե կեանք, Հայր եւ որդի եւ իրական կեանքից առած նիւթով այլ արամաներ: Թարգմանել է հայերէնից ռուսերէն Շանթի Հին Աստուծներ պիէսը:

Բացի այդ բոլորը, Գէորգ Չուբարը գրել է մի քանի պատկերներ էլ կինոյի համար: Այգպէս, Կործանուած Արմենիայում, Կեանքի ծամածռութիւններ, Երկու փոքր եւ Գայթակղութիւն, որի մէջ իր գեղեցիկ խաղով հանդէս է գալիս մեր բեմական փայլուն աստղ Վահրամ Փափագեան:

Գեորգ Չուբար իբր բեմական գործիչ.—Գեօ աշակերտական նստարանից Գէորգ Չուբարը մեծ ձգտում ունէր դէպի բեմական գործունէութիւն: Լազարեան ձեմարանի վարչութիւնից ծածուկ, նա սարքում էր ներկայացումներ: Այդ բանում նրա ընկերն էր ամն Ալէքսեւ, որը յետոյ դարձաւ ռուս թատրոնի զարգ Ստանիսլաւսկին եւ որը հիմնեց Մոսկուայի համբաււոր Գեղարուեստական թատրոնը: Այս հանգամանքը եղաւ Չուբարին գրգողը, սրալէսդի վերադառնալով հայրենիք, նոյն դերը ստանձնէր նա իր մայրենի քաղաքում: Եւ ահա այդ օրուանից հայկական ներկայացումները Չուբարի նախաձեռնութեամբ եւ նրա անմիջական մասնակցութեամբ ստանում են առանձին փայլ եւ առանձին զարկ: Այդ օրուանից նա դառնում է մի անխնայ մշակ, մի եռանդուն աշխատաւոր եւ կարելի է ասել բեմական գործի կենտրոն եւ ազգակ: Շուտով նա ընտրւում է Նոր Նախիջեւանի թատերասիրաց Ընկերութեան նախագահ:

Չուբարի շնորհիւ եւ ջանքերով կա-

ռուցւում է քաղաքային գեղեցիկ եւ հոյակապ թատրոնը, որից յետոյ դարձեալ նրա շնորհիւ յաճախ կովկասից հրաւիրւում են հայ խմբեր, որոնց տրամագրութեան տակ է դրւում միշտ ձրի թատրոնը:

Տասնեակ տարիներ Գէորգ Չուբարը խաղում է հայ բեմի վեմերաններ Ադամեանի, Աբելեանի, Պետրոսեանի, Ալիխանեանի, Արմենեանի, Սիրանուշի, Չաբէլի, Փառանձեմի եւ այլոց հետ: Խաղում է շատ յաճախ խիստ պատասխանատու եւ խոշոր դերեր: Փայլում է միշտ իր մասծուած խաղով, մշակուած անխնայով եւ այնպիսի տաղանդով, որ շատ անգամ շատ բեմագէտներ եւ նուրբ ճաշակի տէր մարդիկ համարում են նրան իսկական դրասան:

Գէորգ Չուբարի արժանաւորութիւններից մէկն էլ այն է, որ նա ինքը սիրելով բեմը, սիրել է տալիս նրան եւ շատ ուրիշներին: Եւ այսօր եթէ Նոր Նախիջեւանը կարող է պարծենալ իր մի շարք շնորհալի սիրողներով, համարձակ կարելի է ասել, սրբանում պարտական է միայն Գէորգ Չուբարի զարմանալի անխնայ աշխատասիրութեան եւ ջանքերին:

Չուբարը սիրում է քաջալերել եւ ամէն մի սկսնակ թատերագրողի: Այդ կողմից նա իր նմանը չունի: Հոգ չէ, որ բազմիցս նրա ջանքը չէ պսակւում յաջողութեամբ, բաւական է որ նա իր պարտքն է կատարում: Տեղական թատերագիր էմ. Բախչիսարայցեանը մեր կարծիքով շատ բանով է պարտական Չուբարի ջանքերին: Նա չէ ինսպում ոչ մի միջոց՝ ժողովել երկու սեռի սիրողներ, օրերով զբաղւել, սովորցնել, մշակել, եւ երբ ամէն ինչ պատրաստ է, ապա թէ հրամցնել հասարակութեան: Չուբարն է, Բախչիսարայցեանի տեղական բարբառով գրուած պիէսների վրէլաւոր հերոսների դերերում առաջինը, որ փայլում է իր տաղանդով եւ դրա մէջ կարելի է ասել իր մրցակիցը չունի:

Ուղիղ տասնեւհինգ տարի սրանից առաջ կատարուեց Նախիջեւանում Գէորգ

Չուբարի քսանեւհնգամեայ բեմական գործունէութեան յորեւեմանը: Այդ յորեւեմանը շնորհաւորեցին աշխարհի բոլոր հայաբնակ վայրերից, նոյն իսկ Հնդկաստանից: Առանձին ակնածութեան ու շնորհաւորութեան արժանի էր վեհափառ Հայրապետի շնորհաւորութիւնը: Այժմ Գէորգ Չուբարը բուրեղ է իր կեանքի յիստեւեւութեանը գարունը, նա տակաւին սոսոյս է, երիտասարդական կենդանի աշխուժութեամբ: Նա դեռ չէ դադարել ո՛չ հասարակական գործունէութիւնից, ո՛չ գրական եւ ո՛չ մանաւանդ բեմական գործունէութիւնից, որ այնքան սիրելի են իրան:

Այս գրութեան վրայ ես աւելացնում եմ հետեւեալ մի քանի նօթերը:

Գէորգ Չուբարը, ինչպէս ասել եմ կենսագրական ուրուագծի մէջ, յայտնի հետոր էր, ինչպէս հայերէն նոյնպէս եւ ուսերէն լեզուներով: Վկայ ասածիս որ երբ Ռոստովում փառաւորապէս տօնուեց նրա իրաւաբանական-փաստաբանական գործունէութեան քսանեւհնգամեակը, այնտեղ ներկայ էին ասկաւաթիւ հայ փաստաբանների հետ՝ բազմաթիւ ուսու եւ այլ ազգի փաստաբաններ:

Շեշտում եմ միանգամ եւս որ այդ ասպարիզում նրա ունեցած գործունէութեան մէջ առանձնապէս յիշատակելու արժանի է այն փաստը, որ նա շատ և շատ անգամ պաշտպան էր հանդիսանում չքաւոր դասի՝ այն է զրկուած եւ հարստահարուած բանւորների՝ գասի, եւ այդ բուրը նա կատարում էր ձրի:

Չուբարը շատ ընտանեւէր էր, իսկ նրա կինը, Տիկին Յուստիանէն, նրա վերաբերմամբ մի խնամող մայր էր եւ ընկեր:

Վերջի ժամանակները Չուբարը, թէպէտ արդէն վաթսուեւհինգ տարին անցել էր, բայց դարձեալ սիրով մասնակցում էր սիրողների ներկայացումներին, եւ նոյն իսկ երբեմն կատարում էր ամենազօռար դերերը, ինչպէս սիրահարի դեր, ևլն.:

Ունենալով անչափ թատրոնական յիշու-

ղութիւններ, նա սկսել էր գրել եւ արդէն լոյս են տեսել, Ամերիկայի Կոչակ հանդիսում, մեր սիրելի եւ անմոռաց դերասաններից՝ հանգուցեալ Պետրոսեանի, Ֆասուլեաճեանի եւ մեր անմահ Արամեանի, այլ եւ կենդանի մնացած Տիկիններ Յասմիկի, Մայսուրեանի, Դուրեան-Արմենեանի, Պ. Պ. Աբէլեանի, Փափաղեանի, Արմենեանի եւ այլոց մասին իր յիշողութիւնները: Նրա այդ յոգուածների մէջ առանձնապէս գեր են խաղում իր ընկերական անկեղծ զգացումները, ոգեւորութիւնը, սէրը՝ արուեստի համար, եւ հմտութիւնը արուեստի մէջ:

Չուբարը, զանազան ժամանակներ, բաց ի իր գրական էջերից, հայ թերթերի մէջ տպել է եւ նոր Նախիջեանի բարբառով յոգուածներ, ֆելեթստներ, բանասիրական, երգիծաբանական յոգուածներ, սլաոկերներ: Նա աշխատակցում էր եւ մի քանի ուս թերթերի:

Վերջերումս գրել է մի քանի սլաոկերներ որոնց մի քանիսը ղետեղուած են Անահիտ հանդէսի մէջ: Շատերը դեռ մնում են անտիպ, բայց իր որդին (որդեգիրը, որ մի բժիշկ-խիրուրդ է) մտադիր է կարելին անել եւ լոյս ընծայել նրանց:

Չուբարը ունի գրած եւ մի քանի սլաոկերներ մեր խորհրդային հասարակարգի նոր կեանքից: Առայժմ սրանցից լոյս է տեսած միայն մէկը՝ թիֆլիսում հրատարակուող Պրոլետար հայ ամենօրեայ թերթի գրական-շաբաթական յաւելուածի մէջ:

Չուբարի թաղման ներկայ էր շատ մեծ հասարակութիւն, բաղկացած մասամբ իր այլազգի սլաւոնակիցներից, եւ ամենամեծ մասամբ նոր Նախիջեանի հայ ժողովուրդից: Միայն ժողովուրդի սիրելիին, միայն Չուբարի մահը կարող էր գրաւել այդքան մեծ բազմութիւն: Ներկայ էր առաջնորդը, զխնամական սլաոմագիր Գարեգին Յովսէփեան արքեպիսկոպոսը: Ուզարկուած էին շատ սլաոկներ, շատ հեռագիրներ:

Վերջերս՝ Հայաստանից վերադարձից յետոյ այնքան գովաբանեցի, որ հանգուց-

եալը պատրաստուով էր գնալ մեր նոր
Հայաստանը, տեսնել նրա վերաշինուիլը,
նրա գեղեցկանալը, աղանատես լինել նրա
նոր եռացող, աշխուժով լի կեանքը: Բայց
մահը վրայ հասաւ եւ խախտեց: Կիսատ
մնաց եւ նրա ինքնակենսագրութիւնը, որը
իմ գրգամովը նա սկսել էր գրել:

Թող հողը թեթեւ լինի մեր անմոռաց
բարեկամին:

Ա.Լ.ԲՍՍՆԴՐ Ա.ԲԵԼԵԱՆ

Նոր Նախօգիւան

ԱՆՁՐԵՒՈՏ ԵՐԵԿՈՅ

Բարակ անձրեւը կ'իյնայ մինչ
ֆողոցին մէջ տըխուր եւ մուժ,
ես կը խորհիմ երկընքին ջինջ
եւ օրերուն գարնանամուտ:

ես կը յիշեմ պահերն անցած
լըքումներու եւ գրկանքի,
ես կը յիշեմ պահերն անդարձ
երգի, սիրոյ, գուրգուրանքի...:

երգ չը մընաց շրթներուս վրայ,
Յր քեզ համար երգած չըլլամ,
վէրք չը մընաց այլեւս ահա'
Որուն բովէն անցած չըլամ:

երազներու սեմին լըքուած'
Ո՞ր աստուածին արդ հառաչել
Բայց անըստոյգ եւ անաստուած'
ինչպէ՛ս մահուան ընդառաջել:

Փարիզ

Ա. ՍԵՄԱ

Կ Ի Լ Ի Կ Ե Ա Ն Գ Ի Ի Ղ Ը

Բ.

Զ Ա Տ Ի Կ Ը

Լման եօթը շաբաթ առաջ՝ մեր գիւղի 35 տուներու 35 սենեակներու առաստաղներէն 35 գլուխ սոխեր կախուած էին: Լման եօթը շաբաթ էր այն օրէն ասդին: Այդ սոխերուն իւրաքանչիւրին վրայ եօթնական փետուր մխուած էին Բարեկենդանի օրը: Տան լաճերը անհամբեր կը համրէին ծանրաքայլ եօթնեակին օրերը եւ Մեծ Պահքին եօթը երկարատև շաբաթները, ազատելու համար ողջ գիւղի գլխին կախուած այդ սոխի գլուխներուն անբաղձալի ներկայութենէն: Տան մամիկը՝ այդ սոխերուն վրայի 7 փետրիկներէն իւրաքանչիւրը կը քաղէր ամէն անգամ որ շաբաթ մը անցնէր Մեծ Պահքէն, մէկիկ մէկիկ, ամէն շաբաթ իրիկուն, հատ մը կը վերցնէր երկիւղածօրէն, սեպհական աղօթք մը մըթմըթալով, որ իր գոց գիտցած միակ աղօթքն էր. «Յետի ճաշոկ (հաղորդութիւն), թիթիւ տուշոկ, չարն խափանիս, քարին կատարիս», որով ո՛չ թէ Մեծ Պահքի յատուկ աղօթք մը կը խօսէր, այլ կը խնդրէր միամիտ մամիկը, կը հայցէր Արարչէն որ իր անկողինը թեթեւ ըլլար — կարճ հիւանդութենէ մը ետքը՝ վերջին հաղորդութիւնը առնելով առանց չարչարուելու երթար միանալ իր նախահայրերուն...: Եւ այդ երանելի օրերուն, Հայուն Աստուածը հայ մամիկին սխալ աղօթքներն անգամ անպատասխան չէր թողուր, քանի այդ սխալող շրթունքին ետին շիտակ ու իստակ սիրտ մը կար, հաստատ հաւատաւոր հոգի մը...: Ո՛վ կարօտալի եւ միամիտ հաւատաւորութիւնն իմ գիւղին, ո՛վ երանաւէտ օրերն իմ ցեղին...: Երնէ՛կ ա՛յդ օրով, ա՛յդ սրտով մեռնողներուն:

Ահա այդպէս, մէկիկ քաղուած ինկած էին այդ փետուրները, մամիկին մըթմըթացող շրթներէն ինկող բարբառներուն հետ, անոնց պէս անսեթեւեթ, անոնց պէս անմեղ, բացի մէկէն՝ վերջինէն՝ որ պիտի խլուէր այս իրիկուն, հրաշալի Ս. Յարութեան Տօնին ճրագալույցի իրիկունը:

Խթման շաբաթը: Ի՛նչ գուրգուրալի եւ անմոռանալի յիշատակներ կը ցնցեն հոգիս: Հայակիլիկիոյ Գիւղին Աւագ Նարաթը...:

Գիւղիս բոլոր տուները այդ օր կը մակարդէին անխարդախ մածունը. ճրագալույցի մածուն-ապուրը պիտի շինէին ատով: Կանուխէն ողջ գիւղը ոտքի վրայ էր եւ եռուզեռի մէջ: Պատի մը տակ հակիթ կը ներկէր ուշ մնացած մամիկ մը, որ չէր կրցած Աւագ Հինգշաբթի կատարել այդ պարտականութիւնը. ուրիշ անկիւն մը, տուն ու սենեակ, գոյք ու կարասի գուրթ թափուած էին, արեւուն տակ: Մաքրութիւն, սրբազործում, ամենուն համար հարկադիր, ամենէն աղքատին իսկ պարտադրեալ. իսկ հարուստը՝ կիրով պիտի ճերմկցնէր տունն ու տեղը, յատակը և առաստաղը:

Հո՛ն, գիւղիս սօսիին տակ, աղբիւրի գլուխին, երկոտասնեակ մը նորատի աղջիկներ եւ դեռատի հարսեր՝ տախտակէ տաշտերովրայ ծոած կը լուսային մարմնոյն աղտերը, կը լուսային սրտանց, դուարթ, ծիծղուն ու կայտոուն: Զատիկի լուացքը այլապէս լուալ կարելի՞ էր:

Մեր գիւղի աղջիկներուն երեսը բաց էր, բայց հարսերուն..., վա՛յ գլխընուն, եթէ իրենց քթին ծայրը ցոյց տային...: Այսպէս՝

տաշտերու շուրջ շարուած էին անոնք, լաչա-
 կաւոր եւ անլաչակ: Հարսերու կուրծքերէն
 վար կը կախուէին լեղակազոյն ու կարմիր
 քողերը, ծածկելով գէմքերնին ամբողջ, բայց
 իրենց մարմնոյն այլազան շարժումներուն
 հետ զանազան կողմերէ՝ դուրս պոռթկացող
 կաթնաթոյր եւ ըմբոստ ցցունքներ լուացքի
 տաշտին փրփուրներուն հետ կը մրցէին: Մեր
 գիւղի հարսերուն երեսը զոց... բայց մինչեւ
 բումբերն ու գիստերը բաց կ'ըլլային...: Միա-
 միտ գեղացիի բարոյականի միամիտ ըմբռ-
 նումը, աւելի շիտակը՝ լեռնականի ամօթխա-
 ծութեան եւ պարզահոգի պարկեշտութեան
 վայրի ըմբռնումն էր ասիկա...: Զէ՞ որ աչքն
 է մեղքին վրայ նայողը, չէ՞ որ ան է մարդը
 մոլորեցնողը, զգայնիկ շրթունքն ու կարթող
 ժպիտն են գայթակղեցնողները... Ուրեմն, կը
 բաւէ՞ր եւ հա՛րկ էր երեսն ու աչքերը
 ծածկել...:

Ահա՛ տղամարդ մը կուգայ ազբիւրէն ջուր
 խմելու, իր հեթանոս աչքերը պտըտցնելով
 չուացողներու անպատասպար մարմնոյն զանա-
 զան կողմերուն վրայ:

— Բարե՛ւ ձեզ...

«Պատրա՛ստ» հրամանէն ցնցուող գինուոր-
 ներու պէս՝ անոնք մէկ հոգիի նման կը կըծ-
 կուին լուացքի տաշտերուն վրայ, իրենց
 զգուշական ձախաւեր շարժումներով՝ աւելի
 ցուցադրելով փոխնորդներու տակէն դուրս
 ցցուող հասունութիւններն ու գեղեցկութիւն-
 ները հաս ու տհաս տարիքներու:

Կը հեռանայ անակնկալ բայց քիչ մըն
 ալ փնտռուած հիւրը, իր լեռնականի ծակաչք
 զգայնութեան յազեցում գտնողի մը գոհու-
 նակութեամբ:

— «Բա՛ քանի՛ տղի, տղի, աղո՛յ» կը ծալ-
 նեն յանկարծ տաշտերու վրայ ծոց կոյս
 սիրտեր:

— «Շո՛ն պլուզ» կ'արձագանգեն միւսները,
 ձայնակցելով նախորդ այպանողներու... փա-
 զաքշանքին: Եւ քրքիջնե՛ր, կուսական սիր-
 տերէ բխող խնդուքնե՛ր, տաշտերը ճաթեցնե-
 լու եւ իրենք ալ ճաթելու աստիճան շոտա-
 շուն քրքիջներ...: Կը խնդային մեր լերան
 անբիծ ծաղիկները, շուշաններու պէս լայնա-
 բերան, շուշաններու պէս ազատ ու անմեղ
 քրքջալով, իրենք իրենց վրայ երկուքի
 ծալլուած:

Յանկարծ աղջիկներուն եւ հարսերուն մի-

ջեւ վէճ մըն է կը փրթի: Աղջիկները՝ տակա-
 ւին բնագրական վախկոտ զգայութիւններու
 մէջ տարուբերուող ըղձանոյշներ, անծանօթ՝
 տղամարդու հոտին, սրտով, հոգիով, ինչպէս
 նաեւ երեւակայութեամբ անբիծ այդ հրեշ-
 տակները մեր գիւղին, չափազանց ամբարիշտ
 կը նկատէին անիմաստ պատրուակով մը ի-
 բրենց այցելող այդ ինքնակոչ այցելուին ըն-
 թացքը: Իսկ հարսերը՝ այնքան ալ անբնա-
 կան բան մը չէին տեսներ այդ այցիին մէջ,
 որովհետեւ, արգէն իրենք բնութեան անտեղի-
 տալի պահանջքին ու ձայնին հետ համաձայ-
 նելով, մէյ մէկ երիտասարդի ձեռք ու սիրտ
 առեր եւ տուեր էին փոխադարձաբար: Աղջիկ-
 ները կ'այպանէին այցելող տղամարդը եւ ա-
 նոր մէջ մարմնաւորուած արական սեռը, սր
 կուզար իրենց գեղեցկութիւնն ու հրապոյրը
 գիտել, վայելել... Բայց չես գիտեր ի՛նչ անի-
 մանալի գաղանիք մը գիրենք կը մղէր անըս-
 պատ խնդուքի, բարկութեան մէջ անզուսպ
 ծիծաղի, որ կարծես մեղադրանքէն աւելի՛
 հրաւերի մը, ատելութենէն աւելի՛ հեշտալի
 խնդրանքի մը երեւոյթը կը ստանար: Բարո-
 յական պատշաճութեան գեղջկական ըմբռնու-
 մը եւ հոգեկան պահանջքի անխաբ զգա-
 ցումները կը մենամարտէին մեր լեռներու
 այդ կոյս հոգիներուն մէջ, ուր վերջ ի վեր-
 ջոյ բնութեան անյաղթելի օրէնքն էր սր
 պիտի յաղթանակէր անվրէպ:

— Քա՛ քոռնաք, եստըրվը (օտար) մո՛յդ
 է (մարդ), եէկէնեց Այթէնն է, կը բողբէին
 լուացող հարսերը եւ կը լռեցնէին արտաւան
 աղջիկները, որոնց կոյս սիրտերը Տիրոջը
 մորենիին պէս կը վառէին լերան հեշտա-
 բոյր գեփիւտին եւ գրախտարոյր ծաղկանց
 պաթիլեւած զրգիռէն, Տիրոջ մորենիին պէս այ-
 բելով, բայց մի՛շտ գալար, մի՛շտ կենսունակ
 եւ հրայրքոտ:

Գիւղիս հարսերը՝ կիլիկեան սարերու ծագ-
 կանց պէս անարուեստ եւ անբիծ, մեր եղե-
 մական բլուրներու վարդերուն ու մեխակնե-
 բուն հիւթին նման անխաբախտ մեր պաղորակ
 ազբիւրին ջուրին պէս անապակ եւ ջինջ հո-
 գիով տոգորուած, մաքրասիրտ ամուսինի օ-
 բինակելի տիպարներ էին:

Անոնց աչքերուն մէջ մեր գարնան արշա-
 լոյսներուն աստուածակերտ պարզութիւնն ու
 հրաշալի կենսութիւնը կը խայտար, ո-
 բոնց վրայ կամարուած յօնքերը՝ յորդելու

վրայ եղող լոյսին ետեւ շրջանակուած գրա-
ւիչ հորիզոնի մը հմայքը կը ցայտեցնէին: Գիւ-
ղիս հարսերը, միշտ յատմիկի մանիշակի վը-
րայէն քաշելով, իրենց անցքին վրայ յատմի-
կի եւ մանիշակի համեատութիւնն ու անմասն
բոյրը կը ցանցնէին... Մեր գիւղին աղջիկ-
ները՝ արշալոյսի սիւզին հետ բարեկամ՝ գե-
փիւտին հետ կ'արթննային, լոյսին հետ կ'աշ-
խատէին եւ փո'քր տարիքէն՝ գեփիւտի փըս-
փըսուքին եւ ծնողքին ձայնին անսալով՝ կու-
գային յանձնուիլ մեր ժայռերու մայրիներուն
պէս հաստաբուն բազկացը մեր սարերու
կտրիճներուն:

Եւ լուացքի տաշտերը կը փրփրէին կոյսի
ու հարսի ձեռքերուն տակ, դէզ փրփուրներով
սպիտակ ու հալանի գեղեցկութիւններու հետ
մրցելով, գարնան այս օրերուն՝ սարերու գա-
գաթն ի վար կախուած ձիւնի հիւսկէններու
հետ մրցելով...:

Ճրագալոյցի ետինքն էր: Եօթը շաբաթէ
ի վեր ուրախութեան երես, խնամի ծիծաղ եւ
հարսի ժպիտ տեսած չէին մեր գեղացիք:
Պա՛հք էր, պա՛հք: Վա՛յ աւրողին: Հեթանո՛ս
էր, անկրօ՛ն էր աւրողը: Մսի ճենճերին հոտը
և ճարպին գրգռիչ ճաշակը մոոցուեր էր եօթը
երկար շաբաթներէ ի վեր: Այլ եւս ազգական-
ներ աջնքան ալ շուտ շուտ չէին այցելեր ի-
րար. որովհետեւ զինին ալ արգիլուած էր... Եւ
առանց զինիի այցելութիւնները ի՛նչ համ
պիտի տային որ...:

Մամիկը իր հարսին եւ պապիկը տղա-
մարդուն աղանջին բաներ մը փսփսացեր
էին... Մեծ Պահքի Բարեկենդանին յաջորդ
օրը, Արեղամողի օրը, շարքածի տօնին օրը...:
Այդ օր՝ ամէն ինչ պիտի վերջանար... ա՛լ
քոյր-կոյրայր պիտի ապրէր ողջ գիւղի երկտեղ
քնակչութիւնը... Մեծ Պահք էր հա՛... թէ ոչ,
սուրբերը մարդուն կոկորդը կը կոխէին... Եւ
աչքերը դուրս կը նետէին իրենց կապիճնե-
րէն... Պա՛հք էր...:

— Հա՛, էչվէզ սիբեմ, աղէ՛ս, Աստուծոյ
էօրը շոտ է՛(օրը շատ է), պա՛հք է, պա՛հք...
Կ'ըսէր թարմատի հարսին, ծալ ծալ կուրծքը
ձոած մամիկը, անիմանալի «հրաժարիմք» մը
մթմթմթալով, որուն սխալը վերը Աստուած
կը շտկէր, երբ անոր խունկի պէս պարզ եւ
անուշաբոյր աղօթքի քուլաները հասնէին Ա-
մենակալի գահոյքին առջեւ:

Այսպէս՝ եօթը շաբաթ՝ երփտասպրդ թէ

տարիքոտ, պահք պահելէ վերջ, այսօր՝ ճրագ-
ալոյցի շաբաթ օրն ալ ծով էին անոնք, ար-
ժանի ըլլալու համար Ս. Ճաշակի — Հաղորդ-
դութեան Տէրունական Ս. Մարմնոյ եւ Ար-
եան: Ծով էին 10էն վերջ բոլոր երկտեղ գե-
ղացիք: Ահա՛, արդէն կը հնչէր ժամուն տախ-
տակը — կոչնակը վանքին, որ գիւղէն՝ հագիւ-
մոն մը հեռու էր, Խժուզի ճամբուն վրայ:

Եւ անա մայրամուտէն երկու ժամ առաջ՝
գիւղը համակ, աղօթուորներու թափօր մը
դարձած, կը շտապէր Զատիկի անդրանիկ պա-
տարագին հասնելու, «Բրիտոս Յարեա՛ւ»ը
լսելու:

Լիքն էր ժամը. ատեղ ձգելու ատեղ չկար,
յանկարձ պատարագիչին ձայնը կուգար բա-
խիլ հաւատաւորներու աղանջին: Ահաւոր վը-
ճիւ մըն էր տրուածը... «Մի՛ ոք յերախայից
եւ մի՛ ոք ի թերահաւատից, եւ մի՛ ոք յա-
պաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեցի յաս-
տուածային խորհուրդս...» ստեղծի էր ազգա-
բարութիւնը, որուն կշիռը լիովին կը զգար
գիւղին բարեպաշտ ժողովուրդը: Բոլոր մեղա-
ւորներու համար արտաքսումի սպանալիքն
էր ստիկա: Դո՛ւրս, եկեղեցիէն դո՛ւրս, գաւի-
թի բա՛կը, հո՛տ էր մեղաւորներուն ատեղը: Եւ
աղօթուորները՝ որոնք ներսն էին մնացած եւ
կամ գաւիթը ելած, կը հծծէին միաձայն.

— Մեղա՛յ, Տէր, մեղա՛յ...: Եւ անոնք թու-
ղութիւն կը խնդրէին բարի Արարչէն, որքան
իրենց գործած մեղքերուն, աջնքան ալ գոր-
ծել կարծածներուն համար: Գաւիթի բակը ել-
լողները հոն կը մնային, աղօթողի գիրքին
մէջ, մինչեւ որ Ս. Սկիհը դառնար սեղանէն,
եւ ամէն տեսակէտով մաքուր եւ արժանի ե-
ղող ժողովուրդին վրայ թափէր իր երկնառաք
շնորհներու հեղեղը եւ ետ տարուէր դրուելու
համար սեղանին վրայ ամպստփանիի պէս տա-
բածուող ճաճանչներու փաղփուռ լոյսին տակ:

Եւ անողոք քահանան կը սկսէր վերջին
Դատաստանի իր անարկու պատմութիւնը
պատմել, պայմանադրական պատմուածք մը,
քարոզի յաւիտենական նիւթը մեր գեղի տէր-
տէրին: Ան կը ներկայացնէր Հայր Աստուա-
ծը՝ աղամանդակու գահի մը վրայ բազմած,
որուն վերեւ կը սաւառնէր Սուրբ Հոգին եւ կը
մասնակցէր Անոր Դատաստանին, իսկ Որդին
Աստուած՝ մէկ բառով, — «Մտի՛ր» եւ — «Ելի՛ր»
հրամանները կ'արձակէր, երբեմն յամենալով
միա՛յն Սուրբի մը կամ Հրեշտակապետին

վկայութեան վրայ: Գարրիէն էր այս վերջինը՝ որ արդար Դատաստանի կշիռքը բռնած իր մէկ ձեռքին մէջ, միւսովս ալ մերկացած սուր մը կը ճօճէր, հովանաւորելով կշիռքը... ատեանին անաշտութիւնը եւ միանգամայն պատկառանքը սպասովելու համար: Եւ նժարները այդ անողոք կշիռքին՝ կ'ելլէին ու կ'իջնէին, ըստ տէրտէրին՝ յաւիտենական հուրի կամ մշտնջենական երանութեան զրկելով մեռելներէն յարութիւն առնող մարդ արարածները:

Եւ երբ այս դառն խոկմանց ու յուսահատ զղձումներու տակ թաղուած եւ ընկճուած էին բոլոր ազօթուորները ծնրագիր, անա տէրտէրը իր համեստ պաշարին տուրքակը կը դարձնէր, անցնելով Ազամ Եւայի դրախտէն վտարման մշտնջենական յանկերգին, աւելի ծանրակշիռ լըջութիւն մը տալով կացութեան եւ ան ու դողի մատնելով դատապարտութեան եւ յաւիտենական կորուստի մղձաւանջէն հալածական հաւատաւորները...:

Հոն, այդ վեհաշուք եւ պատկառելի վայրկեանին, Եղիոյ՝ գիւղին միակ հովիւը՝ դուրս կը փախչէր սարսափած, եկեղեցիէն դ՛ուրս, երբ տէրտէրը անազու մանրամասնութիւններով կը նկարագրէր Ազամի եւ Եւայի անհազանդութիւնը, արգիլեալ պտուղի կորուստարէր ճաշակումը... ասն ու կնոջ մեղանշումը, անոնց վտարումը, եւ այլն...: «Դրախտէն դ՛ուրս» կ'աղաղակէր ան, երբ Եղիոյ արդէն գաւիթի դուռը հասած էր եւ կ'ուզէր երթալ շիտակ գիւղ, անկէ ալ լեռը, իր հօտին քով, երբ ժամուն բակին մէջ, իր մեծ եղբօր թաթը կը սթափեցնէր զինքը, որ «ճաշակ» անոն էր այնպէս երթայ լեռ:

Եղիոյ՝ Զատիկի եւ Ծնունդի օրերուն միայն կրնար ժամ գալ լեռը իր օգնականներուն ձգելով գիւղին ամբողջ նախիրը, այդ մեծ աօներուն կուզար, այն ալ՝ հազորդութիւն առնելու սրբազան պարտականութիւնը կատարելու համար:

— Ասացէ՛ք մեզայ Աստուծոյ, երկիւղի եւ հաւատով յառաջ մատի՛ք եւ սրբութեամբ հազորդեցարութե՛ք՝ կը գոռայ յանկարծ տիրացուին ձայնը խոպոտ, որ թիւ Էօպէքի սրտումէն ոչ նուազ անարկու արձագանգ մը կուտայ գերեզմանային լուսութեանը մէջ եկեղեցւոյն, ուր՝ վերացած, մեղքի սարսափէն եւ հոգեկան տուաշտանքներէ պրկուած ներկա-

ները «մեղա՛յ, մեղա՛յ» աղաղակելով կը մօտենան Հազորդութեան Ա. Սեղանին եւ ճաշակելով Յիսուսի Ա. Մարմինն ու Արիւնը, մեղքերէ ձերբազատ՝ թեթեւոտն կը յառաջանան զէպի գիւղ, մութէն առաջ հոն հասնելու եւ խնամին ընդունելու համար պատրաստութիւն տեսնելու:

Մեր գիւղին մէջ խնամին ճրագալոյցի իրիկունը կ'այցելէր՝ Զատիկը կամ Ծնունդը շնորհաւորելու համար: Խնամիներէն՝ տղուն հայրն ու մայրը՝ աղջկան ծնողաց տունը կ'այցելէին, երբ տակաւին նշանուած էին ապագայի ամուսնէրը, իսկ երբ՝ արդէն ամուսնացած, աղջկան ծնողքը կ'այցելէր իր փեսին ու զաւկին, երջանիկ օրեր եւ բարի զաւակներ մաղթելով անոնց:

Ճրագալոյցի իրիկունը կրկին կէս պահք մըն էր գիւղին համար, ամբողջ օրուան ծովէն վերջ՝ Ս. Զատիկի կարմիր հաւկիթով կը բացուէր բերանը հայ գեղջուկին, իրիկուան պատարագէն դարձին: Նաւակատիք էր եւ միս ուտելը մե՛ղք, մե՛ծ մեղք: Տակաւին Յիսուս գերեզմանն էր, թող կիրակի ըլլար, յարութեան մասին կասկածը փարատէր, որ միսն ու ճարպը ճաշակէր հաւատացեալը: Այսօր՝ մաճուն-ապուր, ծեծած ցորենով, բրինձէ եղինձ (բլիսով) եւ գատիկ հաւկիթ, անա ասոնք էին հայ գեղջուկին սեղանի համազամները, անփոփոխ եւ նուիրական: Չուկ ուտելն ալ արտօնուած էր այսօր, «որովհետեւ, կ'ըսէին մեզմէ շատերը, ձուկը արիւն չունի, հաւկիթն ալ հոգի», եւ որով՝ երկուքն ալ ներելի: Այդ օրը արիւն թափուած էր, արիւն, հայ քրիստոնեային չէր վայելեր արիւնստ միս բռնել կամ ճաշակել:

Մէկ կողմէն յիմարեայ կրկնակ պահքերու կապանքներուն խորատակումը, միւս կողմէն գինիի եւ հաւկիթի օրհնութիւնները, «Շոտ տայրնէյ (տարիներ), կայմիյ կանաչ Զատիկնէյո» մաղթանքներ, նոր կեանք մը կը ստեղծէին իթման գիշերը, ժամէն դարձող հաւատացեալներու երգիքին տակ: Կանաչ կեանքը ծնցերնուն մէջ խայտացող նորատի հարսեր եւ լերան սառն շունչով ուժեւորող շղուտ ու քաջակազմ փեսաներ՝ զսպուած գրգիռներու տակ փթթող արգիլուած ժպտաներով կ'ողջունէին զիրար դռներու ետին, գաղտագողի, կ'ողջապուրէին զիրար՝ խայտուն ու կայտուն, որ անա Զատիկը՝ ընտա-

նեկան բնականոն կեանքի վերակենդանութեան արտօնութիւնը կը բերէր անոնց, գարնան պէս կենսաստուրոզ Զատիկը, Զատիկը՝ գարնան պէս հեշտալի, բոյր ու համբոյրով առլի: Ա՛լ պահքի դամոկլեան սուրը չէր ճօճեր անոնց զխուսն վրայ, սպառնալով գեհեհի կրակը, երբ՝ անաւոր օր մը՝ խաբուած երիտասարդ տարիքի անդուսպ ու խելառ յոյզերէն, մեղանշէին անոնք Մեծ Պահքի ժուժկալական օրէնքներուն դէմ... Ա՛լ Զատիկը եկած էր, յարութիւն եւ կեանք բերելով անոնց ալ առժամապէս մեռած կեանքերուն, անթեղուած իղձերուն...

Հրաշալի էր իմ գիւղիս Զատիկը: Կեանք ու գոլանք, սէր ու խալտանք կը բերէր իրեն հեռ, իմ գիւղիս Զատիկը:

Եօթը եօթնեակներու սեւ ու սգաւոր, գուսպ ու ժուժկալ կեանքէն վերջ, անա Ս. Յարութեան Կիրակիի լուսաշող արշալոյսին հետ գիւղն ամբողջ կը լեցուէր ժամը եւ կը մասնակցէր արարողութեանց ու երգերու, անկարագրելի եռանդով: «Քրիստոս Յարեալ ի մեռելոց» կ'որոտար օրհնացուն, ա՛յնքան բարձրադադակ եւ կոկորդալիք, որքան կ'ողէր որ տպաւորիչ ըլլար իր պատգամը:

Արեւէն ժամ մը վերջ վանքէն դէպ ի շըրջակայ գիւղերը խալտաբղէս տարադներով, երփներանգ դոյներով եւ ամէն տարիքով երկսեռ գեղջուկներու թափօրներ կը տողանցէին նորափթիթ ծաղկանց եւ նորընծիւղ մացառներու մէջէն, կենսուրախ ժպիտը բոլորին շրթանց վրայ, շարան շարան կը դառնային անոնք իրենց գիւղերը, ոմանք Խժուղ, իսկ իսկ ուրիշներ Կոչող եւ թաքուր, վայելելու համար Զատիկը շնորհարեր: Քիչ վերջ՝ բոլոր ալքերը մեր գիւղին՝ քէհեային ուսէն (սեհեակ) էին, շնորհաւորելու համար գիւղին մեծը եւ երկար երջանիկ կեանքեր մաղթելու:

Զատիկի առտուն, գիւղիս սաքուն ալ կը վերակենդանանար՝ գարնանապարգեւ նոր կեանքով եւ օրուան տօնին շնորհքով ոգևորուած: Շրջակայ սարերու կատարները պսակող ձիւնի հիւսկէները տակաւին կը յամանէին յամենալ կախուիլ հո՛ն, ժայռերու կողքին, քայլ առ քայլ նահանջելէ առաջ վերջնականապէս դէպ ի կատարները երկնամերձ: Դրախտեքի կողերէն վար՝ գիւղիս փէշերը լիցուրտող առուակներն արծաթանոս, կնճմուած ձիւնահալի սասնորակ եւ վճիռ ջուրե-

րէն, վարը՝ գիւղիս սարերուն տակ աստիճանաձեւ ահօտած ածուներու մէջէն անցնելու առեն փրփրացայտ ջրվէժիկներ կը շինէին որոնց արծակած զգլխիչ խոխոջները. համակ խանդ ու կեանք կը սփռէին ամէն կողմ: Զատիկի առտուն, գիւղիս ջրվէժներն ալ կը կալտուէին աւելի խանդով, աւելի փրփրուն եւ աւելի եռանդուն: Աղօթրանը չճերմկած՝ կարծես ամբողջ բնութիւնը տօնական կերպարանք մը կը ստանար, եւ ցորեկի թագաւորին կենսաբաշխ ճառագայթներուն հեռ՝ տաճարէն եւ տուներէն դուրս պոռթկացող խուժը խուժը գեղջուկներ, տունէն ազբուր, ազբուրէն սաքուն, սաքունէն առուն, անկէ դէպ ի ջըրվէժիկները դառնալով ու գառնալով երփնագան ու բազմերանգ ժապաւէններ կը հիւսէին: Անոնք՝ չորսով հինգով թեւանցով՝ բնութեան այդ կենսուրախ եւ անխարդախ ծոցին մէջ, շրջակայ գեղջուկներու վրայ արփրական ծիածանի ամէն երանգները ցուցագրելով կը շրջէին երգելով, պարելով, ուր լեռ ու ծաղիկ, քար ու պլպուլ կը մրցէին անոնց հետ դոյնով ու շունչով, երգով ու ալելուներով:

Ընդհանուր էր խանդն ու խնծիղը, սէրն ու եռուզեւր որ Զատիկի օրուան յատուկ էր եւ գոր կարենայ երեւակայելու կամ գգալու համար, մե՛ր գիւղին մէջ ապրիլ հարիկ էր, ըլլալով՝ մե՛ր գիւղին պէս ցնծուն, մե՛ր գեղացիին պէս պարզասիրտ, յուսապատար եւ հաւատաւոր:

Ճաշուն՝ գիւղիս սաքուն յորդելու աստիճան խճողուած էր արդէն: Կարմիր հաւկիթ մը ձեռքը, ամէն ոք հոն կը վազէր, աւանդական հաւկիթամարտին մասնակցելու: Ահա դէմ առ դէմ կայներ էին երկու ախոյեաններ:

- Առանց նայելու դարձնէք:
- Ո՛չ, անգամ մը տեսնեմ, թերեւս տախտակ է...:
- Չեմ գարներ, քանի որ ինծի չես հաւատար:
- Քիչ վերջը, անոնց երկուքն ալ ուրիշ երկու ընկերներ գտեր էին:
- Լա՛ւ, պատկէ՛:
- Ո՛չ, դուն պիտի պատկիս:
- Առաջ դո՛ւն, վերջն ալ ես:
- Լա՛ւ, բայց գլուխը ես պիտի գարնեմ, զուրիկն ալ (տափակ կողմը) դուն:
- Հաւկիթդ անաս է (տարիքոտ հաւու հաւկիթ):

— Ո՛չ, ֆերիկ է՛ (մէկ տարու հաւ):
 Եւ ահա համաձայնութիւնը կատարեալ էր:
 — Զը՛թ...:
 — Դարձո՛ւր:
 — Վա՛յ, կուրնայ էջվէր (աչքդ), սատա-
 նա՛յ դարձի՛ր, զուրիկը դուն պիտի պառկիս...:
 — Զը՛թ...:
 — Ա՛ն, ինչ որ է, արգէն գիտէի ըլլալի-
 քը...: Տուր, անգամ մըն ալ նայիմ սա հաւ-
 կիթիդ:

Ուշի ուշով կը գննէր հաւկիթը եւ այնպէս
 կը սեղմէր ափին մէջ որ ճգմել կ'ուզէր գայն
 ջղոտ մատներուն մէջ: Միւս անկիւնէն
 ուրիշ զոյգ մը.

— Պառկէ՛... լա՛ւ բաց, չի տեսուիր,
 խե՛րն անիծածս, ո՛ւր պիտի գարնեմ... է՛հ...
 չե՛մ ուզեր, եթէ այդպէս պիտի բանաս, կը
 պոռար սրտնեղած:
 — Եկո՛ւր, մի՛ բարկանար, լա՛ւ կը բա-
 նամ...
 — Զը՛թ...

Կացութիւնը կնճոտած էր...
 — Ձեռքիդ ոսկորին դպաւ, կը բացազան-
 չէր պարտուողը, որ ամէն երեւակայելի մի-
 ջոցով՝ հաստատել կ'ուզէր իր անպարտե-
 լիութիւնը:
 — Երբե՛ք, եկո՛ւր հարցնենք, մատիս ոս-
 կորն ալ հաւկիթը կը կոտրէ՞ եղեր. եկո՛ւր,
 երկու հոգիի վճռին կը յօժարի՞ս:

Տարիքոտի մը փորձառու մէկ խօսքը կը
 բաւէր զանոնք լռեցնելու: Ահա անկիւն մըն
 ալ՝ երկու աւելի տաքարիւններ, զոյգ մօրեղ-
 քօրորդիներ, իրարու կոկորդ էին փակեր,
 հաւկիթամարտի օրէնքին վիճելի մէկ կէտին
 վրայ չկրնալով համաձայնիլ: Զորս կողմէն
 հասեր եւ բաժներ էին այս կողուզան զար-
 միկները, որոնց ծոցէն քանի մը հաւկիթներ
 ալ գետին թափած էին, կոտի ատեն: Վրայ
 հասնող դատաւորը, վէճի առարկայ հաւկիթ-
 ները զբաւելով գետին՝ կը գարնէր եւ կոխը
 վերջացած կը հոչակէր...:

Գիւղին մէջ հագուազէպօրէն պատահած
 կոիւներու կարգին հաւկիթամարտի վէճերը ա-
 ռաջին տեղը կը գրաւէին: Յաճախ վէճի այդ
 սերմերը՝ անթեղուած հաւկիթամարտի հերոս-
 ներու սիրտերուն մէջ՝ մինչեւ յաջորդ Զատիկ
 կը տեւէին, այնպէս որ անոնք նոր հաւկիթ-
 ներ գարնելով կը մարբէին հերոսան քէնի
 հաշիւը:

Վանքին պատին քով, հսկայ քարերու
 պաղ հպումին ազդեցութեան տակ, Զատիկի
 Մեռելոցի օրը՝ ողջ գիւղը տէրտէրին հեռ
 կ'օրհնէր դամբանները իրմէ անդարձ բաժ-
 նուողներուն: Գերեզմանոցն էր ան: Քահա-
 նան «անդաստան» մը կը կատարէր նախ, ա-
 բեւելքէն, արեւմուտքէն, հիւսիսէն եւ հարա-
 ւէն օրհնելով լոյս հաւատքով մեռնողներու
 հողն ու քարը եւ կը դառնար անհատական
 օրհնութիւններու սկսելու համար, որ կը վը-
 ճարուէր գերեզմանին տիրոջ կողմէ: Վաղուց
 մեռնողներու հասցէին ուղղուած քանի մը «ե-
 բանի» ներէ եւ նորերու համար ալ թափուած
 քանի մը կաթիլ արցունքներէ վերջ՝ ամէն
 ոք կը դառնար գեղ... մոռնալու համար մահ-
 ուան ներկայութիւնը երկրի վրայ եւ շա-
 րունակելու Զատիկի ուրախութիւնները:

Դարձին, անոնք ճամբու վրայ անկիւն մը
 թափուած կը տեսնեն 35 գլուխ սոխեր, իւրա-
 քանչիւրը եօթը տեղէ ծակծկուած...: Անոնք
 ոտքերով իրարու կը նետեն այդ յաւէտ կո-
 խոտման դատապարտուած սոխերը, երէկի
 պահին նշանակները...: Եւ այնպէս չէ՞ ամէն
 տեղ... մարդ այսօր պաշտածը՝ վաղը առա-
 թուր կը կոխտէ...:

Հո՛ն, պատին տակ, յաւէտ կը մնային 35
 գլուխ սոխեր, եօթը տեղէն վիրաւոր...:

Հալէպ ԹՇՏՈՒՆԻ

Հ Ա Մ Ա Յ Ն Ա Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Միջոցին մէջէն ասուպ մը վար ինկաւ երկրին վրայ որ ցաւէն օծի պէս է գալարուեր:

Նիւ Եօրթ Թայմզ, Թրիպլին եւ ճուրճալ քառասուն տակառ մեղան խմեցին ու կոկորդինին կը պատռեն:

Ու Եւրոպա եւ Ասիա եւ Աւստրալիա եւ աշխարհի բոլոր բնակիչները յօրանջումի մէջ են ու կը խօսին ինկած ասուպի մասին:

Չէ՞ որ 1914ի ճիւղըր ոտները արիւնի մէջ թաթխեց ու անցաւ այս ցեխակոյտին վրայէն:

Այսպէս կը մտածեն քանի մը խաղասէր մարդիկ որոնք օր մը յիմարանոցէն փախան երբ պահակը գոցուած աչքերով աթոռին էր փակած:

Կոմունիստները Չինաստանի սիրտն են պատռեր եւ կարմիր գինի կը խմեն ոռուսական համադամներով:

Միքատոյի փղոսկրեայ պալատին մէջէն պզտիկ աչքերով հսկայ մը իր շուքն է ձգեր քօվի վիշապին վրայ որ իր ատամներով պոչը կը ծամէ:

Խաղաղականը լարուած է զսպանակի մը պէս եւ ոստումներ կ'ընէ: Կարծես թէ վերի կապոյտը վարի կապոյտին է որ պիտի կապուի:

Չիլիի եւ Բէրուի եզերքները հրաբուխ մըն է խածեր եւ դաշտերուն մէջ հովը մոխիր ու սոկորներ կը շալկէ: Երբեմն բոցի սուր լեզու մը կը փաթթուի օդին, կը կծէ զայն ու կը հալի սեւին մէջ լուծուած կարմիրի նման:

Պրագիլիոյ դաշտերուն վրայ ճէզի օրքէսթրա մը կը կաղկանծէ: Թմբուկը խենթեցեր է: Տակորէ ձեռք մը գանկէ գնդակով մը կը պայթեցնէ զայն:

Ու մեռելները պարի են ելեր: Քառասուն

հազար հոգի իրենց կեանքը տուին խրտուիլակի մը շուքին:

Ամպերուն մէջէն արցունք մը վար ինկաւ գոր մարդիկ անծրեւ կարծեցին:

Իտալիոյ գաճաճ եւ քառակուսի գանկով շունը իր երախն է բացեր ու հիւսիս կը նայի:

Ֆրանսայի հազարաթեւ վեուկը իր աչքերէն կայծեր կը թափէ Արեւելք ու Հարաւ եւ հաւկիթներ կ'ածէ նախկին կայսեր երկրին վրայ որ վրէժի բոյն է դարձեր ատելութեամբ հիւտուած:

Հոն Հիթլէր աւագէ սպանդանոցներուն մէջ կարմիր երազներ կը ծամէ գլուխներ դիզելով միլիոն միլիոնի վրայ:

Պալքաններու մէջ քանի մը շփացած տըղաքներ իրարու փոշի կը նետեն եւ անվարաի նորածին մը միւսին մօրը կը հայհոյէ:

Անկորայի մէջ կաւէ հերոս մը խնդալէն կողը պայթեցուց ու բժիշկ չկայ որ զայն բուժէ:

Ալֆոնսի զահին գամերը գիշեր ատեն քակուեր են ու միմոսական երկրաշարժ մը կայ: Ֆիլիբ Բ.ի ստուերը կը քայլ պատերուն տակէն, եւ Սպանիան կ'անիծէ իր միապետներուն յիշատակը:

Ալպիոնը կուրաղետապէ կը տառապի եւ բժիշկը Հնդկաստան է գացեր վտանգաւոր հիւանդի մը հոգին հանելու համար:

Արեւելքի փիղը իր ախոռին պատերն է փլցուցեր եւ քանի մը հազար մըջիւններ կոխկրտեր:

Եւրոպան խիթի համաճարակէն է բռնուեր ու՝ ցաւէն խելայեղ՝ իր ակոսները կը կծրտէ Նոր Աշխարհի հսկային:

Ամերիկան ականջներուն դռներն է կղպեր եւ Բաքըլական աշտարակներ կը շինէ Ատլանտեանէ Խաղաղական:

Երէկ Նիքարակուան իր ափին մէջ էր ա-
ռած, այսօր Հայթիի եւ Ֆիլիպեանց մեղու-
ները իր կոնակը կը խայթեն:

Պոլշէփիկեան սարսափն է որ իր ոսկոր-
ները կը խախտէ ու կը թուի թէ նեխած է
այս տձեւ հաւկիթը:

Նեխած է նաեւ Եւրոպայի տասնազարամ-
եայ մարմինը:

Ու կարմիր արջը թաթն է դրած քար-
տէսին վրայ եւ իր ճանկերը կը սրէ:

Քաղաքակրթութիւնը սոսկումէն վիժում
է ունեցեր ու հիւանդ կը պառկի:

Ի՞նչ սոսկալի է վախճանը այս փրփրե-
րախ հիւանդին որ անէծքով ծնաւ:

Եւ ի՞նչ հրաշալի է ծնունդը նոր օրերու
յաղթութեան որ մեր յոյսերով ծաղկեցաւ...:

ՅԱԿՈՒՅ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Ֆիլասելֆիա

Տ Ա Ժ Ա Ն Ե Լ Ի Բ Ո Պ Է

Ա

Ձիգերը յոգնած էին ու վատուժ ձագի
մլաւիւններ կամ անիմատուոն հաշիւներ
կ'արձակէին, արտաքին աշխարհի ամէն
մէկ տպաւորութեան, ամէն մէկ գէպքի
անկումին: Հիմա ալ՝ ի՞նչ աւելի սլարդ
քան ճամբու գնել իր հիւանդապահոցին:
Ի՞նչ չէ՞ տէրն ու տիրականը հոս: Բայց
բժիշկ թագւորեան, առանձին, կէս ժամէ
աւելի, տենդագին դրութեան մէջ է: Ի՞նչ
պիտի ըսէ եւ ի՞նչ պիտի ընէ աղջնեկը.
մանաւանդ որ անակնկալ է, բնաւ տափ
սպասելու չէ:

Փաստը մէջտեղն է: Կէս օրին, դար-
մանատուէն ելլալուն՝ մոտա՛նայարավա-
ճառին ուրիշ Մատլէն իր գնուցները կա-
սարած էր, եւ հաստատեց որ Մարսիլիոյ
օճառին գլուխը մէկ ֆրանք յիսունի ծախ-
ուած է: Երէկ իրիկուն, Մատլէն, իր ասօր-
եայ գնուցներու հաշուին մէջ, գրած է
մէկ ֆրանք եօթանասունըհինգ սանթիմ:

Եւ ինք վճարեց: Եւ այս՝ առաջին ան-
գամը չէ...

Քսանըհինգ սանթիմի տարբերութիւնը,
իր յիսուն տարիներէն թորուած թոյնովը,
կողոսպառեւելու թունաւոր ժպիտովը չոքեր
է մտքին, ահնոց է ամբացուցեր քթին ու
կը ճանկուտէ սիրտը: «Այնպէս մը որ իմ
շահերս պաշտպանուին... կամ... իմ շահե-
րուս պաշտպանման համար...» այնքան
անգամ արտասանած գլուխը ալ՝ չաշխա-
տիր մեծ շահերու հետապնդման ու չար-
ձագանդեր մեծ վնասներու գորգոռումին:
Միայն գձուձ վնասներուն սարսափը կը
տարածէ մեծ աւերի մուկ սահանքները
ուր ինքզինք պաշտպանող էակը իր հոգիին
հետ վտանգուած, անտիրացած՝ թաւալ
կուղայ:

Փայտէ գետինը կը ճզուտայ: Մատլէն
հագեր է երկար կրօնականով կօշիկները:
Փամը վեցը կը մօտենայ. պիտի գայ սա-
րադատի հարկադրական իր հրածեշտը տա-
լու: Այն ժամանակ, ինք... Աղիւքները կը
շարժին, սիրտը կը սկսի վազել:

Ու այս տագնապի բնութեան տակ իսկ տբամաբանելու ընդհանրապէս վարժ իր ուղեղը ողջատհուութեան ճայնը չէ դադրած բարձրացնելէ: Վեց ամիս հազիւ կայ հեռանալէն ի վեր իր պաշտօնակցին որմէ գնած է այս դարմանատունը: Իսկ Մատլէն չորս տարիէ ի վեր հոս ԸԼԼալով կը ճանչնայ գրեթէ բոլոր յաճատորները եւ կընայ թանկագին տեղեկութիւններ տալ ամէն մէկուն վրայ: Մինակ աս չէ: Քանի անգամ իր դեռատի աղջիկը ըսած է իրեն որ Մատլէն շատ մաքուր ու կարգաւոր կը պահէ տեղուանքը, գիտէ խօսիլ, ժամադրութիւն առնել ու տալ, ոչ ճեր է ոչ երիտասարդ, մէկ խօսքով stylisé եղած է: Ինք շատ լաւ գիտէ որ հիմա այսպիսի մէկը գտնելու համար պէտք է առնուազն հազար ֆրանք վճարէ ամիսը փոխանակ վեց հարիւրի: Ճիշդն ըսելով՝ լիրբ ալ չէ եւ նոյն իսկ, որոշ երեկոներ, ինքնաբերաբար, երբ հիւանդ եղած է՝ շարունակած է իր ծառայութիւնը՝ պայմանագրուած ժամէն շատ ուշ: Բայց օգուտ չունի. ճար չկայ: Աս աղջիկը՝ ճիշդ թէ իրաւ, սրեր է ճանկերը կողոպտուելով նուաստանալու զգացումին, անստուգութեան սատանային ու իր բոլոր եղբայրներուն, իր սպառող ուժերուն ու տարիներուն որոնք իր հացը հարամ կ'ընեն ու քունը՝ քօշմար: Այն բոլորը որոնցմէ իր աչքը վախցած է — սատանորդի խաբէութիւն, կեղծիք, անապահովութիւն, դաւաճանութիւն, գլխիվայր ինկող սակարանային թուզթ, coca վիճակներու ծաղր, արգար փառասիրութիւններ փլցնող դաւեր — բոլորը, արձակուած՝ քօտնըհինգ սանթիմի աղջամուղջներէն, հալածող, յամառ մէկ մէկ ճին՝ կուգայ ու անընդհատ կը ճանկրտէ ճաղատ, մետաղեայ գանկին ներքնակաւերը: Պէտք է որ ազատէ ինքզինքը այդ բոլորէն:

Դրան՝ ցուցամատի քանի մը հարուած: Թէեւ գիտէ, կը սպասէ, բայց նորէն սիրար քառատորով:

— Մտէ՛ք:

— Գիշեր բարի, պարո՛ն:

— Ըհի՛ւ... Ըհի՛ւ... Մատլէն... Ըհի՛ւ, րոպէ՛ մը:

— Այո՛:

— Այս իրիկուն... այս իրիկուննէ... այս իրիկուննէ սկսեալ կը դադրիք... ինձ մ'օտ աշխատելէ: Վաղը առաւօտ ժամը 9ին, միջանցքին մէջ կը գտնէք ինչ որ հոս ձեզի կը պատկանի, եւ գործիքներուն, սրբիչներուն եւ ձեզի յանձնուած կահացուցակին ստուգումէն յետոյ՝ կը ստանաք ձեր շաբթականին մնացորդը: Հիմա՛ գիշե՛ր բարի:

Ուժգին յուզումներուն՝ իմացականութեան ցոլքը արագ մը սրչը կը քաշէ ու մարդկային դէմքերը կենդանիի դէմք դարձած՝ կը հասնին նոր ճամբայի մը առջեւ կամ կը լսեն կոխնչը մինչեւ այդ անձանօթ ճշմարտութեան կտորի մը: Գլուխը միայն, կիսաբացուածքին մէջ, հաւու գըլուխ՝ վառեակային մշանջեկական ու ամուլ զարմացումով՝ մնաց ապիկար: Անհամար ճամբաներ բացուած են դէմը, ակընթարթի մը մէջ, եւ հարկ է որ մէկն ու մէկէն իր բարոյական ոտքերը քալեն: Բայց ժամանակ չկայ որոշում առնելու: Եւ արդէն, երբ ժամանակ ալ կայ... Դրութիւնը իր ելքով ներկայացաւ իրմէ անկախ:

Կամացուկ «Լա՛ւ» մը դուրս ելաւ. մարմինը կամացուկ քաշուեցաւ:

Մէկ երկու նախադասութիւն ըսելու ճիգը՝ երկար տակնի լուռ որոճումէն անցած, ախրող վճռական թոնով, սուղի կը նստէր իրեն: Թագւորեան տարբալուծուած դէմքով կը հեւար:

Իր առաջին տարիներու կատարած գործողութիւններն իսկ ոչ այս քանակով ոչ այս որակով ցնցած էին զինքը: Օճառ գըլուխ քօտնըհինգ սանթիմի պատիկութեան սահմանագերծ մեծութիւնը, սպասուհի ինդիք, նորի մը հաստատումին ամբողջ անձանօթ ու ահարկու հեռապատկերը, կորսուած սովորութիւններու գորգօտուն ողբը, իր աղջիկը՝ ամուսնացուելիք, — դրամօժիտ, անձանօթ երկու աչքով փեսայ — տան սիրոջմէ տագնասլ ու պայմա-

նազրուած իւններու նուպայ, այս բոլորը որ իր անյետաձգելի, ամէն բոսկի պայքարն էր, երկունքն էր, փաթթած էր զինքը հիւանդի կծուահոտ քրտինքով թաց վերմակին մէջ: Վարկաբեկու՛մք, իր ներկային ետեւի ու առջեւի բոլոր սենեակներուն բոցովը հրկիզուած, իր լեզուին կարմիր շեղփը կը տանէր ու կը բերէր սրտին վրայ, ճօճանակի համբերատար կանոնաւորութեամբ: Կասկածը թնդագուց ջղի քանոնին վրայ ազդակը թէ ամբողջ իր բռնած ճամբան քիւրիմացութիւն եղած է 56 տարիէ ի վեր ու դրաւ անոր ականջին հեռաձայնի անձանօթ եղջերափողը. «Պետական Դրամատունը մնանկութիւն հռչակած է, անոր հաւանացած 56 տարիէ ի վեր ժողոված հարստութիւնը զէսոյի կը վերածուի»:

Անսահման դարշանք մը մարդոց հետ յարաբերուելու պարտադրութենէն՝ կարկամեց իր դէմքը: Կտրել բոլոր կապերը, իզել բոլոր կամուրջները: Որպէս միակ փրկութիւն, որպէս միակ խուժելք այս բոլորէն, ճարտարարա կրօնաւոր մը իսկ կամ խոնար մոլութիւններով վտանական մը իսկ դառնալու ճրագիրը — խաղաղ վերջալոյսներու մէջ, կազմախփներով եզերուած կաճաններէն — դարձաւ սիրելի երագ այլ սակայն անհնարին, երագներուն անհնարինութեամբը:

Դրան ձայն չսուեցաւ: Մատչէն որ պէտք է մեկնած ըլլար՝ չէ մեկնած: Ի՞նչ կայ: Կրկին սրտի թփուտութիւն: Դուրը կը բացուի առանց արտօնութեան:

— Ես պիտի ուզէի գիտնալ... ոչ թէ... չկարծէք թէ կը ցաւիմ՝ այսպիսի տեղ մը կորսնցնելուս, ընդհակառակն, այո՛, ընդհակառակն... միայն թէ պիտի ուզէի գիտնալ... այսինքն ի՞նչ պատճառով... ի՞նչ մեղադրանք կայ դէմս:

Մատչէն միջոցաւ այդ այն համոզումը ունեցած էր որ իր մեկնումի լուրը պիտի ցնցէ իր տէրը եւ առաջ բերէ ամսականի յաւելում: Մէկ քանի գիտական բաներով խոնարած իր պատասխանները Տօքթօսին, սուած տեղեկութիւնները այս կամ այն

հիւանդի ախտաբանական ու դրամական վիճակին վրայ, լուրջ կարեւորութիւն մը տուած էին իր անձին ու կատարելիք գերին: Այդ անմաս փառասիրութեան սիրոյն գիտնալով հանգերձ որ դուրսը շատ դիւրաւ աւելի պիտի կրնայ շահիլ՝ ես կեցած էր. մէկէ աւելի անգամ, յաւելում պահանջելու իր գիտաւորութենէն, հաստատ համոզուած որ վերջին իւլիմարտի ուղիքը միշտ իր գրպանը՝ պատրաստ է: Եւ ահա անսպասելիօրէն, դաւադիրօրէն ուղիքը կ'անցնէր գիմացինին գրպանը եւ առանց այլեւայլի կը սայթէր իր ճակտին:

Սիրելի այլ խոնարհութեամբ գիտումներու զսպումած այլ անգոր կատարութիւնը կոկորդին մէջ ցատքաւազէն՝ Մատչէն կը հարցնէր.

- Պիտի ուզէի գիտնալ...
- Ոչի՞նչ, ոչի՞նչ մասնաւոր...
- Ինչպէ՞ս, ոչի՞նչ մասնաւոր, ոչի՞նչ մասնաւոր ո՞՞ր... Ես որ ամբողջ տունը լեզուով լզուածի պէս մաքուր եմ պահեր, ես որ քառսուն կտոր եմ եղեր հիւանդ մը իսկ չփախցնելու համար, ես որ հարազատ եղբոր մը այսքան զոհողութիւն չպիտի ընէի, ես որ բերանս իսկ չբացի յաւելում պահանջելու, հակառակ որ ձեր նախորդը՝ ձեզի պէս խարդախ՝ իր խոտորմը չկատարեց, չաւելցուց ու ձեր գիմաց հաստատեց որ իր մեկնելէն յետոյ դուք պիտի աւելցնէիք՝ երբ կ'ըսէր միեւնոյն ժամանակ որ իր վեց հարիւր ֆրանք պարտքին փոխարէն ինձի այս սեղանը ու այս իւզաներկը կը ձգէր, եւ դուք լուրսութեամբ հաւանութիւն տուիք, եւ դուք՝ ահա վեց ամիս է անոր մեկնիլը վրանիկ իսկ չէք առներ, իբր թէ այդպիսի բան տեղի չէ ունեցած. ես այդքան զոհողութիւն ընեմ, ես հարազատ եղբ... եւ հիմա ոչի՞նչ, ոչի՞նչ մասնաւոր... ինչպէ՞ս թէ ոչինչ, ըսէք, հը՛. ինչպէ՞ս թէ ոչինչ...

Թագաւորեան տեսաւ որ վրիպտա շքրութունքներով դէմքին միակ փափաքը այն էր որ մեղադրանք մը ըլլայ իր դէմ, աւելի՛ր զրպարտութիւն մը՝ ծանր զրպար-

տուժիւն մը, սուտի, գողութեան, անբարոյականութեան: Իսկ այդ անհնարին էր, նախ որովհետեւ ճշմարտութեան հակառակ պիտի ըլլար եւ յետոյ կրնար այնպիսի փոթորիկ պայթեցնել որ իր ճողատ գլուխը ստանար մէկէ աւելի ճանկոտուք: Ուստի խոհեմօրէն սեփեակին դուռը գոցեց անոր երեսին, մըթմըթալով:

— Իսկապէս ոչինչ մասնաւոր... ես... ես իմ հաշիւներս ունիմ: Նոր կարգադրութիւն... ուրիշ կերպ պիտի կազմակերպեմ աշխատանքս... վերջապէս իմ իրաւունքս չէ... . . .

Մատլէն յուսահատ կատաղութեամբ սկսաւ ցնցուիլ եւ փակ դուռը ցնցել:

— Ոչինչ... ինչպէ՞ս թէ ոչինչ... ոչինչ... . . .

Երկու բոպէ վերջ ամէն ազմուկ դադարեցաւ: Յանկարծ դուրսի դուռը՝ չա՛ռփ: Մատլէն մեկնած էր:

Ազատագրուած... . . .

Բ.

Յաջորդ առաւօտ կատարեցին ստուգումի գործողութիւնը: Ամէն ինչ տեղն էր եւ լաւ վիճակի մէջ: Կը պակտէր միայն կսկորդի հայելի մը եւ քթի մէկ սքեֆիլով:

Մատլէն պատասխանեց որ անշուշտ չէ կերած այդ գործիքները, այդ տեղերը անկիւն մը ըլլալու են, որ մը մէջտեղ պիտի ելլեն:

Կողոպտուելու ու պարտութեան խառնակ, գիշատիչ զգացումէն, դտժան ճիգերով, կարելի եղաւ լուութիւն ցուցադրել միայն: Եւ սակայն այդ լուութեան քողին ետեւ՝ ախտաբորբոք, ստորին ու անվերջանալի պայքարը՝ խելայեղ, դարձգարձիկ՝ իրականութեան ու երեւակայութեան, բոլոր շուշաններն ու վարդերը ճզմոտելով իր պալարոտ ճանկերուն մէջ, մերթ ընդ մերթ իր բոցերը կը գրկէր մինչեւ սպանութեան դեղին աչքերու կանչը:

Տանը մէջ անգործ մնացած հետաքրքրութեան ահագին քանակութիւն մը քանի

մը վարձակալներու եւ դճնապանի ընտանիքին, արգէն, կոնցելով ինկած էր այդ խնդրի դիակին վրայ:

Դուռը նորէն փակուեցաւ Մատլէնին ու իր վերջին առարկային վրայ: Լուութիւն, թրը՛խ, եւք մը եւս Ազատագրումի «չէթէլէ»-ին փոսիկէն յաջորդ գլխուն վրայ:

Չանգ: Հա՛, ուսմող Փանոսեանը ըլլալու է որ ներկայ պիտի գանուէր տասնըմէկուկէսին, ամիկտալիթի գործողութեան: Անոր ետեւ ցցուած էր նաեւ, նորէն, Մատլէն, յարձակողական եւ գազազուած: Բոպէ մը ոչ ոք կը լսուի: Մատլէն կը տեսնէր որ Փանոսեան բերանը չպիտի բանայ:

— Հոս է նաեւ իմ սրբիչս, գաւաթներու սրբի՛չս:

— Ինչ որ ձեզի կը պատկանէր, Օրիորդ, քիչ առաջ տարիք արգէն, ա՛լ ոչինչ, ոչինչ կայ հոս ձեզմէ: Եւ յետոյ, ես ժամանակ չունիմ սրբի... . . .

Մատլէն անցաւ իրաւաբանական հողի վրայ: Գիշերը տաժանելի որոճացումներու եւ յարձակողական յետսպահանջումներու գիրկը լուսցած էր: Շեշտը դատ ու ոտիկան կը հոտէր:

— Կարմիր եզերքով կտաւէ սրբիչս հո՛ւս է: Փողոցին անկիւնը, Մատամ Հանրիօյէն գնած եմ, երկու Ֆրանք վաթսուն սանթիմ: Դճնապանուհին համանապէս տեսած է եւ կրնայ հաստատել այդ սրբիչին գոյութիւնը:

— Հոս ա՛լ ձեզմէ ոչինչ մնացած է, բայց հոգ չէ... Օրիորդ, քանի որ կըսէք որ գինը... ես սիրով... . . .

Մատլէն ճչաց:

— Սրբիչս հոո է. մէջտեղ պէտք է որ ելլէ:

— Ի՞նչ պէտք կայ յուզուելու, Օրիորդ, ըսէք որ ինչ կ'ուզէք իսկապէս... . . .

Դէմքն առաւ բութբէրէսի սօֆթայի արտայայտութեան հասած մոլեռանգ գայրագնումի: Էդ գայլը իր ձագուկը կը պաշտպանէր: To be or not to be: Երկար կոթով աւել մը որ նոր գնած էր եւ ժա-

մանակ չէր ունեցած հաշուի անցընելու՝ իր հետ կը տանէր եւ գլխակորոյս վիճակին մէջ մնացեր էր ձեռքը: Այդ աւելով հարուած մը տուաւ եւ պոռաց: Չափը թաւալ եկող աչքերուն մէջէն դուրս ելաւ.

— Սրբիչս պէտք է որ մէջտեղ ելլէ՛է՛:

— Լա՛ւ, շատ լա՛ւ, գնել կուտամ ես հիմա... Արդեօք, առանց իմ գիտնալուս, ուրիշ բան ալ կը պարտի՞մ ձեզի...

Գիմացի տունէն դորտի աչքերով տարբրտ կին մը որ նստել հոս խնամուած էր, իր սպասուհին, դռնապանը՝ կնոջն ու աղջկանը հետ, բոլորը հաւաքուեցան կոչնականի խնդում երեսով: Մինչ սանդուխի վերի եզերքէն՝ գլուխի սղկոյցներ:

— Պէտք է որ սրբիչս մէջտեղ հանէք, կը կրկնէր անընդհատ, շնչահատ, առանց ու եւ է ուրիշ բան մտիկ ընելու, ըմբռնելու: Շրթունքին երկու անկիւնները նորէն ձերմակ փրփուր հաւաքուեր էր:

— Ահա նորէն փնտուեցին եւ սրբիչ մէջտեղ չելաւ: Յետոյ... եթէ... բայց ես պատրաստ եմ...:

— Սրբիչս հո՛ւտ է, մէջտեղ հանեցէ՛է՛ք... դեռ երէկ կէսօրին սուրճս խմեցի ու վաւաթս անով սրբեցի, ես... ես սըր... սրբիչս կ'ուզեմ...:

Գորտի աչքերով դրացնուհին, գոհ՝ աւաքինութեան ցուցադրումի այս առիթէն՝ արտորանքով սրբիչ մը ներկայացուց, հաշտարար ու փափկազգած կնոջ շարժումներով: Մատլէն աւելի մէկ հարուածով սըրբիչը հեռուն թոցուց:

— Ես իմ սրբիչս կ'ուզե՛ե՛մ... ես... ես այնքան... եւ ինձի...

Ինչպէս բոլոր անխուսափելի եւ ուժգին դուրսիւնները արտայայտուելուն՝ կ'ոճաւորուին՝ Մատլէն որպէս արտառոց նոխազ, օտարոտի շարժումներով վհուկ, մէկ ձեռքով դռնակալէն կախուած, միւսով հսկայ աւելը ձօճեցնելով, կը գալարուէր, կը քամւրտուէր, կը նստէր կելլէր, մէկ ձայնի վրայ պոռալով.

— Սրբիչս... սրբիչս մէջտեղ պէտք է որ ելլէ:

Ներսէն կարասիի աղմուկ: Փանոսեան արագ յառաջացաւ, լուս՝ սրբիչ մը ներկայացուց: Մատլէն ուժգնօրէն զննեց ու բոլոր ուժովը քաշեց զայն անոր ձեռքէն: Վիշտը քառասպակուեցաւ, յուսահատական դուրսիւն ստացաւ: Կարկամած շրթունք, պարի ելած ալտեր, արցունքով յղի ձայն որ չի կրնար ծնիլ:

— Ես... Ես ձեզի պիտի հասկնեմ... խաբեբա՛յ... ես... ես քաղաքավար եմ բայց... ես ձեզի... խաբեբա՛յ...

Փանոսեան՝ առաջ եկաւ դուռը գոցեց: Լուրթիւն: Անգամ մը եւս «չէթէլէ»ի փոսիկէն յաջորդ բարձրութեան կատարը: Ազատագրում:

Հազիւ հինգ րոպէ՛ նորէն զանգակ: Ժամը տանըմէկը չկայ, ժամադրութեան հիւանդը չի կրնար ըլլալ: Մէկ սենեակէն թագւորեան, միւսէն Փանոսեան ակնապիշ կը սպասեն:

Նորէն ան:

Այո՛... բոլորովին մոռցած է տեղափոխել մարմար երեսով սեղանը եւ իւզաներկ, մեծ ոսկեզօծ շրջանակով նկարը զոր նախորդ օքթեօրը իր վեց հաօիւր Ֆրանք պարաքին փոխարէն իրեն ձգած է: Աս ալ փնտուելիք բան չէ, աս ալ անշուշտ չալտի ուրացուի: Գոնապանն ալ գիտէ, նախորդ Տօքթօրն ալ չէ մեռած: Աս ալ ուրանալիք բան չէ...:

Փանոսեան, ա՛լ ըմբռնելու կարողութիւնը կասած, Մատլէնի կրկին յայտնումը զինքը մղելով բնազգական մէկ շարժումի՛ վճռական յառաջացաւ եւ դուռը չարփեց անոր երեսին: Լուեցաւ անարգական, աղմկալից քանի մը խօսք. յետոյ անհասկնալի մրթմրթուք: Յետոյ լուրթիւն:

Թագւորեան չմիջամտեց, մնաց արգելափակ իր հակամարտ զգացումներուն, մոմոտութներուն մէջ: Կը սպասէր:

Թուաբանական գործողութեան մը արգիւնքը մտքին անմիջական պահանջը դարձաւ: Քստըհինգ սանթիմը քանի՞ անգամ կը պարունակուի վեց հարիւր Ֆրան-

քին մէջ: Մեծ թիւ մը ըլլալու է...: Եթէ հակադրեցութիւնն ալ այդ համեմատութեամբ... բայց ոչ մէկ վախ կը թառի մտքին: Տարօրինակ է, ո՛չ իսկ անհանգըստութիւն մը... այն խոնարհ, թափանցող անհանգստութիւններէն... ընդհակառակն՝ խաղաղութիւն մը, թէեւ անգոյն, թէեւ անկայուն, բայց խաղաղութիւն մը: Ապահովաբար անկիւնադարձի մը առջեւն է... բայց ինչպէ՞ս, կարելի՞ բան է: Քսանըհինգ սանթիմը որ այնքա՛ն, այնքա՛ն... հասկանալի հարիւր անգամ՝ չորս անգամ քսանըհինգ սանթիմը ի՞նչ... բայց թուաբանութիւնը գործ չունի հոս:

Մատչէն չյայտնուեցաւ ոչ ժամ մը յետոյ, ոչ շաբաթ մը յետոյ, ոչ ամիս մը յետոյ: Անշուշտ երբեք ա՛լ չպիտի յայտնուէր:

Վեց ամիս վերջ դանապանը եկաւ գանձելու թագւորեանէն հարիւր ֆրանք եւ յանձնեց ստացադիրը: Մատչէն մօտակայ արուարձանը ապրելով, հարիւր ֆրանքի ծախք եղած էր երկու առարկաներու փոխադրութեան համար: Թագւորեան քսան ֆրանք ալ դանապանին նուէր տուաւ՝ որովհետեւ այդ ծառայութիւնը անոր սփորական պարտականութիւններուն մաս չէր կազմեր: Ստացադրի ստորագրութեան տակ գրած էր ան իր տիրոջը՝ «առաջին կարգի հիւանդապահուհի», բայց չէր ուզած գրել թագւորեանին անունը, անոր տեղ գրած էր «բժշկատուն» բառը:

Գ.

Այդ նոյն առաւօտը Փանոսեան առաջարկեց ուրիշ օրուան մը ձգել գործողութիւնը: Վարպետը հաւանեցաւ եւ հեռախօսեցին: Երեկոյեան՝ հակառակ իր վերապահ սովորութեան՝ Փանոսեան չէր ուզեր հեռանալ անորմէ: Միասին ընթրեցին բայց

շատ քիչ բառ փոխանակեցին: Երիտասարդ ուսանողը կը վերապրէր մ'անկութեան տագունած յիշողութիւն մը որուն երանգները այսօր աւելի քան երբեք կը զայրագնէին: ... Հայրը ընդհանրապէս սակաւխօս ու երազուն, օր մը, կեանքի թնճուկին անբաւնալի որոշումովը, Պոլիա, ծովուն վրայ, կռիւի կը բռնուի մակուկավարին հետ, իր, իր մօրը, եղբայրներուն ու քրոջ ահաբեկուած ներկայութեանը: Նոյն երեկոյեան, ուրիշ խօսքերու կարգին, հիւր եկած բարեկամներու, հայրը կը պատմէ իր կռիւը եւ ինքնաբաւ ժպիտով մը կը հաւատացնէ որ լաւ ծեծ մը քաշած է: Այն արտայայտութիւնը, այն շեշտը, այն ժպիտը որով իր հայրը պատմած է կռիւը, ինչպէս եւ այդ հաւաստիացումը— ... այդ հաւաստիացումը— օտար է անոր հօգիին ու հետո առաջադասական հեռադրութեամբ: Ու ան կը զգայ որ զոհերուն ամենէն ճերմակին ճակատագիրը չունի թերեւս այս րօպէն, որ աւելի մեծ ըլլալ պակուցիչ եղբերեղութիւնով քան րօպէն որ գիրկ գրկի նետեց իր հայրն ու ձինկիկ խոնի գաւակ մը:

Կ'ուզէր բան մը ընել... ի՞նչ ընել:

Ընթրիքէն յետոյ թագւորեան հրաժեշտ առաւ իր երիտասարդ բարեկամէն: Տունը իր աղջիկը առանձին կը սպասէ հիւնա:

Ճամբան իր կեանքը թանճր փոխունք, ծեփուեցաւ երեսին, աչքերուն, շրթներուն՝ անկերպարան, իր խմորումներուն մէջ կասած եւ ընդմիջադրուած իր յաջորդող, վերջընթեր գերագոյն փոխակերպութիւններու կարելիութենէն:

ՀՐԱԶ ԶԱՐԿԱՐԵԱՆ

Փարիզ

Ք Ո Յ Ր Գ Թ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Գիշերը կը սկսի երգել լուռութեան մէջ՝ նուագածուի մը պէս ծեր՝ հին գեղօններ:

Պատուհանին առաջ անաղմուկ կ'օրօրուին մայրիները պարտէզին, ու սպիտակ պատերուն վրայ սենեակիս՝ անձոնի դէմքերով ստուերներ կը տատանին:

Սնկողնիս մէջ թաղուած լուռ ու անշարժ, անտարբեր աչքերով շուրջս վազվազ ստուերները դիտելէն՝ անդադար կը սպասեմ գալուդ, քո՛յր, քնքուշ մատներովդ ձրագս վառելու, եւ ձայնդ՝ «որդի», որ շիթի մը պէս գովաշունչ, բերնէդ ջերմակէզ ձակտիս վրայ կը կամի:

**

Յետոյ յուսահատ կը հետեւիմ դուրսը մայրիս վրայ հնչող քայլերուն, ու յոգնած մտքիս մէջ անցորդներուն անծանօթ պատկերները կը կազմուին:

Ժամացոյցը կը հարուածէ ցաւատանջ Գըլուխս թեւովս անցած պահերուն:

Միջանցքին խորէն, մեղմ, խունկի բոյրի պէս շրջշրջելով, մեռելական աղօթքի մը

Թախծութեամբ կը համսի երգ մը աժգոյն, եւ ձայներուն հետ կը շարուին դէմս մատոննաները գեղեցիկ, որ ճնրադիր՝ փատոննայի մը առջեւ խուլ, շուշանագեղ մատներով՝ վարդարանի մը հատիկներուն վրայ համրելով ցաւերն այլոց, սրտաբեկ՝ «Տէ՛ր ողորմեա...» կը հայցեն:

Ու նախանձով կը դիտեմ լուռութեան մէջ կրկին դէմս ցցուող դէմքն այն հիւանդին՝ որուն հոգեվարքի մնարին քով հսկելու համար, քո՛յր, այս գիշեր կ'ուշանաս ինձ տալ լոյս եւ գգուանքները թախծանուշ ժպիտիդ:

**

Աւելի ուշ, նիրհիս մէջ, յանկարծ կ'իյնայ դէմքիս վրայ՝ արշալոյսի շուլի մը պէս պայծառ ձայնդ՝ «որդի», ու կը հոսի կամիլ մը արցունքի, փունջ մը ծաղի՞կ, որք ու թշուառ մեռնողիս վրայ, սրտէդ՝ գթութեամբ ծանրաբեուն, քո՛յր ողորմութեան:

Փարիզ

Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ

Ի Ս Կ Ա Կ Ա Ն Յ Ա Ղ Թ Ա Ն Ա Կ Ը .

Թէ աշխարհ գրախտ մը չէ, ոչ ոք պիտի ուրանայ. Թէ աշխարհի մէջ չարիքը կայ ու կը գործէ, կասկածէ վեր է: Այս ըսելով ո՛չ Նախախնամութեան գոյութիւնը ուրացած կ'ըլլանք ո՛չ ալ Աստուծոյ բարութիւնն ու սէրը: Տառապանք՝ բնութեան անտարբեր ուժերու ձեռքէն, տառապանք՝ մարդոց սգիտութեան պատճառով. եւ անհատը իր հոգիին մէջ կը վերապրի մարդկային կեանքի ողբերգութիւնը. ջանալով իր խի հոգիին մէջ հուսաձեղ չարիքը:

Այս տեսակ աշխարհի մը մէջ է որ կը հնչէ Յիսուսի ինքնավստահ ու խրախուսիչ ձայնը. «Յնձացէ՛ք, ես աշխարհին յաղթեցի»: Ինչպէ՞ս յաղթեց, ինչպէ՞ս պիտի կարենանք մենք եւս յաղթել աշխարհին:

Պայքարող ու տառապող զգայուն հոգիի ամենէն սկզբնական երեւոյթը յոյն գիցաբանութեան մէջ կ'երեւի ուր Պրոմէթեոս տեսնելով մարդոց գերութիւնը բնութեան բիրտ ուժերուն ձեռքը՝ ջանաց բարելաւել անոնց վիճակը, աստուածներէն երկնային հուրը գողնալով: Իր բարերար յանգձնութեան համար սակայն Զեւս գինք չարաչար պատժեց շղթայելով կովկասեան լեռներուն մէջ ուր անգո մը շարունակ կը կրծէր իր սիրտը:

Գիցաբանական գրեթէ ամէն պատմաձեք հոգեբանական նշանակութիւն մը ունի, ինչպէս այս պարագային: Պրոմէթեոս իր ձեռքով կոնց գինք կապող շղթաները. Նախ՝ ընդունելով բնութեան ուժերու գերակայութիւնը մարդկային հոգիին վրայ, քանի որ ենթագրեց թէ ֆիզիքական լաւագոյն պայմաններ կարող

պիտի ըլլային երջանիկ ընել մարդիկ. ապա՝ պայքարելով այդ ուժերուն դէմ: Իր սիրտը կրծող անգոլը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ կուրծքին տակ կուտակուած ասելութիւնը աշխարհի եւ աստուածներուն հանդէպ:

Կոթամա Պուտոս ալ տեսաւ մարդոց տառապանքը. կամաւոր գրկանքի ենթարկեց իր անձը, ջանալով բաժնել անոնց վիշտերը: Երկար խորհրդածութիւններէ վերջ հասկցաւ որ մարդկային գորութեամբ կարելի չէ ձեւակերպել բնութիւնը մարդոց բաղձանքներուն համաձայն: Ան չջանաց աստուածներէն խլել այն ինչ որ թերի էին թողած, ոչ ալ ատեց Տիեզերքը կամ Աստուած, սրովհետեւ Անձնական Մեծ Ուժի մը գոյութեան չէր հաւատարայլ կրաւորական գիմարութեան ճամբան ընտրեց: Մերժել ընդունիլ ամէն երջանկութիւն այն ձեռքերէն որ տառապանք ալ կուտային այնքան անտարբեր կերպով: Բայց ան շատ իրաւամբ հասկցաւ նաեւ որ մարդիկ իրենք կը կոեն իրենց հոգին աշխարհին կապող շղթաները: Մարդիկ կը բաղձան այն ինչ որ իրենց կամքի հասողութեան սահմանէն գուրս է. կը բաղձան ու յուսախաբ կ'ըլլան: Մեոցո՛ւր ուրեմն բաղձանքներդ, կորէ՛ սիրտդ աշխարհին կապող թելերը եւ պարտութեան զգացումիդ իբր արգիւնք եղող տառապանքդ ալ վերջ պիտի գտնէ:

Մարդկային հոգիին համար բնական է ասել կամ սիրել. բայց անգոյայ նկատել բնութեան ու տիեզերքի մեծ ուժը եւ անտարբեր վարմունք ունենալ անոր հանդէպ, ոչ մարդկային է ոչ ալ ընտրուել իբ գործ-

հսկան ճամբայ մը: Պոլտոտա՝ Պրոմեթեոսի նման անգղ չունեցաւ իր սիրար կրծող, սակայն իր հասանջի ճամբան արդէն պարտութեան հռան է: Այլ բան է անխոցելի մնալ աշխարհի սլաքներէն, այլ բան կարենալ ըսել. «Յնծայէ՛ք, ես աշխարհին յաղթեցի»:

Եպիկատէս աւելի չափաւոր ճամբայ մը ընտրեց. անոր համար յաղթանակի եւ խաղաղութեան միակ միջոցն էր մերժել տենչալ այն բաները միայն որ կամենալով կարելի չէր ըլլար ձեռք բերել, բաղձալ այն բաները միայն որ կարողութեանդ սահմանին մէջ են եւ անտրտունջ համակերպիլ բնութեան անխուսափելի օրէնքներուն: Տրամաբանական ճամբայ, սակայն եթէ իսկապէս գործնական եւ յաջող ճամբայ մը ըլլար, Ստոյիկեան վարդապետութիւնն ալ կրօնական հանգամանք կը ստանար:

Պէրթրանթ Ռըսըլի (Bertrant Russel) համար ալ երջանկութեան եւ խաղաղութեան ճամբան հարաժարումներով ու լըքուած բաղձանքներով շինուած է.

«Հրաժարիլ անհաստական երջանկութեան համար պայքարելէ. արտաքսել ժամանակաւոր արժէք ունեցող տենչանքները. անհուն իտէալներու տենչովը վառուիլ. այս է ազատութիւնը, այս է ազատ մարդու պաշտամունքը»:

Ան ո՛չ կը թելադրէ ատել Տիեզերքը կամ Աստուած, ո՛չ ալ Պոլտոտայի նման կը թելադրէ մեռցնել մեր բաղձանքները. իր վարդապետութիւնը Ստոյիկեան իմաստութեան եւ Քրիստոնէութեան խառնուրդ մըն է: Ամէն տարակոյտէ վեր նկատելով տառապանքի ու թշուառութեան գոյութիւնը աշխարհի մէջ, ան կը թելադրէ բոլոր անոնց որոնց հոգիները թատերաբեմն են այդ տառապանքներուն եւ զրկանքներուն, եղբայրանալ նոյն բաղդին ենթակայ բոլոր մարդոց հետ, նոյն իսկ կորսնցնել անձը անոնց մէջ, գոնէ հեշտայնելու համար կեանքի գաժան ճամբորդութիւնը եթէ ոչ նուաճելու ամբողջովին չարիքը:

Սակայն եթէ մարդոց արժէքը ժամանակաւորէն ու վաղանցիկէն աւելի չէ,—ինչպէս կը հաւատայ ինք,—կ'արժէ՞ զոհուիլ և թելադրել ուրիշներուն ալ զոհել իրենց անձը ընդհանուրին սիրոյն՝ անոնց դժբաղդութեան զգացումը, տառապանքի բեռը թեթեւցնելու համար: Այն յաւիտենական բաներն իսկ զոր ան կը թելադրէ մեզի փնտռել՝ մոռնալու համար չարիքով լեցուն աշխարհը, այնքան վերացական են որ հասարակ մահկանացուներ կարող չեն մխիթարուիլ անոնցմով, ոչ ալ մարդոց զգացումներուն յազեցում՝ կուտան անոնք, այլ միայն իմացականութեան:

Վերեւ յիշուած իմաստուններէն ոչ մին կարողացաւ զգայուն անձերու սիրտը մրկող հուրը մարելու, պայքարող հոգիներու խաղաղութիւն ներշնչելու, աշխարհին յաղթելու միջոցը ցոյց տալու: Անոնք մարդկային իմաստութիւնը իր կարելիութեան սահմանին մէջ գործածեցին, սակայն Տիեզերքի և Աստուծոյ գաղտնիքները մարդկային իմաստութեամբ կարելի չէ լուծել. իսկական իմաստութիւնը այնքան Աստուծմէ իբր պարգեւ կը ստացուի որքան անհաստական ճիգով ձեռք կը բերուի: Ուստի այս հարցին լուծումը պէտք է փնտռել հրեայ ազգին պատմութեան մէջ, որ պատմութիւնն է Աստուծոյ մարդկային ցեղը փրկելու համար ի գործ դրած ջանքերուն, պատմութիւնը Աստուծոյ հետ հաղորդակից մարգարէներու յաղթական կեանքին:

Մովսէս թունդ ազգասէր մըն էր, խորապէս գիտակից իր ցեղակիցներուն կրած վշտերուն, զրկանքներուն եւ անհամար ստորնացումներուն: Իր ժողովուրդին դառն հեծեծանքները թափանցած էին իր հոգիէն ներս որ խաղաղ ու երջանիկ ըլլալու ամէն ասիթ ունէր Փարաւոններու սրալատին մէջ: Իր հոգին սակայն, անգամ մը փոթորկած, պիտի կրնար խաղաղիլ միայն իր ցեղակիցներու ազատագրումովը, անոնց տառապանքին վերջ գրուելով: Այս նորատակին Մովսէս ի սպաս դրաւ իր ամ-

բողջ տաղանդը: Կատարեց այն ինչ որ մարդկային անօգնական իմաստութիւնը պիտի թելադրէր կատարել սոյնանման պայմաններու տակ... եւ պարտուեցաւ:

Յուսալքուած, ինքնավստահութիւնը կորսնցուցած, Մովսէս զիւրաւ կրնար բռնել Պրոմէթէոսի ճամբան, ասել Աստուած, ասել աիեգերքը եւ ջանալ վերջին ճիգով մը լսել Աստուծոյն այն ինչ որ զլացած էր շնորհել իր ժողովուրդին:—վերջ տալ այն թշուառութեանց որ այս աշխարհին մէջ բաժին կ'իյնան ակարին: Կրնար, Պուտտայի նման՝ կլանուած իր անհատական հոգին խաղաղեցնելու տենչով, առանձնացած կեանք մը վարել՝ անտարբերութիւն պարտադրելով իր զգայուն հոգիին:

Հոն ուր մարդկային իմաստութիւնը կանգ կ'առնէ, աստուածային իմաստութիւնը կը ծագի. եւ Մովսէս խոնարհաբար անձնատուր եղաւ իր հայրերու Աստուծոյն կամքին:

Խոնարհ հոգիները բնաւ չեն մերժուած Աստուծոյն, իսկ թշուառութեան, առանձնութեան եւ յուսալքումի ահաւոր պահերուն, երբ ամէն ինչ կորած կը թուի, Աստուած վճռական դարձ մը կուտայ դէպքերու նախկին ընթացքին: Ահա թէ ինչպէս յուսահատ լքուած Մովսէս անպարտելի հերոսի մը կը փոխուի: Այդպէս կ'ըլլան ամէն անոնք որոնց հետ խօսած է Աստուած:»

Երուսաղէմ սուրբ քաղաքը գրաւուած, իր լաւագոյն զաւակները գերի տարուած, աշխարհային գորութեան ու փառքի հոյակապ երազները ցնդած էին: Քիչ ատենէն Յուդայի բոլոր քաղաքները ի սպառ դատարկուեցան իրենց բնակիչներէն եւ ազգին ֆիզիքական գոյութիւնն իսկ կասկածի տակ ինկաւ:

Երեմիա Մարգարէն տեսաւ այս բոլորը եւ գեռ ջանաց ապրիլ ու վերանորոգել իր ժողովուրդի մնացորդներուն կեանքը: Հուսկ ուրեմն Երուսաղէմի վերջին օր մը բնակիչներն ալ ապստամբութեան խօլ

փորձէ մը վերջ ապաստանեցան Եգիպտոս, իրենց ետեւէն քարշ տալով եւ ալեւոր վըշտոհար մարգարէն: Հոն ալ ան գեռ ջանաց փրկել իր ժողովուրդին հոգին և յաղթութեան վերածել այն ահաւոր դէպքերը որ պատմութեան մէջ պարտութիւն պիտի նկատուէին:

Ի՞նչն էր իր աննկուն հոգիին արիւթիւն ներշնչողը, կեանքի ամեհի փոթորիկներուն մէջ իր հոգին խաղաղ պահող խարիսխը: Ինչպէ՞ս կարողացաւ յաղթական կեանք մը ապրիլ պարտութեան ծովուն մէջ ձգուած այս զգայուն հոգին համակ թրթիռ իր ժողովուրդին ցաւերը վերապրեցնող:

Այն ատեն միայն յայտնի եղաւ իր յաղթութեան նշանակութիւնը, իր զօրութեան գաղանիքը, երբ աքսորի մեծ մարգարէն՝ Երկրորդ Եսայի, ներշնչուած երեմիա մարգարէի սխրալի կեանքէն, իր գովքը երգեց Բաբելոնի օտար հոգին վրայ յորդորելով իր հայրենակիցները ուսն միջոցով՝ հեղութեամբ Աստուծոյ ապաւինելով, թշուառութեան մէջ լռիկ ականջ տալով Աստուծոյ ձայնին՝ ջանալ յաղթել աշխարհին, յաղթութեան վերածել իրենց կրած նսեմ պարտութիւնները: (Եսայի ԾԲ. 13 — ԾԳ):

Երջանկութեան և յաղթութեան ճամբան, միայն Աստուծոյ ապաւինիլն ու Անոր կամքին հնազանդիլն էր ծայրայեղօրէն գժբազգ պարագաներու տակ իսկ: Այդպիսի կեանք մըն էր որ ապրեցաւ Երեմիա մարգարէն ու շահեցաւ յաղթութեան դավինին: Նոյն ճամբով էր որ յաղթեց նաեւ ինքը՝ Երկրորդ Եսայի մարգարէն՝ գերութեան ամօթալի տառապանքներուն, անսպասում վիշտերու մէջ իսկ:

Այն ատեն երբ սուրն ու մարդկային քաղաքականութիւնը դէպքերու ժայռին վրայ խորտակեցին հրեայ ազգին նաւը, մարգարէներու աստուածային պատգամները զայն վերանորոգելով ապահով հաւահանգիստ մը հասցուցին: Աքսորէն հազիւ յիսուն տարի վերջ, խորտակուած ու ցիրու-

ցան չընդունելն նոր ազգ մը ծնաւ, երուսաղէմ քաղաքն ու տաճարը վերաշինուեցոն, մարդկութեան կարենալ տալու համար իրենց ազգային ամենամեծ պարգեւը՝ Կիւրեակն կրօնք մը:

Յիսուս սիրով ինքզինքը նոյնացուց երկրորդ Եսայի մարգարէին նկարագրած «Տառապող Ծառային» հետ: Նախընթաց մարգարէներու պարգեւներուն խորապէս թափանցած, Յիսուս անվարան ընտրեց յաղթանակի իսկական ճամբան:

Մարդոց հանգէպ տածած իր սիրոյն համեմատ ալ տառապեցաւ ան. այս է սիրոյ օրէնքը: Հակառակ այսքան մարգարէներու անկեղծ ու զսհաբեր ջանքին, դեռ իտրայէլ մասամբ հոգեկան խաւարի մէջ էր, հեռու ճշմարիտ լոյսը տեսնելէ. եւ աս բաւական էր կսկիծ տալ իր սրտին. քան ինչ որ նիւթական աղէտներ պիտի կարենային տալ Յիսուսի՝ որ կատարեալ հայեցողութեամբ, մարդկային արժէքներ գնահատելու աննման կարողութեամբ գիտակցած էր հոգեկան կարիքներու գերադասութեան, ամէն բանէ աւելի հոգին տածելու եւ ազնուացնելու հրամայական պահանջին: Բայց եւ այնպէս Յիսուս կարողացաւ ըսել՝ «Յնձացէ՛ք, ես աշխարհին յաղթեցի»:

Յիսուս յաղթանակի նոր ճամբայ մը չգտաւ այլ իր նախորդներուն գտած միջոցը իր կարելիութեան ծայրագոյն սահմանին մէջ գործածեց: Իր Աստուծոյ հետ ունեցած յարաբերութիւնը բարեկամութեան սահմանը կ'անցնի: «Ես Հօրը մէջ եմ եւ Հայրը իմ մէջս»: Մէկ կամք, մէկ նպատակ: Ամէն տառապանք հանդուրժելի է որովհետեւ սիրող Հօրմէ կուգայ և այդ փառակցութեամբ ընդունուած տառապանքը հոգին ազնուացնելու միջոց մը կ'ըլլայ, հասցնելով մարդը բարոյական բարձրութեան մը որուն անկարելի պիտի ըլլար հասնիլ տարբեր միջոցներով:

Որքա՛ն մեծ երանութիւն է տառապանքի մէջ գգալ թէ սիրող հոգիներ կան որ կամային կը բաժնեն մեր ցաւը, որ-

քա՛ն նուազ դառն պիտի թուէին մեզի մեր ցաւերը. մարդոց կրած վիշտերը, եթէ ըմբռնէինք թէ մեր ամենուրեք Հայրն ալ կը տառապի մեզի հետ:

Անտրտունջ տառապիլ, ամէն ինչ սիրով ստանալ Աստուծմէ եւ դեռ հաւատարիմ մնալ իրեն, վնասել այդ տառապանքներուն նպատակն ու լիուլի գործել գէպի այդ. այս է իսկական յաղթութիւնը:

Սակայն Յիսուս, միմիայն իր յաղթանակը յայտարարելով չի բաւականանար: Ան կը թելադրէ մեզի ցնծալ այն խորհուրդով որ իր յաղթութեամբ կարելի ըրած է մեզի ապրիլ նոյն յաղթական կեանքը: «Ես եկայ որ ապրին անոնք եւ լիուլի»: Իր եւ Աստուծոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող սերտ առնչութիւնը յայտարարելէ վերջ գարձեալ կ'ըսէ. «Այն օրը պիտի հասնաք որ ես Աստուծոյ մէջ եմ, դուք իմ մէջս եւ ես ձեր մէջը»: Ասկէ աւելի զօրաւոր հաւատովք սիրոյ կարելի չէ տալ եւ ասկէ մեծ մխիթարանք սպասելու չեն մարդիկ:

Պօզոս Առաքեալի կեանքը, տառապանքի եւ արկածներու շղթայ մըն է: Տառապանք՝ իր Ֆիզիքական ակարութեանց պատճառով, տառապանք ուրիշներու ձեռքէն, տառապանք՝ տեսնելով թէ ինչպէս մարդիկ տգիտաբար իրար կը տառապեցնեն: Իր հոգին թատերաբեմն էր մարդկային ողբերգութեանց. իր սրտին վրայ կրեց անոնց հոգիները նուաճող թախիծը:

Կարգացէք իր կորնթացիներու գրած նամակը և թող իր ձեր սրտերը կարատուին տեսնելով թէ ինչքա՛ն ապերախտօրէն վարուեցան իր հետ ժամանակի Քրիստոնեաները: Իր գործակիցներն իսկ թիւր ըմբռնեցին զինք և զուր տեղը խոցեցին Մեծ Առաքեալին սիրտը: Հիւրասիրութեան օրէնքներն իսկ մէկդի դրած մերժեցին ասպընջական ըլլալ Աւետարանի Հերոսին երբ կորնթոս իր հօտին այցելութիւն էր տուած:

Այդ ահաւոր յուսալքումներու մէջ իսկ ան դեռ կեանքին կը կառչի: Ի՞նչ գը-

տած էր կեանքին մէջ: «Ինձի համար՝ ապրիլ Քրիստոս է»: Քրիստոսի հետ՝ անոր սիրոյն տառապողներուն համար, տառապանքը իր խայթոցը կը կորսնցնէ, նոր նշանակութիւն մը կը ստանայ, վսեմ՝ բարձունքները տանող սանդուխ մը կ'ըլլայ:

Ան՝ որուն մէջ է Յիսուս եւ ինք Յիսուսի մէջ, իր կեանքը ներդաշնակ անոր կեանքին, ան՝ որուն կեանքը զուգահեռ կ'ընթանայ Աստուծոյ եւ Փրկչին կամքին

հետ, իսկապէս յաղթական կեանք մը պիտի ապրի:

Եթէ միայն կարող ըլլայինք Պօղոս Առաքեալի հետ ըսել «Ինձի համար՝ ապրիլ Քրիստոս է», պիտի կրնայինք նաեւ կրկնել Յիսուսի հետ «Ես աշխարհին յաղթեցի»:

ՍՈՒՐԷՆ ՎԵՅԻԿԵԱՆ

Արեւի, 1930

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՅԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

Գ.

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԿԵԱՆՔԸ.—Վիրգիլիոսի մահէն անմիջապէս յետոյ, իր բարեկամը Վարրոս եւ Մեկենասի նախկին զերիներէն, Մելիսոս, անոր կենսագրականը գրեցին, բայց կայսրութեան վերջին դարերուն, եւ յետոյ ամբողջ Միջին Դարերու ընթացքին, մեծ բանաստեղծին կենսագրականը ծանրաբեռնուեցաւ առասպելներով, զարմանալի պատմութիւններով: Ժողովուրդներու երեւակայութիւնը, յուսթի ամէն տեղ, միայն մեծ մարդոց նկատմամբ առասպելախնամն պատմութիւններ կը հիւսէ, ասկէ կը հասկցուի Վիրգիլիոսի հանճարին մեծութիւնը, անոր հոշակին ահագնութիւնը, որ դարէ դար, սերունդէ սերունդ կը փոխանցուի՝ առանց նուազելու, պոսանց նսեմանալու:

Պուլիլիոս Վիրգիլիոս Մարո (1), աշխարհի ամենամեծ բանաստեղծներէն մին եւ լատին բանահիւսններու ամենաշատնին, ծնաւ Քրիս-

տոսէ 70 կամ 69 տարի առաջ, Հոտի 684 թուականին Հոկտեմբեր 15ին (2), Պոմպէոս Մեծի եւ Լիկինիոս Կրասոսի հիւպատոսթեան ժամանակ: Անոր իսկական ծննդավայրը հաստատապէս յայտնի չէ, բայց կարելի է հետեւեցնել իր գրուածքներէն—որչափ ալ անոնք անմեկին ըլլան — թէ Իտալիոյ Մանտուա (3)

(2) Ոմանք բանաստեղծին ծնունդը կը դրնեն հոկտեմբեր ամսու Իդուսին (Idus): Հռոմէական ջոմարին համեմատ մարտ, մայիս, յուլիս եւ հոկտեմբեր ամիսներու 15րդ օրը եւ միւս ամիսներու 13րդ օրը՝ Իդուս կը կոչուէր:

(3) «... Superet moto Mantua notis,
Mantua vae miserae nimirum vicina
Cremonae!»

... Բաւ է որ մեզ մնայ Մանտուան,
Աւաղ, Թշուառ Կրեմոնի խիստ շատ մօտիկ Մանտուան.

Հով. Թ. 27 եւ Մշակական Գ. 10:— Լատիներէն Mantua, իտալ. Mantova, Ֆրանս. Mantoue, վենետեան Վոնթարդիոյ քաղաք:

(1) Publius Vergilius Maro.

քաղաքին մօտ, Մինկիօ (1) գետակին եզերքը գտնուող աւան (2) մը, ապագայ հռչակաւոր բանաստեղծին առաջին թոթովումներուն վրէկան եղաւ: Չկան նոյնպէս ստոյգ տեղեկութիւններ Վիրգիլիոսի հօր եւ մօր վրայ, ուստի կ'եզրակացուի թէ ան համեստ ընտանիքի մը գաւազն էր: Ոմանք անոր հայրը Բլուտ մը կ'ենթադրեն, ուրիշներ՝ վարձկան մշակ մը որ, իր վարպետին աղջկան, Մագիա Պօլլայի հետ ամուսնանալով, անտաններ կը գնէ, փեթակներ կը հաստատէ եւ փոքրիկ հարստութեան մը տէր կը դառնայ: Աւելի խելքի մօտ է վերջին ենթադրութիւնը, որով կը պատկերացուի Վիրգիլիոս մանկիկ մը որ, կայտառ ուլի նման իր հօր բոլորտիքն ուստոստելով, իր մատաղ սրտին ու հոգիին մէջ խորապէս կը դրոշմէ անջինջ սէքը դաշտերու եւ անտաններու, ծառերու եւ ծաղիկներու, մեղուններու եւ թռչուններու, հօտերու եւ հովիւներու որոնց անմահ երգիչը պիտի դառնար ապագային, մինչ իր երկու աւագ եղբայրները — իրեն պէս թոքերնին տկար — կը վախճանէին, մին՝ մանկական, միւսը՝ պատենական հասակին: Յամենայն դէպս աներկբայելի է թէ հայրը հողագործ մըն էր եւ գիւղացի (3), քանի որ Մերիս իր բազուկներուն վրայ քաղաք կը տանէր իր ուլը (4): Իսկա-

պէս չքնադ քերթողին մանկութեան եւ պատանեկութեան վրայ որոշ բան մը չի գիտցուիր, անոր տաղերն ալ այդ մասին ոչինչ կը սորվեցնեն:

Նովուակմնները կը վկայեն թէ Վիրգիլիոս խնամուած կրթութիւն մը ստացած էր, բայց ո՞ր, ի՞նչպէս: Բանաստեղծին եւ ոչ մէկ զրութեան մէջ ակնարկութիւն մը կը նշմարուի անոր կրթութեան վայրին եւ ուսուցիչներու մասին, կը կարծուի սակայն թէ մինչեւ եօթ տարեկան հասակը — ոմանք տասներկու տարեկան կ'ենթադրեն —, Մանուալի մօտ, կրեմոն գիւղաքաղաքը սորվելէ յետոյ, ան զբնկուեցաւ Միլան եւ անկէ ալ Նապոլի, որ այն ժամանակ գիտութեան եւ դպրութեան ծաղկեալ կեդրոն մըն էր: Քննադատներէն ոմանք հաւանական կը գտնեն որ Վիրգիլիոս իր ուսանողական շրջանն աւարտած ըլլայ Հոմի մէջ: Ո՛ւր որ ալ եղած ըլլայ ապագայ բանաստեղծին ուսանողական կեանքի վերջին հանգրուանը, ինչ որ ս եւ է կասկած չի վերցնէր՝ այն է թէ անոր կրթութիւնը վերին աստիճանի խնամուած եղաւ: Վիրգիլիոս, արդարեւ, միայն գրականութեան չհետեւեցաւ, այսինքն ըստ ժամանակի սովորութեան՝ միայն Քերականութիւն և Ճարտասանութիւն չսորվեցաւ, այլ հետեւեցաւ նաեւ գիտութեան (մաթէմատիք եւ բժշկութիւն) եւ փիլիսոփայութեան: Ծանօթ է մասնաւորապէս որ կպիկուրեան Սիրօնը, որուն հանդէպ մեծ յարգանք ունէր կիկերոն, անոր փիլիսոփայութեան ուսուցիչն եղաւ: Բայց թէ այս վերջին երկու գիտութիւններն ո՞ր աստիճան զինքը հրապուրեցին, այդ մասին բնաւ տեղեկութիւն մը չի գտնուիր՝ ո՛չ իր գրուածքներուն եւ ո՛չ ալ ժամանակակից եւ յաջորդ սերունդներու գրութիւններուն մէջ: Շատ հաւանական է որ երբ, 15 տարեկան հասակին — առնական տարագ հազած օրն իսկ —, Լուկրետիոս բանաստեղծին անձնասպանութեան բօթը լսեց ու իմացաւ այնքան յայտնի մարդու մը վախճանին հետեւող ափսոսանքները, իր գրական կոչումը բոլորովին խտացաւ իր երեւակայութեան մէջ: Ասոր ապացոյցն է Վիրգիլիոսի մեծ հիացումը Լուկրետիոսի տաղանդին վրայ, իր ձգտումը անոր նմանելու եւ իր յուսահատութիւնը անոր փառքին երբեք չհասնելու վախէն:

(1) «Fortunate senex! hic, inter flumina nota...» երջանի՛կ ծեր, դուն հի՛ս քովը՛ քեզի ծանօժ գետերու... Հով. Ա. 52. — Գանօժ գետերն են Պօ եւ Մինկիօ: Լատ. Mincius, իտալ. Mincio, վենետեան Լոմբարդիոյ գետակ մը որ այժմեան Պօ գետը կը թափի Պօ, Լատիններու Padusը, աւելի հին անունները Eridanus կը կոչուէր, 586 հազարամերդ երկար, Արիական ծովը կը թափի:

(2) Մինկիօ գետակին եզերքը, Մանտուայի մօտ, Andes աւանը, որ այսօր Pietola կը կոչուի:

(3) «Pascite ut ante, boves, pueri; submittite tauros».

Առաջուան պէս, տղա՛ք նախիր արծեցէք, ցուԼ Լրծեցէք.

Հով. Ա. 46 եւ հետեւեալներ:

(4) «Hos illi (quod nec bene vertat!) mittimus haedes».

Կը զրկենք այս ուլերն անոր /Թող ան բարով չըվայլէ/ Հով. Թ. 6:

Քրիստոսէ առաջ, 41 թուին, Վիրգիլիոս

դարձեալ իր ծննդավայրը կը գտնուէր երբ ե-
 ոսպետները Կրեմոնի հողերը բաժնեցին ի-
 րենց զինուորներուն միջեւ: Մանտուայի,
 «Կրեմոնի խիստ շատ մօտիկ Մանտուա»ի
 հողամասը նոյնպէս կարտուեցաւ: Անկա-
 տար կերպով ծանօթ պարագաներու բեր-
 մամբ Վիրգիլիոսի կալուածներն ալ գրաւ-
 ուեցան ու արուեցան օտարներու, նոյն իսկ
 կը թուի թէ վայրկեան մը բանաստեղծին
 կեանքը վտանգի ենթարկուեցաւ: Բայց իր
 բանաստեղծի համբաւը սկսած էր տարած-
 ուիլ եւ իրեն ապահովել ազդեցիկ անձնաւո-
 րութիւններու պաշտպանութիւնը. ասոնց կար-
 զին էին՝ Ասինիոս Պոլլիոն, Կորնելիոս Փալ-
 լոս, Ալֆենուս Վարուս: Այս անձնաւորութիւն-
 ներու խորհրդով Վիրգիլիոս Հոսի գնաց, ուր,
 Մեկենասի ամենակարող ազդեցութեան շնոր-
 հիւ, Ոկտաւիանոս՝ բանաստեղծին վերագար-
 ձուց իր կալուածները, սրով ան կեանքի ա-
 պահովութիւն ստացաւ:

Մեկենասի հետ իր մտերմութիւնն այն-
 քան լաւ էր որ 39 թուականին, իր բարեկա-
 մը, Որատիոսն (1) ալ ներկայացուց իր մեծա-

(1) Վիրգիլիոսի եւ Որատիոսի բարեկամու-
 թիւնը շատ մեծ էր. առաջինը երկրորդին եր-
 գիծական կծու ոճին ու գիւտերուն վրայ կը
 հիանար, երկրորդն առաջինին ազնուութեան
 եւ բանաստեղծական հանճարին վրայ կը
 զնայէր: Կը պատմուի թէ այս երկու մեծ
 գրողներն իրարու հետ գրական սրամիտ կա-
 տակներ կամ բառախաղութիւններ ալ կ'ընեն
 եղեր: Այսպէս, օր մը մէկը միւսին կը գրէ՝
 «Mitto tibi navem prora pappique caren-
 tem» (Կը ղրկեմ քեզ navem /նաւ մը/՝ ցու-
 կէ եւ խելքէ զուրկ /, ինչ որ կը նշանակէ «ող-
 ջոյն», արդարեւ եթէ navem բառին առաջին
 n տառը /նաւի ցուրկը/ եւ վերջին m տառը
 /նաւի խելքը/ ջնջենք, կը մնայ ave բառը, որ
 «ողջոյն կը նշանակէ: — Ուրիշ անգամ մը
 գրաւի կ'ելլեն թէ իրենցմէ ո՞րը պիտի կրնայ
 ամենակարճ նամակը գրել՝ միւսին: Երկար
 մտածելէ յետոյ, մին, կարծելով ամենակարճ
 նամակը գրած ըլլալ, կը գրէ բարեկամին՝ «ibo
 campo» /գիւղ պիտի երթամ/: միւսը, իբր
 պատասխան, լայնածաւալ թղթի մը /այն ժա-
 մանակ այսօրուան թուղթը փոխարինող նիւ-
 թին/ ձիշու կեղորմը կը գրէ i տառը, որ կը
 նշանակէ «գնա՛» եւ կը ղրկէ իր բարեկամին:

նուն եւ գրասէր պաշտպանին: Միեւնոյն ժա-
 մանակ Ոկտաւիանոս երիտասարդ կայսրն ալ
 ամենաբարեացակամ արամազրութիւնները
 ցոյց կուտար երիտասարդ բանաստեղծին
 հանդէպ:

Առողջութեամբ տկար, բարձրահասակ,
 թխազէմ, մարմնով կարկամ, Վիրգիլիոս ամ-
 բողջ իր կեանքին մէջ գեղջկական երեւոյթ
 մը պահեց: Խօսելու զիրութիւնն ալ չունէր
 ան, ուսանողական շրջանն աւարտելէն յե-
 տոյ, մէկ քանի անգամ փորձեց դատեր պաշտ-
 պանել, բայց բնաւ չյաջողեցաւ, որովհետեւ
 եթէ Կալլիոպէ, պերճախօսութեան եւ զիւ-
 ցագներգութեան մուսան, մէկ աչքը մեծ բա-
 ցած կը ժպտէր անոր, միւսը բոլորովին փա-
 կած ցոյց կուտար Մանտուայի գաւազին: Իր
 ձայնը սակաջն շատ ախորժելի էր, նոյն իսկ
 անուշ, ինչ որ հոգիի հեզութեան ստոյգ նշանն
 է. իր բանաստեղծութիւնները կարգալու ժա-
 մանակ մասնաւոր հմայքով մը կը վարակէր
 ունկնդիրները:

Վիրգիլիոս չամուսնացաւ՝ խաղաղ, ան-
 դորր եւ պարզ կեանքը սիրելուն համար, ար-
 դարեւ իր երիտասարդութեան առաջին տա-
 րիներու միջազէպերն անցընելէ յետոյ, ո-
 րոնք քաղաքական կոիւներու հետեւանքներն
 էին, անոր կեանքին մէջ ուրիշ պատահար
 չի յիշուի եթէ ոչ իր քերթուածներու շարա-
 գրութիւնն ու հրատարակութիւնը: Բաւական
 նկատելի հարստութիւն մը զիդած էր, զոր կը
 պարտէր, կ'ըսուի, իր բարեկամներուն առա-
 տաձեռնութեան, ասն մը ունէր Հոսի մէջ —
 Մեկենասի հոչակաւոր պարտեզներուն քով,
 բայց շատ քիչ անգամ հոն կը բնակէր՝ չսի-
 բելով ո՛չ մեծ քաղաքը եւ ո՛չ ժողովրդակա-
 նութեան առթած նեղութիւնները, ան կը սի-
 բէր գաւառական խաղաղ կեանքը, կը նախա-
 դասէր մանաւանդ հարաւային Իտալիոյ գաշ-
 տանկարը, Կամպանիան, ուր, կարգ մը աւան-
 դութիւններու համեմատ, Նօլայի մէջ կալ-
 ուած մը ունէր: Իր իսկ խոստովանութեամբ,
 ան Մշակակամները զրեց Նապոլիի մէջ, Նմեա-
 կանը շարադրեց Կամպանիոյ եւ Սիկիլիոյ
 մէջ: Հովուակամները զրելու համար մօտ ե-
 րեք տարի դրաւ՝ Բրիտանիէ առաջ 41—39.
 Մշակակամներն իրեն արժեցին եօթ տարուան
 աշխատանք՝ 37—30, եւ զոր Առէլլա փոքրիկ
 քաղաքին մէջ կարգաց Օգոստոս-Ոկտաւիա-
 նոսին, երբ սա Ակտիումի պատերազմէն

կը վերագաննար: Յետոյ ձեռնարկեց Կնէականին, բայց չկրցաւ աւարտել՝ վաղահաս մահուան պատճառով:

Իր բարեկամներու հանդէպ Վիրգիլիոս բոլորովին անկեղծ էր եւ անոնց հետ կը վարուէր իր հոգւոյն բոլոր խանդաղատանքով, իր «անկեղծ հոգի»ով՝ ինչպէս կ'ըսէր Որատիոս: Ան ազնիւ նկարագրի մը հետ քնքուշ սիրտ մը կը կրէր: Բանաստեղծութեան մասին ամենաբարձր գաղափարն ունէր ան եւ իր գեղարուեստական խղճամտութիւնը նուազ մեծ չէր քան իր հանճարը: Վարիոս կը պատմէր թէ օրը խիստ փոքր թուով ստանաւոր կը գրէր ան, ու միշտ դանոնք կը վերայարգարէր, կը սրբազրէր ու կը յղկէր: Տասը տարի է ի վեր իր Կնէականին կ'աշխատէր երբ մեռաւ. «սո նուազն երեք տարի ալ պէտք է, կ'ըսէր իր բարեկամներուն, զայն կատարելութեան հասցնելու»:

Սրտին բոլոր թելերովը բանաստեղծ եւ Հոմայեցի՝ հպարտ իր ցեղին փառքերով, Վիրգիլիոս, ինչպէս գրեթէ իր բոլոր ժամանակակիցները, յարեցաւ նոր վարչաձեւին՝ կայսրութեան, Օգոստոս Ոկտաւիանոսին մէջ տեսնելով մանաւանդ խաղաղութեան վերահաստատիչն ու երաշխաւորը: Վերջին տարիներու ընթացքին կայսեր հետ իր բարեկամութիւնը գրեթէ մտերմութեան վերածուած էր. բայց ան միշտ իր արժանաւորութիւնը պահել գիտցաւ. եւ ոչ ոք համարձակեցաւ անոր պալատական փաղաքշուծիւն վերագրել, բան մը որ չխնայեցին Որատիոսին:

Մեծ անհամբերութեամբ Կնէականի լոյս տեսնելուն կը սպասէին Վիրգիլիոսի ժամանակակիցները: Եղերերգի մը մէջ, որ հաւանաբար 25ին գրուած է, Պրոպերտիոս կ'արտայայտէ այն յոյսը որ դրուած էր անոր վերայ, ըսելով՝

Cedite, scriptores Romani, cedite Graii,
Nescio quid majus noscitur Iliade,

Տեղի արւէք դուք, գրողներ Հոմայեցի ինչպէս Յոյն,
Զրգիտեմ ինչ պիտի ծնի Իլիականէն լուսագոյն:

Երբ Օգոստոս, Սպանիայէն վերագաննալով, ժամանակ մը Հոմո կեցաւ (24էն 22), Վիրգիլիոս անոր կարգաց Կնէականի Գ. 2. եւ թերեւս Բ. գրքերէն զանազան կտորներ: Օգոստոսի քոյրը, Ոկտաւիա, որ ներկայ էր այդ ընթերցումին. լսելով Զ. գրքի այն էջը, ուր բանաստեղծը հիանալի կերպով կը նկարագրէր այդ զժրախտ տիկնոջ որդւոյն վաղաժամ մահը, սաստիկ յուզումէն մարեցաւ ինկաւ. երբ նորէն զգաստացաւ, Ոկտաւիա իր որդւոյն մահը պատկերացնող խորաքանջիւր տողին զրամական վարձատրութիւն մը նուիրեց, որով բանաստեղծը, այդ քանի մը տողերուն համար, ստացաւ մօտաւորապէս 52 հազար ֆրանք սոկի գրամ: Իր մեծ ձեռնարկը վերջացնելէ առաջ, Վիրգիլիոս ուղեց Յունաստանն այցելել, հոն թէ՛ իր ատղջութիւնը դարմանելու եւ թէ՛ նոր ներշնչումներ որոնելու համար: Աթէնքի մէջ Օգոստոս կայսեր հանդիպելով, գրեթէ անմիջապէս վերագործաւ անոր հետ. Մէլարա հասնելով արեւահար եղաւ, ճանապարհին վիճակն աւելի ծանրացաւ եւ հազիւ Կալարրայի Բրինդէս քաղաքը հասած, Քրիստոսէ առաջ 19 թուականի սեպտեմբեր 21ին, իր յիսուեմեկերորդ տարեկան հասակին մէջ մեռաւ: Իր մարմինը թաղուեցաւ Նապոլիի մէջ զոր այնքան սիրած եւ ուր այնքան ապրած էր: Իր վերջին օրերուն մէջ հետեւեալ երկտող տապանագիրը շարագրած էր, զոր փորագրեցին անոր դամբանին վրայ՝

Mantua me genuit; Calabri rapuere; tenet
nunc

Æarthenope: cecini pasqua, rura, duces.

Մանտուան զիս ծնաւ, գրաւեցին Կալարրայիք. կը բռնէ
Այժմ Նապոլի. երգեցի արօտ ու գիւղ ու պետեր:

Փարիզ Մ. Ս. ԴԱԻԻԹ-ԲԷԿ
(Ճարուևակելի)

Ե Օ Ս Ե Մ Ի Թ Է

Քնութեան ծոցին մէջ դիւթագեղ կան վայրեր,
 Հրաշալիքով առլի ձորեր ու ժայռեր,
 Ուր երբ կ'երթաս հանգչիլ, խոկալ մեկուսի,
 Վրսեմք հոն քու հոգիիդ կը խօսի.

Կը հարցընես. «Եօսեմիթէ',
 Դըրախտավայրն հո՞ս է միթէ»:

Հոն են ակեր աղբիւրներու կարկաջուն,
 Ծառեր հագած ոսկեմըշուշ ձորձ մ'այգուն,
 Զրվէժներ յորդ անմահական ջուրերով,
 Եղտիւբն, հովերն եւ եղիւսեան ամպն ու հով.

Քոչուններ կան դեղձան, կապոյտ ու ոսկի,
 Մողէսն ալ մերթ ժայռի կուրծքէն կ'սողոսկի,
 Ժայռեր հսկայ գէր պորտերնին կ'արեւեն՝
 Յոգնած կարծես շրջիկներու բարեւէն:

Հոն են վայրի ճագարն ու արջն ու եղնիկ
 Ու հըրաթեւ փափկաթըռիչ թիթեռնիկ.
 Ծառեր, թուփեր սաղարթներով զմրուխտի,
 Կարծես չքնաղ խորան մըն է,—վայր ուխտի—:

Լեռներ ցըցուն կատարներով ամպահերձ,
 Թաւուտքն է հոժ մայրիներով ուղղաբերձ,
 Օղն առըրցնող շաղ ու շող, թոյր եւ ըստաշխ
 Անմահական շունչ մը կուտան կենսաբաշխ:

Քրդոս ըսկիւռն ալ իր պոչով գորշ, փարթամ
 Կ'սստոստէ հոն ծառաստուերին մէջ տարտամ,

Շրջիկներու վըրաններէն մերթ ընդ մերթ
 Փնտըռելով ուտելիքի փոքըր փերթ:

Քալելն հանոյք, մագըլցիլն ալ վայելք մ'էր,
 Մէգին մէջէն այգուն անցանք լեռն ի վեր.
 Սանդուխ մ'առկախ ծիածանն էր մեր ոտքին,
 Կ'իջնէր ջրվէժն, իսկ վեր կ'ելլէր մեր հոգին:

«Օձն իր պորտով, հաւքն իր թելով հոս չէր գար,
 Ի՞նչպէս եկար, հողածին դու հէ՛ք, տըկա՛ր»,
 Լեռան ոգին կ'ըսէր Հիւսիս-Պմբէթէն,
 Տաճարն արփույն, ուրկէ լոյսեր կը կաթեն:

Գիշերն համբուն բալասանով քընաւէտ,
 Հուրն ի հրեղէն պարիկներու կայթ մ'յաւէտ,
 Ուր Ծիր-Կաթինն երբ համբուրէ մութը կոյս,
 Շիկնումն անոր կ'ըլլայ բոսոր արշալոյս:

Կը հարցընես. «Եօսեմիթէ',
 Դըրախտավայրն հո՞ս է միթէ»(*):

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆԴԱՄՈՒՐ

Ֆրեզնո-Քալիֆորնիա, 1930

(*) Եօսեմիթէ, աւխարհաձանօք գբօսավայր
 Քալիֆորնիոյ մէջ, Սիերրա Նեւաձա լեռներուն
 մօտ ձորի մը մէջ ուր բազմաթիւ հսկայ ջրվէժ-
 ներ կան մօտ մօտ:

— Բ Ր Ո Ն Ի Կ —

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱԻՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ‘ՏԱՏՐԱԳՈՄԻ ՀԱՐՍ’Ը. — ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՀ ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆԻ. — ՄԱՀ ՆՇԱՆ ՏԷՍԷԿԻՒԼԻ

«Տատրագոմի Հարսը» Կոստան Զարեանի լաւագոյն գործն է, եւ հայ ժամանակակից բանաստեղծութեան ամենէն ուժեղ ու մնայուն արտադրութիւններէն մին: Մեր յեապատերազմեան գրականութեան մէջ ան բոլորովին ինքնայատուկ տեղ մը կը դրուէ:

Թէեւ հեղինակը կովկասահայ, այդ երկը — ինչպէս եւ արդէն կարելի է ըսել Զարեանի գործերու ամբողջութիւնը — աւելի կապ ունի արեւմտահայ գրականութեան հետ: Իր խնամութիւնը Եղիա Տէմիրճիպաշեանի, Տիրան Զրաքեանի, Սիամանգօի, Մեծարենցի, մասամբ նաեւ Վարուժանի եւ Թէքէեանի հետ աւելի խոր է քան ուսահայ բանաստեղծներուն, որոնցմէ՝ զհեղեցկագիտապէս իրեն մօտիկ են միայն, որոշ չափով Արու լալա Մախարիի Բասակեանը, խորհրդապաշտ Վահան Տէրեանը եւ մասնաւորապէս՝ Թունդ արդիապաշտ Զարեանը: Ատոր պատճառը ոչ միայն այն է որ Զարեան իր գրական սկզբնաւորութիւնը — ու իր գրական գործունէութեան մէկ մեծ մասը — արեւմտահայ միջավայրի մէջ ունեցած է, այլ մանաւանդ այն որ ինքը, արեւմտահայոց պէս, — ինչպէս եւ Տէրեանին ու Զարեանին պէս — իրեն ուղեցոյց առած է աւելի լատին նոր բանաստեղծները (մասնաւորապէս Ֆրանսական ու Ֆրանսաբարբառ պեղծիքական) քան ինչպէս սովորաբար ըրած են ուսահայերը՝ զերման ու ոռու հեղինակներ: «Տատրագոմի Հարսը», Զարգը եւ «Հարճը» քերթուածներու Վարուժանին ու Ղիւցազնօրէնի Սիամանգօին ինչպէս եւ «Ամբօխները խելագարուած»ի Զարեանին պիտի հերոսաշունչ քնարին վերակենդանացումն է, ար-

տայայտման եղանակներով մեծապէս տարբեր ըլլալով հանդերձ:

Լաւ որակելու համար այս գործին արժէքը, պէտք է քննել թէ ի՞նչ է հեղինակին անձնական խառնուածքը, ի՞նչ տարրերով, ի՞նչ միջավայրերու մէջ, ի՞նչ ազդեցութեանց տակ զարգացած է ան, եւ թէ իր ցարդ արտադրած գործերն ի՞նչպէս նախապատրաստութիւնը եղած են այս նշանաւոր երկին:

Զարեան էականապէս բանաստեղծի խառնուածք ունի, հերարձակ, մուկերն, փոթորկաշունչ բանաստեղծի մը, որ ամէն բանէ առաջ քնարերգակ է, բայց եւ կարող է երգիծանքի մտրակը եւ զիւցազներգակի շեփորը կիրարկել, միշտ պահելով սակայն իր գործին մէջ՝ իբր տիրական տարր՝ քնարերգական ներշնչումը:

Ան ծնած է Կովկաս, Շամախի, բայց դեռատի հասակէն զրկուած է Ֆրանսա եւ իր երկրորդական կրթութիւնն ստացած է Փարիզի մօտիկ լիւէի մը մէջ: Հոտ, հայ ու ոռու նախնական կրթութիւնը զոր ստացած էր իր ծննդավայրին մէջ, տեղի տուած են Ֆրանսական մշակոյթին որուն ընտելացած եւ որով սողորուած է, Ֆրանսերէնը՝ դպրոցէն կլլելուն՝ իր արտայայտութեան միակ գործիքը նկատելու աստիճան: Ան, դպրոցէն իսկ, գրականութեան համար բուն սիրով լեցուած, իր կոչման ուժգնօրէն դիտակ, եւ ի ծնէ արդիապաշտ, նորագոյն նորութեանց հետամուտ, ազդեցութիւնը փնտռած ու իւրացուցած է այդ միջոցին իրենց նորարարք ու ճաճանչարձակ շրջանին մէջ գանուող Ֆրանսական խորհրդա-

պաշտներուն, մասնաւորապէս Ռեմպօին, եւ իր առաջին գրական փորձերը այդ ազդեցութեանց տակ՝ գրած է ֆրանսերէն լեզուով: Յետոյ անցած է Պրիւսէլ, ուր անձամբ ճանչցած է Վերհարընը եւ անոր ժամանակակից ուրիշ պեւթ գրագէտներ ու բանաստեղծներ և հանդէսներու մէջ որոնց անոնք կ'աշխատակցէին, երեւցած են իր առաջին գրական էջերը, ֆրանսերէն շարագրուած: Մտայնութեամբ, կրթութեամբ, ճաշակով՝ «Եւրոպացի» մը դարձած է ան, մերօրեայ կատին մը, որ ֆրանսական լիսէին մէջ հին յոյն ու հռոմայեցի դասականներուն ալ ծանօթացած է եւ ըմբռնած ինչ որ կայ անոնց մեծագոյններուն մէջ տեւականօրէն գեղեցիկ. ան յետոյ՝ թարգմանութեանց շնորհիւ՝ գերմանական, անգլիական և իտալական մեծ քերթողներուն մօտեցած է եւ, ինչպէս իր ֆրանսացի եւ պեւթ խորհրդապաշտ վարպետներն իսկ ըրած էին, իր միտքն ու ճաշակն անոնցմով ճոխացուցած է, այդ բոլորին ներքեւ՝ իր զգայնութեան խորը՝ պահելով հանդերձ ներքին կապ մը իր բնիկ Արեւելքին հետ. իր ցեղին ու հայրենիքին հետ: Յետոյ, Կովկաս դարձած է, ուր իր մայրենի լեզուն սկսած է նորէն ուսումնասիրել և անով իր գրական կոչումն իրազործելու որոշումը տուած է: Օսմանեան Սահմանազրութեան հաստատուէլէն յետոյ, անցած է Պոլիս, ուր ապրած ու գործած է մինչեւ մեծ պատերազմը. հոն, հայ գրական միջավայրին մէջ, հայերէնը — իր մանկութեան բարբառը, կովկասեան հայերէնը, զոր շատ լաւ ըրած է պահպանելով — զարգացուցած է եւ իր լուրջ սկզբնաւորութիւնն ըրած է մեր ազգային գրականութեան մէջ, մնալով մտայնութեամբ, ճաշակով, մշակոյթով՝ միշտ խորապէս «Եւրոպացի», «յառաջապահ գրականութեան» միշտ հեռամուտ: Հիմնադիրներէն ու զլիաւոր աշխատակիցներէն մին եղած է Մեխեան շաբաթաթերթին, որ ջերմեռանդ արդիականութեան, հայկական խորհրդապաշտութեան օրկան մը եղաւ: Հոն Զարեան խիզախ հայեացքներով գրական քննադատութեան էջեր, կեանքի վրայ ինքնատիպ տեսութիւններով յօդուածներ, արձակ քերթուածներ հրատարակած է, որոնք հայերէնով — դեռ քիչ մը վարանտ, անհաստատ, ճիզով յօրինուած հայերէնով մը — գրող Եւրոպացիի մը գործերն էին: Մեծ պատերազմին մէջ թուրքիոյ մուտ-

քէն քիչ յետոյ, Պոլիսը ձգած ու եկած է Վենետիկ, ուր մնացած է մինչեւ պատերազմին վերջը. այդ շրջանին, գրած է իր առաջին տաղաչափաւ բանաստեղծութիւնները (Վերհարընեան ազատ ստանաւորով), որոնց լաւագոյններէն մաս մը ես ինքս հաճոյքն ունեցած եմ հրատարակել Վերածնունդ անունով կիսամտեայ հանդէսի մը մէջ որու խմբագրութիւնն ստանձնած էի: Իտալիոյ մէջ, Տանթէի լեզուին ընտելացած, իտալական գրականութեան աւելի մօտէն ծանօթ դարձած, իտալացի հին ու նոր կարեւոր մտաւորականներու հետ բարեկամացած, ան պատերազմի ընթացքին՝ մեր ազգային գատի փրփականատին նշանակելի ծառայութիւններ մատուց: Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ, դարձաւ Պոլիս, ուր իբր ուսուցիչ էւ իբր գրագէտ գործեց քանի մը տարի. այդ շրջանին հրատարակեց Սրերի Պասկը հատորը, ուր ամփոփած էր իր բանաստեղծութիւնները, մասամբ գրուած Վենետիկ, մասամբ Պոլիս: Ատոնց մէջ, հայերէնը դարձած էր աւելի ճոխ, աւելի ճկուն, բայց դեռ անհարթութիւններով, տարօրինակութիւններով եւ մերթ անճշդութիւններով խառն: Այդ ստանաւորներէն շատերը օտար լեզուէ մը թարգմանուած — եւ յաճախ տառացի թարգմանուած — ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէին: Բայց ի՛նչ բարձր ու նոր գեղեցկութիւններ կային այդ քերթուածներու լաւագոյններուն մէջ: Սքանչելի բանաստեղծ մը կը յայտնուէր հոն, որ արուեստով ու մտայնութեամբ դեռ կը մնար գրեթէ միշտ Եւրոպացի, հետեւող Փարիզի ու Պրիւսէլի խորհրդապաշտներուն, բայց որոշապէս տարբեր Մեծարենցէն, Սիամանդօէն, Զրաքեանէն, Վարուժանէն, Թէքէեանէն, որ անոնք ալ ֆրանսական նոյն դպրոցին այս կամ այն վարպետներէն ազգուած էին եւ իրենց արտագրութեանց մէջ մեծ չափով «Եւրոպացի» էին հայ լեզուով, բայց աւելի հայկական տարրեր պարունակելով իրենց գործին մէջ, եւ աւելի կատարեալ ու հարազատ հայերէն մը գրելով: Զարեան իր որոշ, շեշտուած խառնուածքն ունէր. որ եւ ի յայտ կուգար այդ հատորին մէջ, եւ այդ խառնուածքն իսկ է որ գինքը մղած էր Ռեմպօն նախընտրել իբր գեղեցկագիտական առաջնորդ (ինչպէս Վարուժան՝ Վերհարընը եւ մանաւանդ Հիւզօն, Սիամանդօ՝ Վերհարընը եւ Մեթերլինքը, Թէ-

քէեան՝ Պոտլէնը, Վէրլէնն ու մանաւանդ Սամէնը)։ Այդ հասորին մէկ որոշ մասին մէջ (և որ լաւագոյնն է) Չարեան կը յայտնէր սակայն արդէն հայկական խորք մը, — հայ հին ձեռագիրներու նուիրած իր գեղեցիկ տաղին և մանաւանդ իր գմայլելի «Ասացուածք»ներուն մէջ, որոնց նիւթն ու զգացումը հայկական, բայց ձեւը նորէն շատ աւելի մօտիկ կը մնար արեւմտեան խորհրդապաշտներուն քան ու է հին կամ նոր հայ բանաստեղծի, (մինչ Մեծարեանց մերթ խորքով ու ձեւով կը ներշնչուէր Ակնայ անտուններէն, Վարուժան մերթ լիալիր խնամութիւն ցոյց կուտար Ալիշանին, Պէշիկլիաշլեանին, թէրգեանին հետ, Միամանգօ՝ վերջերը մանաւանդ՝ սկսած էր գիտակցարար փնտռել Նարեկացիի, Շարականներու ազդեցութիւնը եւ զայն խառնել արեւմտեան խորհրդապաշտներէն իւրացուցած իր արուեստին)։ Պոլիս, այդ շրջանին, Չարեան՝ թէքէեանի հետ հրատարակեց նոր «յառաջագահ օրկան» մը, Բարձրավանքը, որ վեց-եօթը թիւ միայն ունեցաւ զէպքերու բերմամբ, եւ ուր Չարեան ի լոյս բնծայեց, արձակ քերթումներու եւ քննադատական յօդուածներու հետ, իր բանաստեղծական մէկ շքեղ ու խորունկ գործին, «Երեք երգ աւելու համար Վիշաք Երկրի եւ Վիշաք Երկնքների» տիտղոսով քնարերգական եւ իմաստասիրական թատերաքերթուածի մը, առաջին երկու դրուադները։ Այդ գործին, գոր Չարեան կ'ենթադրուէր «Սորհուրդներ» (միջնագարեան Միսթէլներուն հետեւողութեամբ յղացուած խորհրդակիր տեսարաններու շարք՝ կրօնական շունչով մը տողորուած), իտալերէն թարգմանութիւնը, իտալացի տաղանդաւոր բանաստեղծի մը ձեւով եւ հեղինակին օգնութեամբ կատարուած, հրատարակուեցաւ՝ պատերազմի ընթացքին՝ Միլանի *Eroica* հանդէսին մէջ. յետոյ, Լանչիանօի Քարրապպա հրատարակչական տունը օտար եւ իտալացի դասական գրողներու մատենաշարին մէջ մտցուց այդ գործը։ Հոչակաւոր երգահան Ռեսփիկի երաժշտութիւն յօրինեց այդ թատերախաղին համար, որ եւ գործադրուեցաւ Հոմի, Լայփցիկի եւ այլ քաղաքներու նուագահանդէսներու մէջ։ Առաջին մասը, թարգմանուած չորս լեզուներու, հրատարակուեցաւ Լայփցիկի հրատարակիչ մեծ տան մը կողմէ։ Իտալական թերթերը բազմաթիւ յօդուածներ նուիրեցին այդ գրքին։

մաթիւ յօդուածներ նուիրեցին այդ գրքին։ Իլ ֆօլիօլօ տ'իթալիան, որուն խմբագիրն այն ատեն նոյն ինքն Մուսօլինինն էր, գրեց թէ՛ «Վերջին տարիներուն լոյս տեսած բանաստեղծական գրքերէն, երեք երգը ամենէն արժէքաւորն է, եւ թէ ազգ մը որ այդպիսի բանաստեղծներ ունի, արժանի է իր ճակատագրին տէր դառնալու։» Առաջին երկրի գրեց՝ «Հոն կան մասեր որ կը հասնին աստուածային գեղեցկութեան, եւ պէտք է երախտապարտ ըլլալ հեղինակին՝ մարդկութեան ըրած այդ նուէրին համար»։ Ալֆրեատօ Կալլէթթի գրեց՝ «Միայն Շէլլին կարող էր հասնիլ այդ զգայնութեան եւ այդքան մաքուր բանաստեղծութեան»։ Նոյն ձեւով արտայայտուած են Միկէլ տէ Ունամունօ, սպանիացի յայտնի գրողը, Լուտոսլավսքի, Սորպոնի սլաւ գրականութեանց ուսուցիչը, որ եւ այդ գործի մէկ մասը թարգմանած է լեհերէնի։ Ամերիկացի բանաստեղծուհի մը, Օր, Իրէն Ալեքսանտեր, անգլիերէնի թարգմանեց այդ գործը և հրատարակեց վերջերս։ Այսպիսի մեծատարած ու թանկարժէք յաջողութիւն մը գտնելու արդարեւ արժանի գործ մըն էր այդ թատերաքերթուածը, որուն առաջին երկու մասերուն ընթերցումը իմ վրայ եւս ձգած է բարձր մտածման եւ մեծ արուեստի գործի մը տպաւորութիւնը եւ ցանկալի է որ բնագիրը հրատարակուի այդ հոյակապ քերթուածին, որ մեր գրականութեան բարձրագոյն արտագրութիւններէն մին է։

«Տատրագոմի Հարսը», սակայն, ըստ իս՝ աւելի ինքնատիպ եւ աւելի զօրեղ գործ է քան երեք երգը։ «Երեք երգ»ին պէս արտագրութիւն մը մեծ նորութիւն է մեր գրականութեան համար, բայց համաշխարհային գրականութեան մէջ այդ սեռին պատկանող նշանաւոր գործեր արդէն տուած են Տանթէ (նոր կեանք), Շէսքփիք (Ամառ գիշերուան մը երազը), Կէօթէ, Պայրըն, Շէլլի, Մեթերլինք, ևն.)։ Այդ հակայ վարպետներուն շաղկին հետեւելով, Չարեան ուզած է մեր գրականութիւնը ճոխացնել մարդկային ճակատագրի ու տիեզերական կեանքի խորհուրդն արտայայտել ձգտող թատերական քերթուածով մը որպիսին չունէինք մենք զեռ (Լեւոն Շանթի շին Աստուածները աւելի պատմական ողբերգութիւն մըն է՝ քնարերգական ու երազային մասերով, Ահարոնեանի Սեւ Թուրքը չափա-

գանց նմանողական է Մեթերլինքի/). երեք երգին մէջ, ոչինչ կայ հայկական, ոչինչ տեղական, գերազանցապէս մարդկային բանաստեղծութիւն է, ուր եւրոպական գրականութեան մէկ մեծ սեռին մէջ հայաբարբառ գործ մը արտադրել ուզած է հեղինակը, իր անձնական տեսիլն ու շեշտը գնելով հոն, եւ յաջողած է: «Տատրագոմի Հարսը», ինչպէս պիտի ցոյց տամ յետոյ, խորապէս հայկական է, ոչ միայն նիւթով այլ եւ՝ յաճախ՝ ոճով, պահպանելով հանդերձ մարդկային լայն տարողութիւն, եւ հոն Զարեանի քերթողական անհատականութիւնը աւելի շեշտուած ու հզօր դուրս կը ցատքէ:

Պոլսէն Զարեան գնաց Երեւան, խորհրդային բեթիմին՝ հաստատուելէն յետոյ, հայրենիքին մէջ գործելու ազգասիրական մղումէն առաջնորդուած: Հոն մնաց մէկ երկու տարի, Համալսարանին մէջ Ֆրանսական գրականութեան պատմութեան դասաւանդութիւնը կատարեց: Քիչ արտադրեց, բայց աչքերն ու սիրտը լեցուց հայ հողի, հայ մթնոլորտի, հայ բնութեան, հայ ժողովրդական միջավայրի տեսիլներով ու շունչով: Աւելի խորապէս Հայ էր երբ դարձաւ Եւրոպա: Հոն քիչ արտադրած էր, բայց իր ապագայ արտադրութեանց համար տարրեր հաւաքած էր: Փարիզ դարձին, երբ դեռ բարեկամ կը մնար Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներուն, հրատարակեց ընդարձակ ու մեծարժէք քերթուած մը, Հայաստանում, որ խրթին բայց խոր եւ ուժեղ համադրութիւն մըն էր Հայաստանի ֆիզիքական ու բարոյական հոգեբանութեան: Յետոյ, դատուեցաւ Խ. Հայաստանի իր բարեկամներէն, ու վենետիկ քաշուելով Պոսթընի Հայրենիքին մէջ սկսաւ հրատարակել Անցորդը եւ իր ձամբորդը տիտղոսով յօդուածաշարքը: Շատերուն համար, որ ուշադրութեամբ չէին կարգացած օրերի Պասկը (եւ երեք երգին առաջին երկու մասը Բարձրավանքին մէջ), կամ կարգացած եւ արժէքը չէին տեսած, յայտնութիւն մը եղաւ այն մեծ բանաստեղծ-գրագէտը գոր յանկարծ կը գտնէին այդ յօդուածաշարքին մէջ: Ճիշդ է որ օրերի Պասկի քերթողը հոտ աճած, ընդլայնած, ճոխացած կ'երեւար, եւ անոր վրայ կ'աւելնար մոլեգին ու հզօր երգիծարան մը, աւելի քան երեք արգիական, խորհրդապաշտ, մրրկայնօրէն քնարերգական արձակի մը մէջ, եւ իր հայերէնը,

մնալով հանդերձ ինքնատիպ, անձնապէս գարբնուած, կ'երեւար աւելի հարազատ, յրդուած, ճոխ ու ճկուն քան նախորդ գործերուն մէջ: Երգիծական բաժինը, Խ. Հայաստանի քաղաքական ու մտաւոր գրեթէ բոլոր ղեկավարներուն — եւ ամբողջ բեթիմին — գէտ ուղղուած, կը քոտ կողմնակալութեամբ տողորուած էր եւ անարգարութիւններով լի, ինչքան ալ զուտ գրական ձեւի տեսակէտով շահեկան. Հայաստանի այժմեան բեթիմին ու վարչչներուն թերութիւնները չափազանցուած էին, եւ գրական կողմերը բոլորովին անտեսուած: Բայց քնարերգական բաժինը, Հայաստանի բնական տեսիլներուն, ժողովրդական տիպարներուն ու կենցաղին, աւանդութեանց ու ճէքեաթներու, սօսքեայ ղէպքերու եւ մերթ հայ ցեղի ճակատագրին հետ կապ ունեցող ընդհանուր հարցերու նուիրուած, հայրենի հողին ու ցեղին համար բուռն սիրով թրթռուն, արտակարգ գեղեցկութիւններ կը պարունակէր: Այդ գործը իր զուգեակն ունէր Զարեանի երկիր նախի վէպին մէջ ուր նոյնպէս երգիծանք ու քնարերգութիւն զուգորդուած կը թաւալին՝ նոյնպէս արդիամոլ մրրկային նուագայնութեամբ ոճի մը մէջ՝ որ սակայն որակով ու շեշտով տարբեր է Զարեանինէն եւ ուր երգիծական սլաքները հակառակ ուղղութեամբ կ'արձակուին: Ասկից յետոյ, Զարեան կոչնակին ու Հայրենիքին մէջ սկսաւ հրատարակել յօդուածներու երկու շարք, Արեւմուտք եւ Քաղաքներ ընդհանուր տիտղոսներով, ուր իր Պոլիս ու Եւրոպական զանազան քաղաքներ անցուցած կեանքէն յիշատակներ, տեսարաններ, տիպարներ կ'ոգէ, խանդավառ բանաստեղծութեան ու սուր հեգնութեան նոյն մշտական խառնուրդով, արուեստագէտ ու մտածող եւ արեւմտեան հին ու նոր մշակոյթներու իրագեկ գրագէտի հարուստ, զօրեղ ու հիւթալից ոճով մը: Այս երկու շարքերը, ինչպէս եւ Անցորդը, — ինչպէս եւ Զարեանի երկիր նախի —, կը յիշեցնեն Հայնէի Բայլպիլտերը, նուազ նուրբ՝ հեղնութեամբ, նուազ փափուկ ու սրտայոյզ՝ քնարերգութեամբ, աւելի յորդ, աւելի ծայրայեղ, աւելի տարօրինամոլ, — ոճով աւելի մօտ Նիչչէին, Պէլլէին, Ռեմպօին քան Հայնէին, — բայց միշտ լի՝ խորքին մէջ՝ իրական բանաստեղծութեամբ, յօրինուած՝ զիտակից արուեստով մը, որ այդ չափազըրկութեան ու ժխորին մէջ իրեն յատուկ չափ մը եւ սիթմ մը կը գնէ:

Այդ գրական արտադրութեանց ամբողջութեան մէջ, ամենէն բնորոշ գծերէն մին է՝ պարզ, ինքնարուխ, միամիտ, բնագրական, ընտանի, բնական, հակիրճ ու խիտ ոճէն գրեթէ մշտականք խորշանք մը, բարդին, արտաոտցին, առեղծուածայինին, «մեհենական» ին նախասիրութիւնը, գերազրգոտած երեւակայութեան մը եւ գերաձգոտած ոճի մը գրեթէ անդադրում որոտագոջ — ու մերթ յոգնեցուցիչ — մրրկաթաւալումը: Ատիկա ինծի կը յիշեցնէ ինչ որ Փօլ Ատան — Զարեանի հետ մտաւոր ու գեղեցկագիտական խնամութիւն ունեցող ֆրանսացի հանգուցեալ մեծ խորհրդագագաշտ ու գիւցագնաշունչ զրագէտը, — որմէ խնդրած էի յտաջաբանը գրել հայ ժողովրդական երգերու ֆրանսերէն թարգմանութեանս հաւաքածուին, ըսաւ ինծի՝ գրքին փորձերը կարգալէ յետոյ. «Բիշ մը շատ միամիտ, շատ պարզուկ են այդ երգերը. ձեր ներածութիւնը աւելի հաճոյքով կարգացի քան երգերու ամբողջ հաւաքածուն...»: Ներածութեանս համար գովեստը՝ մեր գեղեցիկ ժողովրդական երգերուն համար այդ քամահրանքին միացած՝ գիւ ղժգոճ ձգեց, եւ գարմանքս յայտնեցի իրեն. «Ձեմ սիրեր պարզը, ըսաւ, թերեւս թերութիւն մըն է, բայց ի՞նչ ընեմ, չեմ սիրեր ինչ որ պարզ է»: Նորէն, մեր դատին՝ որուն ջերմ բարեկամ էր՝ ծառայութիւն մատուցանելու համար, սիրուն բաներ փնտռեց ու գրտաւ ըսելու այդ երգերու մասին, եւ տուաւ թանկագին յտաջաբան մը, ուր սակայն իր կնճոտս ու նրբամոլ միտքը ուրիշ բան տեսած էր այդ երգերուն մէջ քան ինչ որ կայ: Բայց իր որոշ, կտրուկ խօսքը՝ «Պարզը չեմ սիրեր», միտքս մնացած է: Զարեան ալ միտք մըն է որ իր ցարդ արտագրած գործերուն մէջ՝ շատ յաճախ կամովին հեռու կեցած է պարզէն: Ես կը սիրեմ պարզը, խորութիւն ունեցող, խտացած պարզը, Սաղմոսները, Փասքալի խորհրդածութիւնները, Հայնէի «լիտ»ը, Պոուլերի հնչեակը, Վերլէնի տաղիկը, Քուչակեան կամ Խայեամեան քառեակը, որոնք շատ ծանրաբեռն են մտածումով եւ զգացումով, բայց ոճով յտակ, հոժ, բնական, — ինչպէս եւ բոլոր ժողովրդական ընտիր երգերը, որ հիմքն են ամէն ճշմարիտ բանաստեղծութեան: Կը հիանամ խրթին, բարդ, տարօրինակ, խորհրդալից ոճին վրայ, որուն նախատիպարներն են Լաօ-Չէի իմաստասիրական քերթուածը, Յայտնու-

թեան Գիրքը, եւ որուն մեծ նմուշներ են Նարեկացին, Նիցչէն, Պլէյքը, բայց կը կարծեմ որ եթէ ամբողջ Աւետարանը գրուած ըլլար Յայտնութեան Գրքին ոճով, շատ բան պիտի կորսնցնէր իր գեղեցկութենէն: Յայտնութեան Գիրքը տարօրինակ է, ուժեղ, ապշեցուցիչ, բայց աւելի գեղեցիկ, աւելի յուզիչ, աւելի եւս խոր ու «մարդկային» են Երգ Երգոցը, Սաղմոսարանը, Յորայ Գիրքը եւ մանաւանդ չորս Աւետարանները՝ իրենց հոյակապ պարզութեան մէջ, որ կազմուած է հականը խտացնելու, բնականին մէջ բոլոր խորհրդաւորութիւններն ու բարգոյթիւնները հալեցնելու սղմեցնելու կարողութենէն: Եթէ ինծի ըսէին որ «Անապատ մը պիտի քաշուիս եւ պէտք է ընտրես հեռոյ տանիլ կա՛մ Հայնէն, Վերլէնը, Երգ Երգոցը, Քուչակը եւ կա՛մ Նիցչէն, Ռեմպոն, Յայտնութեան Գիրքը, Նարեկացին, առանց վարանելու առաջինները կ'ընտրէի, վերջինները հետս տանիլ չկարենալուս ցաւելով հանդերձ:

Արդ, «Տատրագոմի Հարս»ին մէջ, Զարեան որոշ մօտեցում մը ցոյց կուտայ ղէպի պարզն ու բնականը, ղէպի ժողովրդական երգն ու պատմուածքը: Ատիկա արգէն քիչ մը երեւցած էր նաեւ իր Որերի Պսակին եւ Երեք Երգին ինչ ինչ մասերուն մէջ, բայց նուազ շեշտուած ու սխտեմատիկ կերպով քան հոս, եւ աս ալ, ըստ իս՝ զլխաւոր պատճառներէն մին է որ «Տատրագոմի Հարս»ին մեծ առաւելութիւն մը կուտան Զարեանի նախորդ գործերուն վրայ:

Զարեան իրեն նիւթ առած է Սուլթան Համիտի օրով թրքահայաստանի մէջ մղուած «ազատագրական պայքարներու» մէկ զրուագը, զոր գտած է «Ռուբէն»ի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակներ»ուն մէջ: Սասնոյ Տատրագոմ գիւղէն, որ Բիւրտերու յարձակմանց եւ աւարտութեանց նշաւակ կ'ըլլայ երբեմն, խումը մը կարիճներ կ'որոշեն ձգել տուն տեղ, երթալ միանալ «Ֆէտայի»ներու խումբերուն, եւ կուռելով Բիւրտին եւ զայն հովանաւորող, աւելի եւս վայրագ լուծ մը իրենց վրայ ծանրացնող թուրք կառավարութեան ղէմ, վրէժը լուծել իրենց ցեղին ու ընտանեկան յարկին ղէմ գործուած անարդարութեան ու անարգանքին: Ատոնցմէ մին, Յովան, նոր ամուսնացած է երիտասարդ գեղեցիկ աղջկան մը՝ Սանայի՝ հետ: Կինը կը մնայ միմակ, տարի-

ներով, ու իր կեանքի զարուհը կը մաշեցնէ սէրէ, գգուանքէ, ընտանեկան քաղցր կեանքէ այրիութեան մէջ. իր ամուսինը որ մեկնած է պսակուելէն քիչ յետոյ, գաւակ մ'իսկ չէ ձրգած իրեն՝ իբր միութարութիւն, ինչ որ սակաւագէտ է այգօրինակ պարագաներուն: Օր մը, զեղեցիկ քիւրա տղամարդ մը կը տեսնէ Սանան, կը սիրահարուի անոր, եւ կը փախցընէ գաջն ու կը տանի իր տունը, գաջն իր ամուսինը կը դարձընէ: Հոտ կը գանէ Սանա սիրոյ վայելքը զոր իր բոյնին մէջ բազրը իրեն զլացած էր: Տատրագոմ ամբողջ իրար կ'անցնի հայ ընտանեկան յարկի այս սրբապղծութենէն, «Ֆէտայի»ները կ'իմանան, գաջբոյթով կը բռնկին, կ'երթան պաշարել Քիւրատին տունը, առեւանգիչը Սանայի աչքին առջեւ կը խողխողեն ու յետոյ կը գատեն Սանան եւ իր ամուսնոյն իսկ ձեռքով սպաննուելու կը զատապարտեն, որպէս զի Հայ Օճախին արատաւորուած պատիւը յանցաւոր կնոջ արիւնով լուացուի: Դէպքը իրական է, ականատես մըն է որ պատմած է գաջն: Ու ամէն ինչ բնական է, — թէեւ ցաւագին ու աճուկութեղ, բիրտ ու պարզ բարքերով լեոնական զիւղացիներու միջավայրին ծոցն անցած այդ ահաւոր տղամին մէջ:

Այդ տղամն է որ երգած է Զարեան: Եւ այդ մեծ նիւթը գտած է իր արժանաւոր արտայայտիչը Զարեանի մէջ:

Սմենալու բանը, զոր, նախ, ըրած է Զարեան՝ իր քերթուածին մաքրութիւնը և բարձրութիւնը պահելու համար, այն է որ իր հերոսներուն չէ տուած ու է կուսակցական հանգամանք (Դաշնակցական խումբի «տէսթան» մը պիտի ըլլար այն ատեն իր քերթուածը, ինչպէս ըլլալ զրեթէ սկսած էին Սիամանդօի շայրիկներու շարքին անյաջող քերթուածներէն ոմանք). ան նոյն իսկ զգուշացած է գանոնք ցոյց տալէ իբր բովանդակ հայ ազգի, հայկական դատի համար կոռուդներ, «ազատագրական մարտիկներ», Սիամանդօ ա՛յդ իսկ իրեն նիւթ տուած է՝ գիւցապօրէնին մէջ, եւ հոյակապօրէն յաջողած է, նիւթին ընդհանրական, մարդկային, լայն տարողութիւն մը տալով, ինչպէս եւ իր շունչին զօրութեամբ, զգացման խորութեամբ եւ ոճին ինքնատուութեամբ, հոս՝ բուն նիւթը ազատամարտիկ պայքարը չէ արդէն, տարերային բուն բաղաձայններու զոճ գացած զժբազդ կնոջ

մը ողբերգութիւնն է՝ է՛ն առաջ, լեոնական գիւղի մը մարդոց մէջ անցած: Զարեան գայդ լաւ ըմբոնած է եւ իր հերոսներուն տուած է պարզ, վերածեալ, տեղական նկարագիր մը, որ նորէն՝ իր մասնաւոր գոյնին մէջէն՝ մարդկային ընդհանրականութիւն ունի: Ատոնք, նախնական, տգէտ, կոպիտ, կարծր, աւանդամուլ լեոնցիներ են, երկրագործ ու խաշնարած, բնութեան ծոցն ապրող, բնութեան շատ մօտիկ, բնական տարրեր, որոնց համար կայ երկու մեծ սրբութիւն, իրենց մայր-հողը եւ իրենց ընտանեկան բոյնը՝ ասոնց հետ կապուած բոլոր հինաւուրց աւանդութիւններով ու օրէնքներով: Անոնց մէջ կը տիրեն պարզ ու անհաշտ հաւատալիքներ ու խիստ բարոյական մը, որոնք իրենց բիրտ զեղեցիկութիւնն ունին եւ զոր պաշտպանելու համար դիւցազնական խոյանքներու կարող են: Համիտեան շրջանի «յեղափոխական» շարժումները քրննադատուած են եւ իրապէս քննադատելի եղած են, իբր՝ մեծ մասամբ՝ անխոճեմ ու անհաշիւ արարքներ: Տրուած ըլլալով թուրքին ու Քիւրտին հոծ ու զինեալ զանգուածներուն քսան անգամ աւելի զօրեղ ըլլալը քան ցրուած, անղէն, և դարաւոր սարկութենէն ոչ միայն յարձակման այլ նոյն իսկ ինքնապաշտպանութեան անկարող դարձած թրքահայոց ստուար մեծամասնութեան կացութիւնը՝ ինչպէս էր ան այն ատեն, ու թշնամութիւնը սահմանակից Ռուսիոյ մեծագոր ու բնակալ կառավարութեան, որուն դէմ միանգամայն ինչպէս եւ թուրքին ու Քիւրտին դէմ՝ կ'ուղղուէր այդ ծայրայեղօրէն միամիտ ու թէօրիական կերպով յղացուած ու ծրագրուած ազատագրական գործունէութիւնը, եւ Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութեանց յայտնի, բացարձակ չկամութիւնը լուրջ միջամտութեամբ մը հարցին արմատական լուծում տալու, անոնք աղիտարեր միայն կրնային ըլլալ, եւ փոխանակ ժողովուրդը առաջնորդելու դէպ ի ազատութիւն, գաջն կոտորակելու, տկարացնելու եւ ապագայ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ անոր իրական ազատագրումը վտանգելու պիտի ծառայէին, ինչպէս եւ եղաւ: Բայց, զըրսէն՝ հեռուէն՝ մտաւորական ղեկավարներու կողմէ տարուող քաղաքական գործունէութեան մը այդ սխալը մէկդի դնելով, երբ մարդ նրկատի ունենայ միայն թրքական Հայաստանի այս կամ այն անկիւնէն ելած ըմբոստ հո-

զիները, որ չհանդուրժելով իրենց քրտինքով վաստկուած հօտերն ու արգասաւորուած հողին բերքը թալլող եւ իրենց բնաանեկան յարկը պղծող զազիր բռնութեան, դէնք կ'առնէին ու լեռ կ'ելլէին, փաստղին փասելու, բռնաւորէն վրէժ լուծելու բնական ու զեղեցիկ զգացումով, գորովագին հիացում մը կ'ունենայ մարդ անշուշտ անոնց հանդէպ: Մեր յեղափոխական կուսակցութեանց կազմուելէն առաջ, այդ ըմբոստ տիպարները, որոնց մէջ ցեղին հինաւուրց դիւցազնական ոգին կը վերապրէր, եղեր են մեր մէջ, — Արովեանի երգած Աղասիները, Հայաստանի լեռնոտ մասերուն մէջ (Ղարաբաղ, Սասուն, Զէյթուն, Հաճըն, Ելն.) զէնքի գործածութիւնը եւ կոռուրի ոգին պահպանած քաջերը: Ասոնց ինքնապաշտպանութեան արու ճիգերը, ընդվզման ու բողոքի ժեսթերը, տեղական հանդամանք պահպանելով, ցեղին պատիւը կը փրկէին, ապագայ լաւագոյն օրերու մէջ ազատագրական մեծ ու լուրջ ապստամբութեան մը համար պահեստի ուժի կորիզ մը կը կազմէին ե ժողովուրդին ընդհանրութեան վտանգ չէին ձեւացներ: Զարեան, իր արուեստագէտի բնագոյով, խուսափած է իր հերոսներուն բերանը ազգը փրկողի մեծ յաւակնութիւններով ունամ ճառեր զնելէ, եւ ի վեր հանած է անառարկելի վեհութիւնը անարգ բռնութենէ մը զգուած ու կատարած պարզ ու մաքուր լեռնականներու, որ, քաղաքական մեծ ծրագիրներէ հեռու, արտաքին օգնութեան վրայ բնաւ յոյս չունենալով, անարգուած ու անպատուած ստրուկի կեանքէն նախամեծար կը համարին լեռնայածիկ քաջի արկածախնդիր, յանգուզն, վտանգալից ու վեհ կեանքը: Եւ Զարեան աւելի եւս իրաւունք ունէր իրերն այդ ճիշդ ու մասնաւոր լոյսին մէջ տեսնելու, քանի որ՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ իր քերթուածին բուն նիւթը՝ ազգային հարցը չէ (որ կը զգացուի միայն՝ իբր անտես խորք, կամ իբր մթնոլորտ), այլ ցեղային բաղխումներու մէջ պայթող սիրոյ պատմութիւն մը:

Ազնիւ հիացմամբ մը լի, բայց քիչ մը շատ բացազանչալից ու աւելորդաբան յօդուածաշարքին մէջ զոր նուիրած է այս քերթուածին, Ահարոնեան ինձի կը թուի հիմնական սխալ մը գործած ըլլալ «Շէքսպիրեան տրամա» մը տեսնելով անոր մէջ: Նիւթը Շէքսպիրի արժանի է արգարեւ, բայց Զարեանի այս քերթուածը Շէ-

քսպիրեան գործ չէ: Ամենափեմ քնարերգութեան տակ՝ որ արդէն յաճախ կը միանայ առօրեայ կեանքի պարզ խօսակցութեան, Շէքսպիր է՛ն առաջ թատերգակ է. ունի թատերգակին էական յատկութիւնները՝ զործողութիւն եւ հօդերանութիւն: Զարեանի քերթուածին գերակատարները ուրուագծուած անձնաւորութիւններ են, եւ առամն ալ պատկերացուած է իր մեծ գծերով, առանց անոր խորքը ամբողջապէս ցոյց տրուելու. առանց տիպարներէն ո եւ է մէկուն հոգեկան ներքինը լիակատար լոյսի մէջ զրուելու: Զարեան — նոյն իսկ երեք երգին մէջ. — թատերգակ չէ, ինչպէս եղան ողբերգութեան հիմնագիրներն իսկ «Ուրեստիական»ի եւ «Պրոմէթէոս»ի հեղինակ Եսքիլէսը, Իդիլլոս Արքայի հեղինակ Սոփոկլէսը. եւ ինչպէս եղան Շէքսպիրը ու Մոլիէր, այդ գերագոյն վարպետները թատերագրական արուեստին: Զարեան՝ քնարերգակ ու դիւցազններգակ, երգող ու նկարող բանաստեղծ է, Պայրընին, Շէլլին պէս: Իր այս գործը վիպերգ մըն է, ողբերգական շունչով, բայց ոչ ողբերգութիւն մը:

Առաջին գրուագին մէջ (Գիւղում Կարսանիք է) կ'երգուի լեռնական հայ գիւղին պակի աւանդական նաշխուն, խորհրդաւոր հանդէսը: Յովան, ուժեղ, կոշտ ու պարզուկ երկրագործ մը, կ'ամուսնանայ նազելագեղ փափուկ աղջկան մը՝ Սանայի՝ հետ: Շրջապատող վայրի բնութիւնը, գիւղի մարդոց նախնական բարքերը, շինական հաւատալիքներուն ու աւանդութեանց միամիտ ու նկարէն բանաստեղծութիւնը, ամէն ինչ հոն ցոյց տրուած է արագ, ջղուտ վիպումի մը մէջ, հակիրճ, կուռ, վառ պատկերներով: «Նկարագրութիւն» մը չէ ատիկա, ո եւ է «Նկարագրութիւն» չկայ արդէն բովանդակ քերթուածին մէջ. Զարեան փարսախներով հեռու է իրապաշտ գրականութենէն, իր գրական մեթոտը ներհակն իսկ է իրապաշտ մեթոտին, տեսիլներու շարքի մը մէջ խտացած պատկերացումն ու մեկնաբանումն է կեանքին: Ամէն ինչ, լեռը, հովը, աւետարանը, ծառը, մոմը, եկեղեցւոյ կամարը, քօղ մը, քշոց մը, շարականը, ոգի է հոն, կ'ապրի իր խորհրդաւոր կեանքով, կը գործակցի մարդկային տոամին որ քայլ առ քայլ կը յառաջանայ: Զարեան, որ գիւղի կեանք չէ ապրած, որ Սասուն չէ

տեսած երբեք, այդ Տատրագոմին դաժան գէժքը, կծու հոտն ու գոյնը կուտայ՝ կեանքով բարբախուն, բնական, հարագատ, եւ ընթերցողին վրայ այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ այնտեղ իսկ նստեր գրեր է իր քերթուածը: Իր բանաստեղծի ներքնատեսութիւնն է որ, Սասունցուց կեանքին վրայ քանի մը տեղագրական ու ազգագրական էջերու ընթերցումէն քաղած հանած է պատկերացում մը աւելի ճիշդ, աւելի խոր քան ս եւ է տառական մանրակրկիտ նկարագրութիւն:

Առաջին րոպէէն, բանաստեղծը կը զգացնէ, — եւ ի՛նչ քան լաւ է այդ — որ Սանա նախասահմանուած է զժբաղդութեան: Հրեշտակները որ երկնքէն իջած, օդին մէջ սաւառնելով, կը նախագահեն պսակի հանգէսին, յանկարծ կը դառնան երկիրնք. բայց մին, Սանայի պահապան հրեշտակը,

... կտարտաւ — Աղքատ ճի հրեշտակ, թուշտուտ տեն թեւը վարնում է — Ժամի սուր Խաչին եւ կըրկըծալով ձընում է շուարած:

Թեւը կտարած այդ վերաւոր հրեշտակը այլ եւս պիտի չգառնայ երկիրնք, պիտի մնայ Սանային մօտ, անտես ընկեր ու ցաւակից այն «կտարած թեւով» եղերական կեանքին գորան պիտի ունենայ: Սանան, սիրուն թռչնիկ, կը յանձնեն այդ բարի ու կոպիտ մարդուն որ Յովանն է: Մէրը հոտ գործ չունի, Սանան վախ ու խորշանք միայն կը զգայ. աւանդական «այո՛»ն իսկ ըսել կը վարանի, ու պսակոց քահանան է որ կը ստիպէ գայն ըսելու՝ «Աղջի՛, աստ հա՛...»: Բայց տոամին այդ սկզբնաւորութիւնը (տոամ որ զարեքով ամենօրեայ գէպք եղաւ Արեւելքի գիւղերուն մէջ) անձանօթ կը մնայ, աննշմար կ'անցնի հարսնեւորներու ուրախութեան, պարերուն, երգերուն մէջ:

Համայնական կեանքին սպառնացող վըտանդի բոթն է որ կուգայ ցուրտ խաւար մը թափել այդ հարսնիքի աստին լոյսերուն վրայ.

... Խրճիթի առջեւ, ճի ճի է կանգնել, իր ամբակները — Զարնում է քարին. — «Բաց արէք դուրը»... բացում են դուրը — Քամին ծոնում է ու թաւալ գալիս հարսների կըծքին: — «Թէր լինի ախպեր...»: «Այս անգամ խեր չէ, — Թրքերը եկել — Հարեւան

գիւղից աղջիկ են տանում, դուար ու նախիր, — Գիրքեր բռնեցէք...» — եւ լրբարբեր ձին ծարակում է եւ ձեղքում հովը: — ... Յովանը, կատգած, հրացանը ձեռքին, խրճիթի առջեւ — Գորում է, սարսուծ, կըծում շրթերը. — Սանան գունաթափ գետին է փռուել, աղօթք է անում — կանանց աչքերով անտես իր հիւրին...

Երկրորդ զրուակը (Յովանը գիւտուր է գնում) հոյակապ պատկեր մըն է Սասնոյ գիւղի երկրագործ ժողովրդի ամենօրեայ կեանքին: Հոտ ինչպէս նախորդ զրուակին մէջ (Մեր Թագաւորն էր խաչ, խաչվառ խաչ ու մաչ, եւ այլն), — Կոմիտաս Վարդապետի հրատարակած ժողովրդական երգերէն առած է մօթիֆներ (Շօռօվել, Խօ, օրինեալ է Աստուած, եւ այլն), ու նաեւ գիւղական աւանդութեանց, բարքերու, նիստուկացի յատկանշական գծեր, եւ զանոնք խառնած է իր անձնական քնարերգութեան ամենի ալիքին, ինչպէս Բիմսքի-Քօրսաքօֆ մը ըրած է ոուս ու արեւելեան ժողովրդական մօթիֆներուն համար, եւ ատոնք կուտան գիւղական ու հայկական գոյն այդ քերթուածին որ ինքնին գիւղական, ժողովրդական արտադրութիւն ըլլալէ հետո է, որ քաղաքի բարդ ու նուրբ արուեստագէտի գործ է գիւղի կեանքն իր ուրոյն տեսիլովը համագորդ:

Այդ ամբողջ հատուածին մէջ՝ Հողի Աշխատանքին սուրբ զեղեցկութիւնը երգող ագնիւ ու հօր շունչ մը կը տիրէ: Այդ երկրորդ զրուակը կ'աւարտի նոյնպէս Աղէտին ուրիշ գէժքով մը վերերեւումովը. Քիւրտերն են այս անգամ, անոնց շէյխը մարդ է զրկեր իր պահանջը գնելու.

Մեր շէյխը ձեզ շատ բարեւ է զրկել... — Ալլահ ձեզ օգնի: Բերքը ժողվել էք, պարում էք ուրախ, — Մեր շէյխն էլ հիմայ իր ծան է ուղում: Ինչպէս հերու էր, — Էզպէս էլ այսօր: Թող ջահիլները սայլերը զլուեն — Ու վաղը ձեզ հեա բարձրահան լեւը:

Յովանը կ'ուզէ բողոքել, ընդդիմանալ, ձերբերը չեն թողուր որ բերանը բանայ.

Ակուսների տակ գայրոյթ ծածկելով — Յովանը արագ

քաշուած է սենեակ, ցատուծով նետուծ — Գրտակը գեանին... — «Մինչեւ ե՞րբ պիտի ծրուենք ձեր վիզը դաւարի նրման, — Բա՛ նամուս չունի՞նք... բա՛ ձեր ձերերը ամօթ խկ չունի՞ն, — Մինչեւ երբ պիտի...»

Գիշերն ի բուն անքուն կը մնայ... վճիռը տուած է, ա՛լ չի կրնար այդ սարկահան կեանքին հանդուրժել, պէտք է ինք ալ ամէն բան թողու ու լեռը ելլէ, ֆէտայի դառնայ: Այդ էջը սքանչելի է:

Ամբողջ գիշերը, մինչ շէյխի ծարղիկ խրճուծ էն պարուծ, — Յովանը նստած շրթերը կրճուծ ու ծըտածուծ է, — կրկըծող սրտով երկար նայուծ է Սանայի դէմքին. — Նայուծ է երկար նրա կիսաբաց կրճքերի վրայից — Սարսուռով սահող շողերին լուսնոյ, — նրա գեղեցիկ վարսերին առատ, — Մանկական պայծառ ձակատին յոգնած, — Շրթերին կարմիր, — նայուծ է երկար ու տառապուծ է: Ուզուծ է փաթթուել — Սիրել, գուրգուրալ: — Գարծնուծ է գլուխը, փակուծ աչքերը. — Արծաթէ գանգի զօղանջի նրման, հեռուոր ծի ձայն, — Յամառ ու հնչուն, կանչուծ է նրան. — «Մինչեւ ե՞րբ պիտի... բա՛ նամուս չունի՞նք... — Երբ լուսընշաղի կէս ծուծի տակն — Տըխուր ձուռալով գացին սայլերը, — Երբ թշնամիները տարին դաւարը, — Եւ Տատրագործը — Գողացող ձեռքով սրբեց ձակատի թանձրը արիւնը — Եւ արտուծ նայեց պարապ արտերին, — Յովանը կանգնած իր շեմի առջեւ վազրի աչքերով — Գիտեց լեռները եւ վրձիւ առած ներս ճրտաւ խրճիթ, — Տըխուր ու լըռիկ նայեց Սանային: Ուզեց բան ասել, — Խածեց շրթուկքը: — «Գիշերը քուն չեղար... Յովան, բա՞ն ճը կայ»... — «Ի՞նչ պիտի լինի... բան չըկայ», ասեց եւ ճեծ աղմուկով — Հագաց ու կարմրեց: — Յետոյ թըռաւ գուրս — Եւ վիրաւորուած որսի շան նրման երկար կողկանձեց, — Խենթի պէս շրջեց տուների շուրջը, նայեց ամէն ինչ, — Ժամ ճրտաւ, կանչեց ձեր քահանային, — Եւ խոնարհուելով — Պատմեց ձեղքերը եւ հազարի առաւ: — «— Չեղ ճատար, տեսէ՛ք, ձեզ շուս ազատէք»... — «— Սանան չըմուռաք... ինձ համար ընդիշտ աշխարհ վերջացաւ, — Հայրուկն իր կրնոջ հոգալ չի կարող, թող ժողովուրդը հսկէ ճրտածէ»... — Քահանան շոյեց ձերմակ ձորուքը, պլլլեց աչքերը. — Եւ ուղեց յուզուած ծի քարոյ ասել, — Թուքը կուլ տըռաւ — Լըռեց: — Յովանը չոքեց համբու-

րեց հողը, Տիրածոր առջեւ խոնարհեց գլուխը, — Եւ արագ քայլով առաւ կածանը ճոտակայ լեռան — Եւ անհետացաւ: — Սանան փըռել է կապոյտ սիւսցը, — Գարսել է հացը եւ շեմի առջեւ ճրտահոգ կանգնած, — Նայուծ է, սպառուծ:

Երրորդ գրուագը (Ֆէտայիները) հայ դիւցազներգական գրականութեան գեղեցիկագոյն գարդերէն մին պիտի մնայ: Ի՛նչպէս բանաստեղծը ճիշդ նօթը գտած է այդ կոռուդներուն անշուք ու վսեմ հերոսութիւնը տարփողելու համար. ոչ մէկ ուռուցիկ ներքող անոնց կատարած խիզախ ու դժնդակ դերը չափազանցող, ոչ մէկ յաւակնոտ յոխորտանք անոնց բերանը, անարգ բռնութեան մը գլուխ ծուծ չուող քաջ գիւղացիներու խուճք մըն է որ Սանայ լեռներուն մէջ, «աշխարհէն ձեռք քաշած», մարդկութենէն լքուած, միս-մինակ, արտաքին օգնութենէ անյոյս, իրենց գիւղին պատուոյն, իրենց ցեղին պատուոյն հանդէպ խորհրդաւոր պարտականութիւն մը կը կատարեն, վրէժխնդիր ու պատուհասիչ ձեռքի դերը կը խաղան, որուն մէջ Տատրագործի ձեռուկ քահանան իրենց գիւղին համար ազատարար ուժ մը կը կարծէ տեսնել: Չեմ կրնար ի վեր հանել այս գրուագին բոլոր գեղեցիկ մանրամասնութիւնները, որովհետեւ ամբողջը պէտք պիտի ըլլար յիշատակել. պէտք է ծայրէ ծայր կարգալ լայն ու ջերմ շունչով մը գրուած այդ հզօր էջը. անա՛ քանի մը դմայլելի տողեր, ուր այդ անհաւասար, դըժբաղդ ու վեհ պայքարին սրտաշարժ գեղեցկութիւնը կը պատկերացուի:

... Թող այլ երկրերուծ հնչէ ոսկեծայն Ռայանի փողը: — Ձէն ու զարդերով, սուբերով փողփող ու կարգակներով, — Թող առաջանան սապեանները ժիր կարուս Մեծի, — Եւ զրեակներուծ — Նուրբ պրինցեսները թող երգ հառաչեն, — Լուսէ ձայներով, հերոսի համար: — Հայոց լեռների գաժան վայրերուծ, միայն ձորերի — Ոգին է տփգոյն — Որ իր գլուխը զարնուծ է քարին եւ կողկանձելով — Թաւալ է գալիս...

Կեդրոնական դէմքը՝ այդ գրուագին մէջ, Յովանն է. ան հիմայ դարձած է մոլեգին, անվեհեր, դաժան կոռուող մը, բայց մերթ իր

պղնձէ կուրծքը կը թուռնայ յիշատակովն իր Տատրագոմբի տնակին, իր երիտասարդ կնոջ, գոր ձգեր է հեռուն՝ թերեւս ընդ միշտ...

Յովան ֆէզային, արիւն տեսած ճարդ, իր ժողովուրդի— Մոլեռանդ սիրոյ քաղցը բերանին,— Զոհուելու պատրաստ ահեղ խաչակիր,— Քայլում է Լուսիկ, արեխներ ծայրով արորում է ճուղը— Թանձր գիշերուայ։ — Երբեճն ծիտքը — Ամէն ծի վայրկեան սպառնացող ճաշի արծաթ աչքերը— Դէճքին առնելով— պրտոյտ է գալիս վաղուց հեռացած— Իր Տատրագոմբի երազի վրայ։ — Երբող ճոճի գալուկ բոցի պէս՝ — Ուրուականացած եւ ճառագայթուն՝ յանկարծ ցլոււմ է — Սանայի դէճքը ճորը եզերող Յովանի առջեւ։ — Լքումի՛ր վայրկեան։ Սառը կախում է պէխերի ծայրին, — Եւ նա բարկացած, ձիւնին է զարնում իր ձեռքի ծոսին, — Թափահարում է ծանրը իր բաշը։ Ֆէզային պէտք չէ — Իր ուխտը զրթի յաշով իսկ աղօս։ Որպէս զի ճուռնայ՝ — Քրթի տակ կամաց երգ է ճըռճըռում։ Վերքը բացում է, — Եւ ահա նորից, ժայռի ետեւից, լուսնոյ սուր ծայրը — Կալում է քարին, կայծեր արձակում եւ նոր ծի տեսիլք, — Սանան լուսաւէտ ամպի մէջ փաթթուած, դժբախտ ու նիհար, — Իր ձեռ աչքերով նայում է նրան։ — Յովանի սիրտը ընկնում է վանդակ, սեղծում թեւերի կաթող արիւնը, — Կըտուցը տնկում, փակում աչքերը։ Ի՛նչ գեղեցիկ է, ծաղկած ծառի պէս — Հովի տակ թրթուռն, Սանան, հէք Սանան... — Տաք հացի նրճան, բերանի մէջը սիրոյ եւ վշտի — Բառեր է ծամում։ Կրճքի տակ բացուած դալար արտի ձօտ — Մի յիմար ստիակ — Դայլայլ է ատում։ Փափախը ուժով սեղծում է զլիսին։ Ծնօտը քըտում է — Թեւերում սեղծած հրացանի ծայրին՝ ինչպէս հովիւր — Դառնուկին ճառագ։ Զորցած կոկորդը ուղեղի խորքում — Որտում է ծի հին սրտմաշ մեղեղի՝ — Ուր սէր է ասուած, Լքման տառապանք եւ ձակատագիր։

Վաղանցուկ են այդ կարօտի ու Լքման վայրկեանները։ Մշտական վտանգը, թշնամիին դէմ փրփրող հեռը, կոտելու մոլեգնութիւնը կուզան ցրուել այդ թուլցնող պատկերները եւ այդ քաշը դարձընել իր մտայլ ու կարծր առաքելութեան։

Այս դրուագին մէջ մասնաւորապէս գեղեցիկ է վերջին մասը. Ծերունի Մակարը, ա-

հեղ կոբւի մը ընթացքին, իր ընկերներէն հեռու մնացած, գահավէժի մը եզերքը. թշնամիներէն պաշարուած, ուժասպառ, կը յամառի զեռ դիմադրել միայնակ, ու տեսնելով որ կրնայ թշնամիներուն ձեռքը գերի իյնալ, ինքզինք կը նետէ անդունդը ու կը մեռնի ջախջախում։ Այդ ամբողջ հատուածը՝ իր վերջին ա՛յնքան ինքնատիպ տողով՝ գերագոյն էջերէն մին է հայ բանաստեղծութեան.

... Ծերուկ Մակարի վշրըւած ճարմնից արլուն է յորդում, — Եւ ճահը նստած, ճոճէ ձեռքերով, ճարում է կամաց — Նըրա աչքերի երկրային լոյսը։ — Հեռուից Սասունը — Իր բազուկները բախում է հուժկու — Իջնող երկրնքին եւ ծանրը ձեռքով — Պատուում ամպերի բացաւէտ ձածբան։ — Գիշերը — Խաբաղանում է լեռը։ Որջերում թաղնուած — Ֆէզայիները ճաքում են ծոսին եւ գրկախառնում — Ասողերի հետը։ — Այնտեղ, գաշտի մէջ, թշնամիները — Իրենց յալթութեան ամօթը սեղծած զուստ երեսին, — Վերադառնում են քանդուած դիւղերը եւ քաշկուտելով — Մակար հերոսի խոշտանգուած գրկը — Տանում նետում են բաց հրապարակը։ — Նըրանք չեն տեսնում թէ ինչպէս Վանայ ճովում ընկղճած — Սրբերը բոլոր — Ալիքների հետ նետում են ափը, — Եւ ունող քամու սանձերը բռնած՝ սուրում են արագ — Հայոց աշխարհում, — Ու աղօթքների ծի դարձաբար դառնում դժբաղը հերոսի — Ծիրիծի առջեւ։ — Լեռների հսկայ ճագարաթներում գծուած ու ներկուած — Նահագետները, սգիները քաջ, թագաւորները, — Վանքերից ելած դակահար ու խեղճ — Հայ Մարիամները՝ — Մունկի են գալիս, — Հովիտների մէջ. երկաթէ քայլով՝ — Կայծկլտող ու վառ սաղաւարտներով — Ահա անցնում են լեգեհակաները, — Ու հայ պատմութեան — Թափօրը հսկայ, դուրս եկած ճրթին — Սարերի խորքից, — Անցնում է լրուիկ ու նորից ճանում — Մեծ խորհուրդների աշխարհը պայծառ։ — Յուրս ծի գիշեր է։ Հեռագրաթիւրի ճռուած սլաները — Խուլ հառաջում են։ Արջը իր թաթը ուժով խրվում է — Հրավառ աստղերի շարժուող փեթակին — Եւ ցաւից ունում։ — Զորը կրկնում է — Այդ ձայնը ահեղ, եւ երեք անգամ քամին զարնում է — Երկնքի դրոսն։ — Մակար ձերունին, արեխները ճաքում, ճամուտ է երկինք։

Զորորդ դրուագը (Սանան), պատկերն է

երկար, ցաւատանջ, անոցորմ մարտիրոսութեանը իր ծաղիկ հասակին մէջ անամուսին, չորգլուխ մնացած Սանային: Սէբը չէր որ գինք կապեր էր Յովանին, բայց բազդը վերջապէս իրեն տուեր էր կեանքի ընկեր մը, «տէր» մը (ինչպէս գիւղին մէջ կ'ըսէին), պաշտպան մը, եւ ամուսնական կեանքը իր մէջ ստեղծեր էր յարգանքով խոսն տեսակ մը գորով այդ աշխատանք, ուժեղ, բարի մարդուն համար... Հիմա՞յ մի՞նակ է, ընդ միշտ... Լուր իսկ չունի անկից, նամակ, դրամ, նուէր, ոչինչ կը ստանայ անկից: Սմէն վայրկեան կեանքը վտանգի մէջ զգացող, ձիւնին ու բուքին տակ մշտական կոխի կեանք մը անցընող, յաճախ կէս-անօթի ֆէտային ի՞նչ կրնայ զրկել իր տունը...

Շալը գլխին, աչքը անկամ ծածբաների օձաւոր եւ խաբուսիկ— Սահող շուքին, — Շրթերի մէջ ձիւն մի տփոյն ուժով սեղծած՝ Սանան սիրաբը— Ման է ա՜ծու՜մ խոր լըտութեան խոսքն դաշտում, — Գընում ձեռքը գոց ձակատին, նայում, փնտում.— «Աճա՛ն, անցարդ, լեռան գլխից երբ կ'անցնէիր, — Հայրուկների խո՛ւք չը տեսա՞ր: Մարդիկ սախն՝ քրդի սարի — Գիւղերի ձօռ կռիւներ եղան եւ ի՞մ էրիկ գինուոր ֆովան — Հոն էր անշուշտ, արդեօք զարկի՞ն, արդեօք ձեռա՞ւ... — Եթէ ողջ է, — Գոնէ խաբրիկ չուզե՞ց զրկել ճատրագոմի Հարս Սանային:» — «Քուրիկ, վալլահ, բան չի՞մացայ: Հովիւները բան չըգիտեն, — Բըրդը է որ կըլի եղաւ, համա ովքե՞ր ընկան ձեռան — Եւ ո՞ւր գացին ձեր կտրիճներ, ոչ ոք գիտի:» — Օրը օրուայ փէշը բունեց, — Գիւղի մարդիկ, պաղած ու հեղ աչքերով, — Իրենց ծրուած ուսերի վրայ քարջի կըտոր շարժելով, — Ամենօրեայ աշխատանքի բեռը տարին եւ կապարէ հոգը դաժան: — Սանան արտում, — Տաշտի առջեւ լըտացք արաւ, ծայառ ժողովեց անտառի մէջ, — Եւ դռնէ դուռ ձուրաց հացը, — Եւ կոտ ձը սուպ, փէշ ձը ձաւար:

Ո՛չ մէկ տղամարդ կը համարձակի անոր աչքի գալ, անոր ու է տեղ մօտենալ... միայն ծերուկ քահանան կուզայ երբեմն զայն մխիթարել «լեռների ողբերգութեան լուրը» տալով անոր... Իր վիրաւոր թեւակտուր հրեշտակն է իր միակ խորհրդականը, միակ սըրտակիցը: Եւ նախայն երիտասարդ հրաշագեղ

կին է Սանան, սիրոյ, գգուանքի, երանութեան համար շինուած.

Կուժը ուսին, — Թաւշէ սալոր աչքերով, — Յօնքերը սեւ սրբ կամուրջ, կուրծքը ուսած աւազաստ, — Սանան՝ աղուոր՝ լիճը ընկած արեւի պէս — Պըսալըզալով եւ ճեղճածեմ, — Ջինար բոյլի ստուերն է նետում — Տըղամարդկանց աչքերին եւ ձրգերով ծանրաբեռնուած ծառի նըման — Նազ երազով երերում: — Իր զիտերի թըրթըւացող հծայքի համար, իր հոլանի — Բագուկների եւ դուրս ցցուած ըստինքների — Անըրջային պերճութեան հետ — Հաղորդակու համար ընդ միշտ — Շատեր պիտի ցանկանային դսհել իրենց կեանքը ջահել: — Բայց ֆէդայու կընոջ հանդէպ ո՞վ կարող էր — Նայուածքով խոկ ճեղանջել: Ո՞վ կարող էր հեղը խօսել — Կամ աչքերի միջից քաղել բոց մի դալուկ... — Ֆէդայու կին՝ — Գիւղի պատիւ եւ յիշատակ շատ սրբազին:

Բոլոր եղանակները, բնութեան բոլոր ձայները, գոյները, տեսիլները, խորհուրդները սիրոյ կոչը կ'արթնցնեն անոր մատաղ հոգիին մէջ, թարմ կեանքով եռուն, շնորհով, հրապոյրով առջի անոր մարմնոյն մէջ մանաւանդ... ազեխարշ մարտիրոսութիւն, գոր ճանչցած էին նաեւ, դարերէ ի վեր, արեւմտեան Հայաստանի շատ մը քաղաքներու եւ գիւղերու ա՛յնքան գեռատի կիներ, որոնց այրերը կ'երթային Պոլիս դրամ շահելու, դիրք շինելու եւ յաճախ կը մոտնային իրենց կիներ եւ ա՛լ հայրենիք չէին դառնար. մարտիրոսութիւն գոր երգած են ա՛յնքան սրտատուչ շեշտերով Ակնայ վճիտ անառնիները, գոր երգած է Ջօհրապ իր ամենէն սքանչելի նորավէպերէն մէկուն մէջ (Սյրիւն), եւ գոր ա՛նա իր կարգին կ'երգէ Զարեան՝ այդ ամբողջ հրավառ ոսկիով շինուած չորրորդ դրուագին մէջ ուր իր բարձրարուեստ քնարը ամենէն աւելի կը մօտենայ ժողովրդական սրինգին, կը պարզանայ, կը միամտանայ, ամբողջ սիրա ու յուզում կը դառնայ եւ կուտայ հայ բանաստեղծութեան ամենէն անթառամօրէն գեղեցիկ էջերէն մին:

Ի՞նչ յուզիչ են այն տողերը ուր Սանան, գիւղական եկեղեցւոյն մէջ, Աստուածածինն պառակերին առջեւ ծնրազիր, անոր սուքը կը թափէ իր ծարաւ եղնիկի էութիւնն այրող մաշող ցաւը.

«Աստուածամէ՛ր, լուսիլ ճատալ, սրտիլ զուբբան, — Գու որ ծայրն ես վիրաւորուած դասակների, — Գրկիլ դէջը արիւնթաթախ թաւալ եկող վշտերի, — Ի՞նչպէս ասեմ որ հասկանաս, ներես, ուժ տաս... — Գու որ ծայր ես լքուած, հորթուկ աղջըկանց, — Աչքիլ զուբբան, զըթա՛, զըթա՛ արգանդիս վառ, — Գըթա՛ սըրտիս, զըթա՛ քաղցըր երակներիս»...

Եւ ահա որ մը որ Սանա, դաշտին մէջ, արեւուն տակ, բնութեան զզլխիչ գեղեցկութեան ծոցը, սիրոյ ծարաւէն կը գալարուի, երեւան կ'ելլէ աղետարեր հրապուրիչը, ճակատագրական քիւրտ տղամարդը. ան Սանան կը խլէ այդ մեռելական կեանքէն, կ'առնէ կը տանի իր տունը, զայն իր կինը կը դարձընէ եւ անոր կը ճանչցնէ երիտասարդ ու բոլորանուէր տարփանքի մը քաղցրութիւնը, որ պիտի յանգի քիչ յետոյ երկուքին ալ եղերական մահուան:

Առեւանգման բուռնէն մինչեւ հինգերորդ (վերջին) զրուակին վերջին տողը, Զարեանի քերթուածը մեծ գեղեցկութիւններ կը պարունակէ, բայց եւ ատկից սկսեալ՝ այդ վիպերգին հիմքը կազմող և զլիսաւոր դերակատարներուն ներքնաշխարհն արտայայտող հոգեբանական հիւսքը, որ ցայն վայր, թէեւ պարզ, հակիրճ գծերով, ճիշդ էր ու բնական, անորոշութիւններ, պակասներ կը ներկայացնէ, որ վերջին զրուակին մէջ ա՛լ աւելի կը շեշտուին եւ տաժանելի տպաւորութիւն մը կը գործեն փոխանակ յուզելու: Հոտ է որ Շէքսպիրը կը բացակայի. շէքսպիրեան նիւթը կայ, բայց հեղինակը հոգեբան թատերբաղ կամ վիպասան չէ. քնարերգակ, դիւցազներգակ, նկարիչ բանաստեղծ է:

Ահարոնեան, որ ո եւ է պակաս կամ անորոշութիւն չի տեսներ այդտեղ, այլ նոյն իսկ բնական, արամաբանական, զրեթէ գովելի կը գտնէ Սանային «ազատ-սիրային» խոյանքը, սա զարմանալի տողերը նուիրած է յանցաւոր հերոսուհին արդարացնելու եւ զայն դատապարտող Սասունցի ժողովուրդն ու զայն անհեղօրէն պատժող Ֆէտայիներն իբր ասիական յետադէմ մտքեր պախարակելու համար... Պատահածն ի՛նչ է: Արտաքուստ մի անմեղ սիրային արկած, որ շատ շատ կարող էր մի ժողովրդական երգի նիւթ գառնալ... Մի լքուած մատաղահաս, գեղանի հայ կին՝

երկար տառապելուց ու տոկալուց յետոյ՝ վերջապէս հետեւել է բնութեան ձայնին, սիրել մի տղամարդ, եւ իր բախտը կապել նրա հետ: Ի՛նչ ասել, իր իրաւունքն է: Եւ եթէ այդ տղամարդը հայ լինէր, նորէն այդ փաստը ասանդական մեր աշխարհում կը մնար գայթակղիչ, դարձեալ փսփսուկ, պառաւների շանչ, ծածուկ անէճք ու վշվշոց՝ «չար, անբուռ ժամանակների» հասցէին, եւ դրանով էլ խնդիրը կը փակուէր: Բայց Սանայի սիրած տղամարդը քիւրտ է... Եւ ինչ որ բնորոշ է ներկայ դէպքում, քիւրտը չի փախցրել Սանային, ընդհակառակը վերջինս է գրաւել օտարականի սիրտը եւ կամաւ գնացել նրա հետ: Փէտայու կի՞ն է Սանան: Քիւրտին ի՞նչ փոյթ: Սանան՝ սիրող կինն է, իր կինը: Եւ չնայելով բոլոր այս մեղմացուցիչ պարագաներին (?!!), մենք տեսանք Տատրագոմի անագին սուգը, կանանց վայնասունը, տղամարդկանց ցասումը, ու վրէժի ծարաւը: Հայ ժողովուրդը այսպիսի պարագաներում մեղմացուցիչ պարագաներ չի փնտռում եւ չի փնտրում էրբեք: Քիւրտը միշտ նկատել է առեւանգող ոտիս եւ Սանան մի «անարբու, աննամուս կին», մի տեսակ ազգի դաւաճան: Թշուառ է այս արամաբանութիւնը եւ անիրաւ...»: Արդ, բնաւ երբեք թշուառ չէ այդ տրամաբանութիւնը, ոչ ալ անիրաւ: Ու «յետադէմ» հայ զիւղացիին յատուկ չէ ան միայն, նմանօրինակ պարագաներու մէջ՝ այդպիսի դէպք մը նոյն գայրոյթը յառաջ պիտի բերեր ո եւ է եւրոպական ամենայառաջացեալ ազգի մարդոց մէջ, թերեւս նուազ բիրտ ու անզուժ ձեւով արտայայտուած: Խաղաղ ժամանակ, խաշնարած հեզաբարոյ սիրուն քիւրտ երիտասարդի մը հետ չէ որ փախած է Տատրագոմի հարս Սանան. ան կինն է Յովանին որ իր զիւղին պատիւը՝ զայն անարգող արիւնկղակ ու թալանիչ Քիւրտերուն դէմ պաշտպանելու համար կեանքը վտանգելով Ֆէտայի դարձած է, և այնպիսի ատեն մը ուր իր էրիկը, իր արենակից, զիւղակից եղբայրները կոռի մէջ են այդ Քիւրտերուն հետ, ան կ'երթայ կինն ըլլալ Քիւրտի մը որ թերեւս ինք ալ Հայեր թալլած ու սպաննած է: Պատերազմին ժամանակ, եթէ Ֆրանսացի կին մը, գեղեցիկ դերման սպայի մը ծոցը նետուէր կամովին, այն պահուն ուր իր էրիկը եւ իր ամբողջ ցեղը գերման յարձակման դէմ կը պաշտպանէին իրենց

հողը, պատիւն ու ազատութիւնները, ո՞ր Ֆրանսացին բնական, տրամաբանական պիտի գտնէր այդ կնոջ վարմունքը, ո՞ր Ֆրանսացին գայն թէ՛ ընտանեկան յարկին դէմ եւ թէ՛ ազգին դէմ «գաւաճան պիտի չնկատէր: Սանան գո՛հ մըն է, բայց Յովանն ալ գո՛հ մըն է: Սանան սէրը չէր ճանչցած, ինչպէս այնքան ուրիշ ազջիկներ իր ցեղին, զինք կարգած էին՝ ըստ աւանդութեան՝ իր ծնողքին յարմար գատած ո եւ է մէկ մարդու հետ. բայց վերջապէս կեանք մը ունէր, տուն մը ունէր, պաշտպան մը ունէր. անկից գաւակներ պիտի ունենար, մայրական երջանկութիւնը գէթ պիտի ճանչնար, եթէ Ազէտը չգար: Թուրքն ու Քիւրան է որ այդ Ազէտը կը բերեն, Յովանն տուն տեղ կը ձգէ կ'երթայ կոտելու (եւ այդ քիչ համակրելի, կոպիտ ամուսինը կը դառնայ սիրելի եւ յարգելի անձ մը, հերոս մը, անձնագո՛հ մը): Սանան կը մնայ այրի, անտէր, դժբաղդ: Բնաւ բնական չէ որ այդպիսի կին մը, այդպիսի բողբէի մը, Քիւրտի մը հետ երթայ ինքզինքը մխիթարել, եւ այդ իր իրաւունքն ըլլայ: Ոչ ազգ կը մնայ, ոչ մարդկային բարոյական, ոչ քաղաքակրթութիւն, եթէ սիրոյ ազատութեան սկզբունքը մինչեւ այդ չափազանցութեանց տանինք: Օր, Հանրի Պորտօ, որ իր վէպին իրր կեդրոնական գրուագ դրած է անոր հերոսուհի Անթոնամին ե քիւրտ ցեղապետի մը սէրը, ընտրած է Քիւրտ մը որ Հայու արիւնի ո եւ է կաթիլ չունի ձեռքին վրայ, որ Տերսիմցի մըն է, Հայոց բարեկամ եւ թուրքին թշնամի. անոր դէմ հանած է ոչ թէ հայ կամաւորի մը ամուսինը, այլ երիտասարդ ազջիկ մը, շեշտած է Քիւրտին ազնիւ, ասպետական նկարագիրը ու ցեցով, բարբերով, կրօնքով տարբեր այդ երկու երիտասարդ եւ մաքուր էակներուն միջեւ սիրոյ, իրական սիրոյ, եւ ոչ տոփանքի, ծնունդն ու զարգացումը որոշ ցոյց տուած է, որով եւ հասկանալի եւ համակրելի դարձուցած է, հակառակ որ նորէն՝ նոյն իսկ հոն՝ գծագակ բան մը կայ որ կը մնայ — ճակատագրին հրամանով իրեններէն անջատուած ու այդ Տերսիմցի երիտասարդը սիրելու դատապարտուած հայ ազջիկը, ինչ որ ամօթ ու ցաւ կը պատճառէ իր մօրն ու մեծ հօր, զպացումներ զոր Օր, Պորտօ չի քամահրեր: Զարեանի Քիւրտին ինչ տեսակ մարդ ըլլալը չենք զիտեր, Քիւրտ մըն է, գեղեցիկ է, երիտասարդ է, «սա-

լորագոյն թաւշեայ» աչքեր ունի (նկատել որ Սանան ալ «թաւշեայ սալորագոյն» աչքեր ունէր առաջին գրուագին մէջ, գէթ Քիւրտին աչքերուն կարելի էր ուրիշ պատուի մը զոյն տալ...), «նախշուն կապերսներով թամբած խրխնջացող ձի» ունի եւ «ուժեղ բազուկներ», ան, այո՛, բիրտ առեւանդիչ մը չէ, որ ձեռքն անցած ո եւ է ազունը ազջիկ է որ կ'առնէ կը տանի, յայտնապէս սիրահարուած է Սանային (ու իր սէրը այդ տեսարանին մէջ, ինչպէս եւ վերջին գրուագին մէջ, պարսկական տաղերու սոսով իր երգերովը սիրուն կերպով կ'արտայայտէ): Ան Սանան լեռնական խրճիթին մէջ գեղեցիկ զարդերով պաճուճուած գիւղական զշխոյ մը կը դարձնէ, կը գուրգուրայ վրան: Բայց ի՞նչ կ'ընէ առկից գուրս, ի՞նչ է իր կեանքը, ի՞նչ են իր հակումները, գաղափարները, չենք զիտեր: Զարեանի վիպերգը ոչինչ կ'ըսէ մեզի այդ մասին: Միայն վերջին գրուագին մէջ Քիւրտին բերանը գրուած է խօսք մը («ես ունիմ կոացած մի սուր Ստամպուլի փաշայից նուիրուած») որ այդ առեւանդիչը թուրք փաշաներու բարեկամ ցոյց կուտայ, ինչ որ զինքը համակրելի տեսակէն իսկ Քիւրտերուն մէջ դասելու չի նպաստեր...): Եւ Զարեանի վիպերգը չ'ըսեր — նոյն իսկ քանի մը հակիրճ տողերով — թէ ի՞նչպէս Սանայի ու Քիւրտին «սէրը» ծնած է եւ ի՞նչպէս, ի՞նչ փուլերէ յետոյ, առեւանգումին յանգած, վիպերգը բնաւ որոշ չ'ըսեր, ինչպէս Ահարոնեան կը կարծէ, թէ Սանան ինքն է «գրաւեր Քիւրտին սիրաւ» (այսինքն ինք գայն զլիս է հաներ», եւ «կամովին փախեր է անոր հետ»):

Զարեան ինքն ալ կը մտածէ որ Սանայի սէրը Քիւրտին համար՝ անգիմագրելի, խորունկ, ճակատագրական, բայց յանցաւոր զգացում է, եւ շատ աւելի զգոյշ ձեւով մօտեցած է նիւթին՝ իր վիպերգին մէջ՝ քան ինչ որ կ'ընէ Ահարոնեան իր մեկնաբանութեան մէջ: Զորբորդ գրուագին, երբ Քիւրտը կ'երեւայ սիրոյ զգումնաքննութեան պապակէն տոչորոզ միջաւորիկ Հայուհիին ու իր տարփակէց երգովը գայն կը հրաւիրէ իր կինն ըլլալ, Սանա, հմայուած անոր գեղեցկութենէն, վրդոված, բայց եւ ամօթահար, վախով լի, կ'ուղէ փախչիլ, ուժ չի զգար, եւ յանկարծ կը նուազի կ'իյնայ գետին, նուազած կինն է որ Քիւրտը կ'առնէ ձիուն վրայ ու կը տանի իր խրճի-

Թը: ձիշգ է որ հինգերորդ գրուագիրն մէջ,
 — հոս Զարեան անդամ մը եւս եւ քիչ մը ա-
 ւելի շեշտուած կերպով ցոյց կուտայ Սանայի
 «սիրոյն» յանցաւոր, անբնական հանգա-
 մանքը—Սանան, թէպէտ մարմնական երանու-
 թեամբ արբշիտ, ուժեղ տղամարդու մը տան
 մէջ՝ ոսկիներով, մետաքսներով զարդարուած
 թագուհի մըն է զարձած, տփոյն է, երագուն՝
 յաճախ, մտահոյ, վրդոված, մերթ կը մտածէ
 Տատրագոմին, իր զիւղին, իր մարդոցը, մերթ
 կը տեսնէ իր էրիկն իսկ, ու կը սարսռայ, կ'ա-
 մըչնայ... ու կը մեղադրէ Աշունին որ «իր կա-
 րամներու հրավառ գինիով տկար սիրտը վա-
 ոներ գինովցուցեր» էր, զինքը գրգռեր, բորբո-
 քեր, մոլորեցուցեր, դէպ ի «մեղքը» մղեր էր...
 Ասիկա չի կրնար կարծել տալ թէ իրօք ինքն
 իսկ ուզեր է փախչիլ Քիւրտին հետ, թէ ժամա-
 դութիւն որոշեր է անոր՝ որ գայ զինք առե-
 ւանդէ, ասիկա կրնայ աւելի մտածել տալ
 թէ Սանա կը զգայ որ յանցաւոր է, բայց յան-
 ցանքով մը զոր կը սիրէ, որմէ հեռանալու,
 զոր քաւելու անկարող է, բայց որուն մէջ
 ինքզինքն իր աչքին արդարացնելու համար
 Աշունը կը բռնէ պատասխանատու, որ զինք
 թուլցուցեր է, որով եւ զեղանի Քիւրտին
 սիրոյ կոչին խուլ մնալու, անոր իր երե-
 սը զարձրնելով իր մենաւոր բայց հարագատ
 բոյնը դառնալու ուժը չէ կրցեր ունենալ եւ
 իր նուազումով անձնատուր է եղեր անոր:
 Այնպէս որ Զարեանի վիպերգին մէջ Սանան
 նորէն աւելի համակրելի է, գթութեան ար-
 ժանի, քան Ահարոնեանի մեկնաբանութեան
 մէջ: Բայց զարձեալ, մէկ կողմէ գէյմ ունենա-
 լով Սասունի զայրացած պառաւներն ու զիւ-
 ղացիները եւ մոլեգնած ֆէտայիները եւ միւս
 կողմէ Սանան, մեր սիրտն ու մեր միտքը ա-
 ոաջիններուն հետ է աւելի քան երկրորդին,
 ինչքան ալ զոհճիկ ու վայրագ ըլլան պառաւ-
 ներուն զգացմանց արտայայտութիւնները եւ
 ֆէտայիներուն կարծր անգթութիւնը: Որով-
 հետեւ, — հոս է Զարեանի գործին այդ մասին
 մէջ զգացուող պակասը՝ ըստ իս, — վիպերգը ո-
 բոշ ցոյց չէ տուած առեւանգիչին տիպարը
 (կրնար գէթ գայն Սասունցուց վրայ իրենց
 բռնակալութիւնը ծանրացնող Քիւրտ աշիրէ-
 թին հակառակորդ ցեղի մը իբր զաւակը ներ-
 կայացնել, երիտասարդ սիրուն, զգայուն,
 քիւրտ խաչնարած մը կամ աշուղ մը, կամ
 կրնար առեւանգման տեսարանէն առաջ յիշել

գէթ մէկէ աւելի հանդիպումներ, ուր Սանա,
 թէեւ արդէն հրապոյրէն բռնուած, գիմազրած
 եւ ուժ ունեցած է փախչելու, եւ «անկման»
 օրը՝ տարփանքի ու վախի, տենչանքի ու ա-
 մօթի խառնուրդ բուն զգացումներու երկար
 պայքարէ մը յետոյ նուազած ու որս զարձած
 է Քիւրտին, կամ կրնար Քիւրտը զարձրնել
 պարզապէս առեւանգիչ մը, որ առաջին ան-
 գամ Սանան առեւանգուն կը յափշտակուի ա-
 նոր զեղեցկութենէն եւ բռնի, անոր կամքին
 հակառակ, կը նետէ գայն ձիւն վրայ ու կը
 տանի իր տունը, բայց յետոյ, Սանա, տես-
 նելով Քիւրտին մէջ փափուկ ու ազնիւ վերա-
 բերմունք, յարգանքով ու պաշտումով լի խո-
 բին սէր իրեն համար, հակառակ իր բոլոր
 խղճահարութեանց՝ կը բռնուի ինքն ալ ան-
 գիմազրելի սիրոյ մը կրակէն, ու սրտով ինչ-
 պէս մարմնով անձնատուր կ'ըլլայ օտարական
 տարփաւորին: Արդէն, ինչ որ զարձեալ տկար
 կողմն է Զարեանի վիպերգին այդ մասին,
 բուն, հոգեկան սէր մը չէ ինչ որ կը մղէ
 Սանան դէպ ի Քիւրտը, մարմնական ցանկու-
 թիւն է, զգուանքի պէտք: Իր զիւղին ժամուն
 մէջ, Աստուածածնին իսկ իր մենութեան
 ցաւը ազազակած ատեն, Սանա իր «երակնե-
 բուն», իր «արդանդին» խօսքը կ'ընէ: Ամառ-
 ուան ու աշնան մագութիւններուն տակ չար-
 չարուող Սանան զոր այնքան լաւ մեղի կը
 ներկայացնէ Զարեան, իր անօթի զգայա-
 բանքներովն է որ կը տառապի մանաւանդ:
 ՍԵՒԼԻՍԻ մէջ, Մաւրը, քաջ, ազնիւ, բարի,
 ասպետական, միամիտ ու խանդավառ մարդ
 մը, եւ Տեղաեմոնան, հրեշտակային մաքրու-
 թեան, քնքշութեան ու գորովի էակ մը, զե-
 րագոյն դժբաղդութեան կը մատնուին, որով-
 հետեւ զո՞նքն կն դաւաճան հրէշի մը, Եակօին,
 որ գործիքն է անողորմ ու քմահաճ ճակատա-
 գրին: Օթէլլօ որ կը պաշտէ իր կինը, իր ձեռ-
 քով կը խեղդէ գայն: Եւ սակայն երկուքն ալ
 համակրելի տիպարներ կը մնան մինչեւ վեր-
 ջը: Ազնիւ են, մաքուր են, անմեղ են երկուքն
 ալ: Չո՞նքն երկուքն ալ: Մեր առեւութիւնը
 Եակօին դէմ է միայն, մեր անէձքը ճա-
 կատարին դէմ է միայն: «Տատրագոմի
 Հարս» ին մէջ Եակօն՝ Քիւրտերն են, թուր-
 քերն են, եւ իրենց բռնակալութիւնն է, Սա-
 սունները եթէ լուծէ զերծ ըլլային, այդ տա-
 մը պիտի չպատահէր: Սանա սակայն Տեղաե-
 մոնա չէ, կ'արգահատիս նորէն իր վրայ, բայց

չես սիրեր զինքը՝ իր անկումէն յետոյ: Յովանն է որ մեր սիրտերուն կը տիրէ. այդ քաջ ու դժբաղդ մարդը մեծ ու գեղեցիկ կը մնայ, նոյն իսկ անաւոր արարքէն յետոյ զոր իր ընկերները կը բռնադատեն զինքը գործել:

Այս հիմնական նկատողութիւնն ընկէ յետոյ, պիտի ըսեմ որ վերջին դրուագին մէջ (Մահը) սքանչելի կտորներ կան, Սանայի պատկերը՝ Քիւրտին տան մէջ, «մի վարդենու տօգոյն թուփի առջեւ նստած, թախծոտ գէմքը յառած հեռուն... նայելով լուռ հորիզոնի ծայրին ընկած» Տատրագոմին, Տատրագոմի կանանց տեսարանը, անոնց իրարանցումը, դայրոյթը, անէծքները դաւաճան կնոջ դէմ, յետոյ՝ Տատրագոմի մարդոց երթը մինչեւ Ֆէտայիներու բարձրաբերձ թաքստոցները, որպէս զի իմացնեն անոնց իրենց զիւզն անպատուօգ բօթը եւ վրէժ ու պատիժ պահանջեն. Ֆէտայիներուն կատաղութիւնը, Յովանի զգացած անասելի ցաւը, ամօթը, խելայեղ գայրոյթը, եւ յետոյ՝ մանաւանդ այն գեղեցիկ ու եղերական երկանուագը. Քիւրտին տան մէջ, Քիւրտին ու Սանային միջեւ, ուր Քիւրտը, մօտակայ փորձաքին անզիտակ, իր տարփանքը կ'երգէ իր սիրականին, մինչ Սանա, աւելի քան երբեք վրդովուած, խղճի խայթէ եւ սոսկումէ հաւածուած, կը զգայ պատուհասին մերձեցումը, կը կարծէ լսել պատժարարներուն ոտնաձայնը... ու, վերջին ուժեղ տեսարանները ուր Ֆէտայիները կուգան արդարեւ պաշարել Քիւրտին տունը, կը խողովոյն Քիւրտը մեղապարտ կնոջ աչքին առջեւ, կը քաշկըռտեն Սանան մինչեւ լեռը եւ հոն գայն հանդիսաւորապէս դատելով ու մահուան դատապարտելով կը վճռեն որ նոյն ինքն Յովանն է որ իր ձեռքով պէտք է սպաննէ ընտանեկան երդի սրբութիւնն աղարտող իր կինը: Սոսկալի է արդարեւ, ու իսկապէս բարբարոս, որ Ֆէտայիներն այդ պատժարարի դերը Սանայի ամուսնոյն իսկ յանձնած ըլլան. բայց Չարեան այդտեղ տառապէս հետեւած է իրական պատմութեան, եւ լաւ ըրած է: Այդ տեսարանը արդէն շատ ալ գեղեցիկ կերպով պատկերացուցած է, այնպիսի ձեւով մը, որ բնական է, յուզիչ է, եւ ոչ զգուշի, այնպիսի ձեւով մը որ այդ բոպէին՝ Յովանը կը դարձնէ աւելի արգահատանքի արժանի քան պօզանքի: Հանրի Պորտօի Եամիլէին

մէջ, մահամեական Տիւրքի երիտասարդին հետ իրապէս կամովին վախճող մարօնիթ քրիստոնեայ աղջկան մեծ եղբայրը իր մարդոցմով կ'երթայ յանցաւոր աղջիկը յափշտակել անեւանգիչին տունէն, կը բերէ իրենց պայկենական տունը. հայրը, մեծ հայրը, ամբողջ ընտանիքը ատեան կը կազմեն, կը դատեն աղջիկը, գայն մահուան կը դատապարտեն եւ եղբայրն է որ կը գործադրէ վճիռը. գրեթէ նոյն նիւթն է, — թէեւ Եամիլէի մէջ՝ սիրաբերութեղ ու գերող սէրն է, իրական ու նուիրական սէրը, որ կը գործէ եւ այդ պատմութեան ընթացքին Տիւրքիներու եւ Մարօնիթներու միջեւ կոխ չկայ. — լեոնական ժողովուրդներու նոյն բիրտ ու բուռն բարքերն են, որոնց մէջ կը տիրէ ցեղի, կրօնքի, ընտանեկան յարկի սրբութեանց անհաշա, աններող, մոլեգին այլ եւ խորքին մէջ մաքուր ու ազնիւ պաշտամունքի զգացումը, որ բարոյական մեծ ուժ է եղած անցեալին մէջ, ցեղային առաքինութեանց ծնուցիչ ու սպասպանիչ, եւ որ՝ ուրիշ, աւելի մեղմացած ու նրբացած ձեւով. միշտ գոյութիւն ունի՝ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն մէջ:

«Տատրագոմի Հարս»ի այդ դատաստանի տեսարանին մէջ, կայ մանրամասնութիւն մը որ բոլորովին անբնական է հոգեբանապէս: Զինքը դատող գիւղացիներուն, Սանա, ինքզինքը պաշտպանելու համար, կ'ըսէ.

Ես սիրեցի... Մե՞ղք է սիրել... Ես իմ գիւղից զեւերեխալս— Յովանի մօտ նոր հարս եկայ... Թողեց զընաց եւ վեց տարի— Էլ զիւղ չեկաւ, լուր չը խաբրեց, չը հարցըրեց»:

Ասիկա ցուրտ է, անբնական է: Ես կը կարծեմ թէ իրական Սասունցի Սանա մը, այն վայրկեանէն որ տեսաւ Ֆէտայիներն ու Յովանը, այլ եւս խօսելու, շարժելու անկարող, զգայազիրկ զանգուած մը պիտի դառնար, բառ մը պիտի չկրնար արտասանել զինք դատել ուզողներուն եւ կէս մեռած պիտի ըլլար՝ սուբով սպաննուելէ առաջ:

Երբ քիչ յետոյ, իրենց թաքստոցէն ուր դատը տեղի կ'ունենայ՝ դուրս կը հանեն Սանան եւ կը հրամայեն որ սպասէ վճիռին, անպահ մը միայնակ, դողահար, կը գիմէ իր հրեշտակին, որ միշտ քովն է, եղբայրական

հոգի, գլխած պաշտպան, ու անոր ալ նոյն բանը կ'ըսէ՝ «Եավրում հրեշտակ, ես ի՞նչ արեցի, ես սիրեցի, մե՞ղք է սիրել», ատիկա աւելի բնական կը թուի մեզի, եւ Զարեան շատանալու էր ատով: Այդտեղ ինքզինքին է որ կը խօսի Սանա, հրեշտակը՝ իր հոգւոյն ներքին ձայներն է. այդ յուսահատ ճիշդ ինքզինքին կրնայ ուղղել այդ կացութեան մէջ գտնուող կին մը. բայց թէ Սասունցի ամուսնացած գեղջկուհի մը, որ Քիւրաի մը հետ փախեր ու կենակցեր է, իր գիւղին մեծերուն, ու գիւղին պատուոյն համար լեռնէ լեռ տարիներով մաքառող ու շարժարուող ֆէտայիներու երեսին ըսէ թէ «ես սիրեցի, մե՞ղք է սիրել», անհնար է. եւ ազուոր չէ: Հրեշտակը Սանային կը պատասխանէ արդէն՝ «Ոչ մի աստուած չէ հասկանում...» այսինքն թէ աստուածները (ցեղային բնագոյր, ընտանեկան պատիւի օրէնքը) չեն ներեր իրենց գէժ մեղանչում, չեն հասկնար չեն ընդունիր սիրոյ իրաւունքը՝ համայնքին պատիւը սոսնակիս ընելու եւ հոգին խաթարելու: Հրեշտակը կըրնար աւելցնել, «Եավրում Սանա, մեղք չէ սիրել, բայց մեղք է սիրել քու ցեղիդ արիւնհարբու թշնամին»:

Այս քանի մը նկատողութիւններն ընել անհրաժեշտ համարելով հանգերձ, կը կրկնեմ որ այդ վերջին դրուագը, հակառակ այդ պակասութեանց, ունի հրաշալի հատուածներ, որոնց գեղեցկագոյններէն մին է Սանայի պատուհասման տեսարանը, որով եւ կը վերջանայ քերթուածը եւ գոր կ'ուզեմ ամբողջութեամբ արտատպել.

... Մի քիչ յետոյ, երբ պատըտած գուլպաները գետնին տալով — եւ իմպերիալ — ձախտի սակին դրացնելով, Սանան հասաւ — Լեւան ետեւ եւ կանգ առաւ գունաթափած, — Այն առաւօտ, երեք հոգի, Յովանի հետ երեք հոգի — եկած ծարդիկ, — Գուրա քաշեցին կուսցած սուրեր, — եւ պուսպին — Գէ՛ աննամուտ, կիկրդ խրիկ: — Էրի՛կ... Յովա՛ն... — եւ Սանայի ծարդի մէջ լացաւ ծի հով — եւ կրճքերը սրսրիպցին եւ կուչ եկան: — Յովանի ճուղ աչքերի վրայ ծի ֆօսֆօրէ լոյս էր քայլում, — Ձեռքը բոցէ տենդ էր սեղծել: — Ուզում էր լալ, — Պոռալ, կանչել, — Գլախը ժայռին խրիկ ուժովն, — Զարնել սուրը իր ճիլրտող դժբաղ կրճքին, ձեռնիկ ձեռնիկ... — Էրի՛կ, Յովա՛ն, դու որ... դու որ... —

Տօ՛ անարու, ի՛նչ ես սպասում... խրիկի՛ր կրնի՛կ...» — Լեւաների մէջ ալիտորմ ծի ճիչ ընկաւ — Ու սողկրտաց թրիւտալով: — Յովանը շուտ — Արիւնթաթախ սուրը նետեց, — Եայց չորս կողմ եւ կալկանձեց, — Յետոյ վազեց խելագարուած քարայծի պէս, — Խղուած ձայնով երկայն պուսպ երկնքի դէմ, — եւ արիւնած ձեռքերով զարկաւ դուռը սարերի...: — Բուք էր դրում, — Հայց գածան լեռների վրայ — Աստուածները քայլում էին բարկացած:

Զարեանի ոճը այս քերթուածին մէջ իր նախկին արտադրութեանց լաւագոյն էջերուն բնորոշ յատկութիւններն ունի գերազարական չափով, եւ իր սովորական թերութիւնը՝ նուագագոյն չափով: Իր սովորական թերութիւնը ծայրայեղօրէն ու մշտապէս ինքնատիպ ոճ մը ունենալ ուզելն է, տարօրինակ պատկերներու անվերջ շեղջակուտումը եւ մերթ այդ պատկերներուն տարօրինակութենէ աւելի արտառոց, անբնական, բոնագրօսիկ հանգամանքը, — ինչ որ կը խրաչեցնէ ու կը յոգնեցնէ բնթերցողը, կը տկարացնէ ու երբեմն բոլորովին կը խեղդէ գործին յուզական տարրը, որ կարեւոր է ամէն գործի մէջ, ու որոշ գործերու մէջ՝ էական:

«Տատրագոմի Հարս»ին մէջ ալ կը հանդիպինք տեղ տեղ արտառոցութեանց («ղաշտար՝ ձեռքում ոսկեղէն մի պնակ՝ տենդահար ման է գալիս... արեւը կոճկում է ձիւնէ իր ձեռնոցները լեռների կատարին... Արջը սրջի մէջ երկար լիզում էր երկնքից ընկած ծանր գաղտնիքը... թուփերի մէջ արշալոյսը կրակ է մաղել սրնգաթոր... Լեռը լեռան յօնքերի տակ լոյս է փորում...»): Բայց ինչ որ գերակշիռ է հոս, առողջ ուժեղ եւ յաճախ ինքնաբեր ու անկեղծ ինքնատպութիւն մըն է, նիւթին իրապէս ներդաշնակուող կուռ ու ճիշդ պատկերներ, ըստն զգացումներ կամ բնութեան հոգօր, վայրազ կամ խորախորհուրդ տեսիլներ հարազատօրէն արտայայտող նորահնար ու կենդանի բացատրութիւններ: Եւ ասիկա՛ ասպահովապէս անոր համար որ այս գործին մէջ Զարեան, ինչպէս ըսի արդէն, վճռապէս եւ առաջին անգամ ըլլալով մօտեցած է ժողովրդական կեանքին, ժողովրդական

մտայնութեան, ժողովրդական բանաստեղծութեան, ու նաեւ որովհետեւ շատ աւելի սրտով գրած է այս գործը, որուն նիւթն ու հերոսները յայտնապէս յուզած են զինքը, քան ուղեղային ճիգով, ինչպէս են իր նախկին արտադրութիւններէն շատերը, որոնք, — Օրերի Պատկին, երեք երգին ու Անցորդին մէկ քանի էջերէն զատ — ունին միշտ՝ ու ճոխաբար՝ մտածում եւ արուեստ, բայց քիչ յուզում կը պարունակեն:

Պէտք է նկատել նաեւ մեծ ճարտարութիւնը զոր Զարեան ցոյց տուած է այս քերթուածի տաղաչափութեան մէջ: Այլազան, հնչուն ու կորովի է այդ տաղաչափութիւնը, անյանգ, բայց գրեթէ միշտ կանոնաւոր չափով եւ միշտ վարպետ կշռութեամբ: Առաջին դրուագը 5—5ով է, բայց ոչ միօրինակ, մերթ միայն 5ով տողեր, մերթ 5—5ով, մերթ 5—5—5ով: Երկրորդ դրուագը՝ նոյնպէս, բայց 4—4ով, 4ով, 3ով տողեր պարունակելով: Երրորդ դրուագը կը սկսի ազատ եւ անկանոն ոտանաւորի երեսունի մօտ տողերով, յետոյ Ա. եւ Բ. դրուագներու չափը կը կրկնուի, ազատութիւններով, կամաւոր զարտուղութիւններով խառն: Չորրորդ դրուագին հատուածները քառավանկ են, տողերը մերթ 4, մերթ 4—4, մերթ 4—4—4, մերթ 4—3, մերթ 3 կամ 2 վանկով, եւ առոնց Թ՛նն տուած են թերեւս (ու յաջողապէս) ժողովրդական երգի նմանողութեամբ գրուած երեք կտորները, «Աստուածամէ՛ր» աղօթքը, Սանայի ողբը՝ «Ո՛վ բախտ...» եւ Քիւրտին սիրերգը «Ո՛վ լէ լէ լէ ձայն աղջիկ»...: (Ժողովրդական երգերը ընդհանրապէս, բաց ի Ակնայ անտունիներէն, 4—4 կամ 4—3 չափով են): Հինգերորդ գրուագը ամենէն մեծ պէսպիսութիւնն ունի չափերու, կայ հոն տողեր 4—4ով, 4—4—3ով, 4—3ով, 2ով, 3ով, մերթ նաեւ անչափ ազատ տողեր, իսկ ամբողջ այն երկար ու գեղեցիկ հատուածը ուր Սանան է իր Քիւրտ սիրականը իրենց վերջին խօսակցութիւնը կ'ունենան, եւ ուր յետոյ կը տեսնենք վրիժառուները որ կը հասնին կը սպաննեն Քիւրտը եւ Սանան կը քաշկռտեն կը տանին լեռը, գրուած է նիւթին շատ պատշաճ տենդոտ, հեւքոտ, անհամաչափօրէն ներդաշնակ արագ ու ջղուտ 3—5 կամ 5—3 չափով, զոր Տէրեան եւ Զարեան արդէն գործածած են ա՛յնքան գմայլելի կերպով եւ որ մօտիկ է ժողովրդական երգերու զնայքին.

Նտելից գալիս եւ ճարգիկ — Զայրացած եւ խոժու աչքերով.— Իսկ վերը, երկնքի կաճարից — Լաւինը՝ պղնձէ սկաւառակ՝ — ճարժում է շրթերը արծաթ, — նայում է հարսին յուսահատ: — նայում են աստղերը հրակէզ, — Խածնում են նրա սիրտը վշտոտ, — Լալիս է երկինքը ամբողջ, — Լալիս են սարերը դժբաղի:

Յետոյ մինչեւ վերջը դարձեալ քառավանկ հատուածներով տողեր:

Լեզուն, այս գործին մէջ, լաւագոյն է քան հեղինակին նախորդ գործերուն մէջ. կը զգացուի նորէն որ ետքէն սորվուած հայերէն մըն է, Զրաքեանի մը կամ Ահարոնեանի մը հարուստ, հարագատ, անթերի հայերէնը չէ. տեղ տեղ կան դեռ ուշադրաւ սխալներ (դնդերը, փոխանակ դնդերները, դէպ ի հեռաւոր տեսիլքին վերայ, Թիլինաւէտ լայնքով, խստիւ ձայնով, կտուցում են, խորհուրդաւոր, արտուժօրէն, քրտօ-հայկական ժողովրդական լէլէ-լէէն առաջ գրաբար ո՛վը՛՛ փոխանակ վա՛յի՛՛ անյարմար, եւլն.) բայց քիչ են այդ բիծերը, ընդհանրապէս, համեղ ու կենդանի հայերէն մըն է, շատ մօտիկ ժողովրդական բարբառին, անձնական ճաշակով մը բառերը ընտրուած ու կիրարկուած, բարդութիւններն ու ածանցները կազմուած, բառերու զուգադրութիւնները յօրինուած, ֆրագները շարադասուած: Զօհրապօր մը ինձի կ'ըսէր՝ «Կարծողներ կան թէ մարդ գրաբարի քաջածանօթ ըլլալու է աշխարհաբար լաւ գրելու համար. սխալ է գրաբար լաւ չգիտցողն է որ աշխարհաբար աղէկ կը գրէ»: Զօհրապօ փնտաստօքները սիրող էր. եւ այդ խօսքը, իր ծայրայեղ ձեւին մէջ փառաստօքս մըն է. հայ գրագէտ մը պէտք է գրաբար գիտնայ եւ օգտուի անկից. բայց ճիշդ է թէ փոստաւոր է գրաբարի մէջ շատ թաղուած, գրաբարին շատ սիրահարուած ըլլալը, այդպիսիները ըստ բաւականին չեն օգտուիր ժողովրդական լեզուի, կենդանի բարբառի զանձերէն որ գերակշիռ պէտք է ըլլան մեր նոր հայերէնին մէջ, եւ առոնց աշխարհաբար կ'ըլլայ յաճախ շատ հարագատ ու ճոխ հայերէն, բայց անկենդան, հնարոյր, քիշէներով լի լեզու մը: Պէտք է մեր ժամանակի գրողը մեր ժամանակի հայերէնով գրէ, եւ պէտք է ազգային լեզուին տարրերէն իր անձնական լեզուն քաղէ ու դարբնէ. ամէն ճշմա-

րիտ բանաստեղծ կամ գրագէտ ոչ միայն իր ուրոյն ոճը, այլ եւ իր ուրոյն լեզուն ունի: Զարեան ասիկա լաւ բմբռնած է, եւ ատոր համար իր լեզուն, իր քանի մը բիծերով հանգերձ, «Տատրագոմի Հարս»-ին մէջ, համեղ ու կենդանի նոր հայերէն է:

Անասիտի էջերու մէկ ստուար բաժինը գրաւուած ըլլալով այն մանրակրկիտ քննութեամբ, զոր նուիրեցի Զարեանի մեծարժէք գործին, քիչ տեղ կը մնայ շարունակելու համար մեր գրականութեան այժմեան ընդհանուր կացութեան վրայ տեսութիւնս, ուր զեռ բաւական թուով կարելոր կամ շահեկան գործեր կը մնան նկատի առնուելիք. ատիկա կը թողում յառաջիկայ թիւերու քրոնիկներուս: Միայն պիտի յիշատակեմ հոս իբր նորութիւններ վերջին քրոնիկէս ի վեր հրապարակելով, Յովհաննէս Աւագեանի Այսպէս ապրեցանք հատորը, որ, իր ծննդավայր Բինկեանի հին օրերու յուշերու, պատերազմի շրջանին հայ ողբերգութենէն քաղուած պատկերներու եւ անձնական կեանքի տեսիլներու եւ յուզմունքներու արտայայտութիւններ պարունակող էջերու հաւաքածոյ, Վահէ Հայկի Հայրենի Երկանի եւ թ. Ազատեանի քառամասկի շարքին պատկանող համակրելի գործ մըն է, Գեղարքունիի վախագնեան երգերը, չորրորդ շարքը իր արձակ քերթուածներուն, որոնց մէջ իրական ներշնչմամբ սիրուն էջեր կան, Պոսթընի Պայքար օրաթերթի հրատարակած գրական հաւաքածուն, շահեկան եւ այլազան պարունակութեամբ, Փարիզի մէջ Մերութան եւ Մ'կրտիչ Պարսամեանի ի լոյս բնծայած կեանք եւ Արուեստ գրական եւ գեղարուեստական խնամեալ Տարեգիրքը, որուն մէջ արժէքաւոր անտիպ էջեր կան (Արտաշէս Յարութիւնեանի, Սիամանդօի եւ ուրիշներու) եւ շարք մը գրական ու բանասիրական արտագրութիւններ հին ու նոր ծանօթ հեղինակներէ. պիտի յիշատակեմ նաեւ Նշան Պէշիկթաշլեանի Ռապսոլի տիտղոսով հատորը, որ այս օրերս լոյս տեսաւ եւ որ իր մէջ ամփոփելով Նարդոս ու Զիւլեմի քնարերգական յորդ աւիւնով մ'առլցուն քերթողաշունչ վիպակները որ Հայրենիքի մէջ երեցան մէկ երկու տարի

առաջ, գեղեցիկ զուգեակ մը պիտի ըլլայ նոյն բանաստեղծի Սիւրննային. պիտի յիշատակեմ մանաւանդ Զարեանի Էպիքական Լուսարացը, եւ Վաղարշակ Նորենցի երկրորդ Գիրքը, Ալագանի Յաղթանակի եւ Կառուցումի երգերը՝ բանաստեղծութեանց հաւաքածուները, Ծերուն թորգոմեանի Այլայի Փէշքէշը վիպակը, Ալագանի եւ Նորենցի կազմած Արեւմտահայ Բանաստեղծների Անթոլոգիան, որոնց ոմանք բաւական ատեն է որ լոյս տեսած են եւ այլք զեռ վերջերս, բայց զոր քիչ առաջ միայն ստացայ Հայաստանէն կամ Փարիզի մէջ կրցայ ձեռք ձգել: Այդ բոլորին վրայ պիտի խօսիմ հետագայ քրոնիկներուս մէջ. բնեմ միայն որ Զարեան իր այդ վերջին հատորին մէջ ունի քերթուածներ որ իր եւ հայ բանաստեղծութեան ամենէն բարձր արտադրութիւններէն են — ձեռով աւելի կատարեալ, հասուն, հաւասարակշիռ քան ինչ որ արտադրած է ցարդ, նոյնքան ուժեղ մտածում եւ ջերմ զգացում պարունակելով հանդերձ որքան իր նախորդ լաւագոյն քերթուածները (յիմար մըն է ցուսարերի խմբագիրը որ այս օրերս մըն է ցուսարերի խմբագիրը որ այս օրերս իսկ կը գրէ՝ «Նորիշ Զարեանց ասուպի նման փայլեցաւ ու ասուպի նման ալ ընդ միշտ փայլեցաւ»): Պիտի բնեմ նաեւ թէ Նորենցի հատորին մէջ գտայ զգացման պաշտելի փափկութեամբ, անկեղծութեամբ ու խորութեամբ տաղեր որ լիովին կ'արդարացնեն այն յոյսը՝ զոր կ'ունենայի չորս-հինգ տարի առաջ Նորքի մէջ իր առաջին տաղիկները կարգաւորով թէ այդ Սասունցի պատանիին մէջ տեսակ մը նոր Պետրոս Գուրեան պիտի ունենայինք, բնագրական, ինքնարուխ քնարերգակ մը, երկինքէն հեռը հազուադէպ մաքրութեամբ ու քաղցրութեամբ հոգիի մը ինքնուրոյն շեշտը բերած:

Մեր գրականութիւնը այս վերջերս ունեցաւ երկու նշանակելի կորուստ, մահուամբ Ռուբէն Որբերեանի եւ Նշան Տէստէկիւլի: Որբերեան մեր սոմանթիկ բանաստեղծներուն վերջինն էր: Մալաթիա ծնած, բայց իր կրթութիւնը Խարբերդի «Եփրատ Բոլէճ»-ին մէջ ստացած, ան ալ կրնայ Խարբերդի գրագէտներուն հոյլին մէջ գասուել, բայց իր բանաստեղծութիւնը ո եւ է խնամութիւն չունի

Թլիկատինցիներու եւ Զարգարեաններու իրապաշտ, մերօրեայ ու միշտ բարձրօրէն բանաստեղծական գրականութեան հետ. ինքը յարած էր ֆրանսական ու մանաւանդ անգլիական մեծ ուսանթիկ քերթողներուն պարոնցին, մասնաւորապէս Պայրընին, եւ անոնց հետեւորդ հայ վարպետ բանաստեղծներուն, եւ ամէն ինչ որ արտադրած է սկիզբէն մինչեւ վերջը, մտայնութեամբ, զգայնութեամբ ու ձեւով՝ այդ նոյն ուսանթիկ կնիքը կը կրէ: Իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ Պայրըն 1892ի տեսները, բանաստեղծութեանց հատորիկով մը ուր, շարք մը տօգոյն ու թոյլ էջերու հետ, քանի մը զգայուն տաղեր կը նկատուէին եւ ի յայտ կը բերէին իրեն յատուկ շեշտ մ'ունեցող մելամաղձիկ ու կաթոգին քնարերգակ մը: Տարիներ յետոյ, ձիպութիի մէջ ուր երկար ատենէ ի վեր արդէն հաստատուած էր իբր առեւտրական, հրատարակեց՝ Ալիքեան ստանուէնով՝ Երվանքներ հատորը, որ առաջին մասն էր ընդարձակ գործի մը ուր բանաստեղծը ծրագրած էր, Պայրընի Զայտ Հարոյան իրեն ընկեր առնելով՝ ճանապարհորդութիւնը շարունակել Արեւելքի երկիրներուն մէջ, մինչեւ Հայաստան, ու նոյն իսկ մինչեւ Ծագրագոյն Արեւելք, մինչեւ «նորածագ Արեգական երկիրը», ճափոն, ինչպէս կ'ըսէ իր յառաջաբանին մէջ: Այդ առաջին գրուածը նուիրուած է «Մովսէսի եւ Յիսուսի Հայրենիքին», այդ տարօրինակ Հրէաստանին, որ, ինչպէս կը գրէի այդ հատորին երեւման ատեն՝ նախկին շրջանի Անախիսին մէջ, իր մտածումը տարածեց եւ տիրապետել տուաւ մարդկութեան մեծագոյն մասին մէջ, եւ որուն Մեծ Գիրքը այնքան անգամներ եւ այնքան հզօրապէս ներշնչեց նոյն իսկ նոր ժամանակներու ամենէն խիզախ բանաստեղծները՝ Պայրընէն սկսեալ: Ալիքեան (Որբերեան) իր կարգին կուզայ երգել մեծ ու մտայն ճակատագիրը հոգեշունչ ցեղին ու իր երգը անարժան չէ նիւթին, այդ երգը մերթ, յոացմամբ ու նոյն իսկ ձեւով, կը բարձրանայ պարզ ու խոր ազնուութեան մը... Հրէական յիշատակներուն մէջ թափառումը մերթ կը բանաստեղծին կը ներշնչէ տեսիլներ ամբողջ մարդկային ճակատագիրն ընդգրկող, տեսիլներ լայն ու գեղեցիկ... Մարգարէներու աշխարհին մոխիրները քրքրած ատեն, բանաստեղծը յաճախ կը յիշէ հեռաւոր աշխարհն իր

հայրերուն, կ'ողէ իր ցեղը՝ բողոքատելով զայն հրէականին...»:

Երվանքներէն զատ, Որբերեան զանազան հանդէսներու մէջ հրատարակած է բանաստեղծութիւններ, որոնցմէ ոմանք, Գիւլիս ձամբան, Լուսին, Էլն. շնորհալի էջեր են, միշտ նոյն երազուն, մելամաղձիկ ու կարօտաբարձ շեշտով գրուած, եւ որ ծաղկաբոյներու մէջ արդէն անցած, ծանօթ են ամենուն:

Քանի մը տարի առաջ, Փարիզի մէջ հրատարակեց Ուլասիս անունով ստուար հատոր մը, ուր ամփոփած էր իր բանաստեղծութեանց հետ, արձակ էջեր եւս, ու նաեւ նամակներ, գրութիւններ, աւելի հրապարակագրական կամ անձնական, եւ որ քիչ կապ ունէին ճշմարիտ գրականութեան հետ եւ հատորին կուտային աններգաշնակ եւ խառնաշփոթ կերպարանք մը:

Իր լաւագոյն գործը պիտի մնայ՝ ըստ իս՝ Երվանքները, որուն մէջ մտածող ու զգայուն բանաստեղծի աղուոր էջեր կան, թէեւ ձեւով անհաւասար. և ցաւալի է որ այդքան ինքնատիպ ու գեղեցիկ զազափարով մը ծրագրուած այդ մեծ քերթուածին առաջին գրուածին յաջորդ գրուածները չգրեց Որբերեան:

Իր մահէն յետոյ, լոյս տեսած են, կոչնակի վերջին երկու թիւերուն մէջ, իր երկու վերջին բանաստեղծութիւնները, տարեղարձներու առթիւ իր կնոջ ուղղուած. գողար ու խանդակաթ էջեր են, ուր թէրգեաններու, Սեթեաններու շունչէն բան մը կը վերապրի եւ որ, անկեղծ յուզմունքով լի, աւելի յուզիչ կը զգոնան ընթերցողին՝ զալով բերնէ մը որ այլ եւս ընդ միշտ լուած է:

Նշան Տէստէկիւլ զարգացած միտք մը եւ հմուտ գրող մըն էր, լաւ ծանօթ իր մայրենի լեզուին, ինչպէս եւ ֆրանսերէնի ու մանաւանդ անգլիերէնի գոր ամերիկեան Պրաուն Համալտարանին մէջ լրջօրէն սորված էր. ան իրազեկ էր ժամանակակից գրական մեծ գէմքերուն ու շարժումներուն: Կը թողու բաւական ստուար ու ալազան գրական գործ մը, մասամբ հատորներով երեւցած, մեծ մասամբ թերթերու մէջ ցրուած, գրական քննադատութեան ու կեանքի վրայ խորհրդածութեան բազմաթիւ էջեր ունի արտագրած փունիկ ամսաթերթին եւ Հայրենիքի մէջ, որոնցմէ մասնաւորապէս ուշագրաւ էր (ինչքան ալ իր

յայտնած գաղափարներէն ոմանք վիճելի բլլան/ Տիրոջը այգիին մէջ տիտղոսով իր շարքը, յօրինած էր քանի մը թատերգութիւններ, Ամերիկահայ հարսնցուն, Օխտը շիշ կամ Մարօի փեսան, որոնք յաճախ ներկայացուած են Ամերիկահայ գաղութին մէջ եւ այլուր: Ասոնցմէ գատան հրատարակած է Պատկերազարդ Հայոց Պատմութիւն մը, երկու հատորով, Գրելու Արուեստը, Գրագիտութիւն (երեք պրակով), գաղութներու նոր սերունդին համար ժողովրդին դիւրամատչելի ոճով մը գրուած՝ ազգային պատմութիւնն ու

մշակոյթը երիտասարդ գաղութահայութեան սիրելի գարձընելու համար: Ան կ'աշխատակցէր նաեւ ամերիկեան թերթերու, մասնաւորապէս Պոսթընի Գրիպչըն Սայընս Մօնիթորին, հայ գրականութեան մասին յօդուածներ տալով եւ թարգմանութիւններ Ահարոնեանի, Կ. Զարեանի եւ այլ հայ հեղինակներու ընտիր էջերու: Արժէքաւոր եւ բեղուն ուժ մըն է որ կը պահար մենէ այդ վաղաժամ մահով:

Ա. ԶՊՊԱՆԵԱՆ

ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Հանոյնով կ'արտագրեն գլխաւոր հասուածները յօդուածի մը գոր Պ. Սուրխաբեան, Խ. Հայասանի տասնամեակի տօնակատարութեանց ներկայ գտնուելէ յետոյ, հրատարակած է «Խորհրդային Հայասան» քերթին մեջ:

... Տասնամեակի տօնակատարութիւնը հասարակ տօն չէր, այլ աւելի զուտ ցուցադրումն, թէպէտ նեղ սահմաններում, այն հսկայական կազմակերպչական եւ շինարարական աշխատանքի որ տարել է այնտեղ Խորհրդային իշխանութիւնը... Երեւանի եւ առհասարակ Հայաստանի անցեալը իմացողի համար նրա այսօրուան շինարարութիւնը դարձել է համբաւուր: ... Բանուորական մեծ աները, պետական եւ կուլտուրական նորակառույց հիմնարկների շարքերը խորհրդային մեծ քաղաքի ապագան կանխորոշում են իր փայլուն հեռանկարով: ... Այս անգամ մենք գիտեցինք անասնաբուժական ինստիտուտի հսկայ շէնքը, որը մի կողմից աւարտուած է, միւս կողմից արդէն պարագմունքները գնում են: Հսկայական կորպուսի ծարտարպետութիւնը կուս եւ հաստատուն նստուածք է հազարդել շէնքին: Կերպին սարքաւորուածը (ապարատները, գործիքները, յատուկ բաժանմունքները), վերատեսուչ Պրոֆեսոր Մոսիսովի ստելով, առաջնակարգ է ամբողջ Խորհ.

Միութեան մատչաբով: Պրոֆեսորը երեւան գալուց առաջ եղել է Կազանի անասնաբուժական ինստիտուտում, որը համարուած է առաջինը Միութեան մէջ: Երեւանի ինստիտուտը, որպէս նոր կառուցուող, պէտք է ունենայ բոլոր առաւելութիւնները հերթի հանդէպ: Ինստիտուտն ուսանողների եւ պրոֆեսորների համար ունի հանրակայարան: Առաջին շրջանաւարտները զուտ են գալու առաջիկայ տարուանից, որոնք ցրուելու են ամբողջ Անդրկովկասում:

Մենք ներկայ եղանք Ֆիլիքս-տերապեւտիկ ինստիտուտի, նոյնպէս նորակառույց, բացման հանգեւին, որ տեղի ունեցաւ տասնամեակի օրը: Ֆիլիքսական մեթոտով բժշկելու բոլոր գործիքները ներկայացնում են գիտութեան վերջին խօսքը: Ինստիտուտի նպատակն է ոչ միայն պրակտիկ աշխատանքը Հայաստանի աշխատաւորութեան, առաջին հերթին գործարանային եւ հանքային բանուորութեան, սուղջական վիճակը բարձրացնել, այլ եւ թէրեւտիկ աշխատանքը, այսինքն գիտական-հետազոտական ուսումնասիրութիւնը. ինստիտուտն ունենալու է բաժանմունքներ Լենինականում եւ Ալլահ-վերտում (բանուորական կենտրոններում):

Տասնամեակի նախորդ օրը տեղի ունեցաւ Պետական Թատրոնի հիմնադրէքը, մի շէնք, որն իր

ճարտարագիտութեամբ եւ բեմական բոլոր յարմարութիւններով քաղաքի զարդերից մէկն է լինելու: Այստեղ պէտք է ասել, որ քաղաքի արագ մեծանալուն, բանուորական կազմակերպութեան ածման համապատասխան ոչ մի շէնք չկայ մեծ ժողովների համար: Այսօր Երեւանի համար անհրաժեշտութիւն է 1000—1500 հոգու համար ժողովարան: Թէպէտ գահլիճներ եւ թատերոնական բեմեր կան, սակայն դրանցից ոչ մէկն ալ ես չէ գոհացնում:

Կոմմիւնալ տնտեսութեան մասին խօսելիս, շեշտելով նրա խոշոր կառուցողական աշխատանքը, չի կարելի մատնացոյց չանել նրա մի մեծ բացը, զափողոցների անկանոն վիճակն է, սակայն ատկման յետաձգումն է: Կոնարատը, հակադրութիւնը նորահասոյց աների եւ ցեխտա (խի չար ժամանակ փոշտ) փողոցների միջեւ՝ աչք խփող: Այս նկատողութիւնը մենք անում ենք ինքնաքննադատութեան կարգով: Անշուշտ կայ մի արդարացուցիչ հանգամանք, մինչեւ կանալիզացիա անցկացնելը ձեռնտու չէ փողոցները քարել: Բայց չէ՞ որ դա կարող է ուշանալ, կամ հարկաւոր է շտապ կարգով անցկացնել կանալիզացիայի հարցը: Նորակառոյց երեւանը շատ բան է կորցնում իր փողոցների նման պատկերի պատճառով: Փասան այս է:

Մեզ վրայ, եւ առհասարակ դրսից եկած պատգամաւորութիւնների վրայ, մեծ տպաւորութիւն դրեց տանաձեռակի առթիւ բացուած ցուցահանդէսը: Այստեղ ներկայացուած է երկրի արդիւնաբերութեան, գիւղատնտեսութեան եւ կուլտուրայի շինարարութիւնը: Յուցահանդէսը՝ պայքարի եւ յաճառ աշխատանքի պայմաններում տարուած մեծ նուաճումների համագումարն է: Տեխստիլը, հանքերը, շինարարական նիւթերը (Երտիկ տուֆը, պեմզան, մարմարը, եւլն.), գործարանների արտադրանքները, գիւղատնտեսական մասն իր բոլոր ճիւղերով —բամպակը, հացահատիկը, ընտիր մրգեղէնը, ծխախոտը, կոնսերւները, կոնեակը, գինիները, բանջարաբուծութիւնը, կաթնատնտեսութիւնը, այս բոլորն իրենց օրինակելի նմուշներով ցուցադրուած են այստեղ: Մեր սեսսան այնտեղ շատ բազմակողմանի էր, սակայն ամէն բան յիշել չենք կարողանում: Աչքի ընկնում էր իր որակով Էկոսպորտային շվեյցարական պանիրը: Գեղեցիկ է եւ հարուստ՝ տնայնագործական բաժինը: Այստեղ ամէն բան կայ, այսինքն՝ ամէն արհեստի արտադրութիւն: Աւանձնապէս աչքի են ընկնում գոր-

ծուածքները, որոնց լուսագոյն վարպետները Նոր-Արաբկիրցիներն են: Գործուածքների նրբութիւնը երբեմն ապշեցուցիչ է: Յուցահանդէսի այս բաժինները շատ աչքի ընկնող են իրենց բազմակողմանիութեամբ, մենք թուուցիկ ենք հայտնուած:

Յուցահանդէսի կուլտուրական բաժնում խոշոր տեղ ունի կերպարուեստն իր ճիւղերով, եւ ամենից առաջ նկարչութիւնը, պետական հրատարակչութիւնը եւ սոցիալական դատարակչութեան ճանկական բաժինը: Եթէ չենք սխալուած, ցուցադրուած բողմաթիւ նկարները, նաեւ քանդակները, գերազանցօրէն ժամանակակից են իրենց թեմատիկայով: Գափայուն ապացոյց է այն բանի, որ կուլտուրական յեղափոխութիւնը գօրեղապէս ազդել է արուեստագէտներին՝ ստեղծագործական փանտազիայի վրայ: Բոլորը, զրեթէ բոլորը անդրադարձնում են Խորհրդային սոցիալիստական շինարարութեան առանձին մօձէնները, աշխատանքային եւ մասամբ յեղափոխական պայքարի հերոսական շրջանը: Ի հարկէ, ընդգրկած թեմաներն առ այժմ բազմակողմանի չեն, սակայն նկարիչների պրիմները տարբեր են, շաբլոն չկայ: Մեծ տեղ են բռնում սկանկները, որոնց մէջ կան յուսողիչ դորձեր, տուէալներ յեղափոխական եւ պրոլետարական նկարիչների ապագայ կատրերի նկատմամբ:

Աչքի ընկնող տեղ է բռնում ցուցահանդէսում պետական հրատարակչութիւնը: Այստեղ նուաճումը մեծ է, — մեծ է քանակով, որակով, տպագրական տեխնիկայով եւ գրքի գեղարուեստական ձեւաւորումով: Յուցանիշները ցայտուն են առաջին եւ երկրորդ հնգամեակների. 19-21-25 թուերին տպուել է 244 անուն, 1926-30 թուին 1282 անուն. մասուլ՝ առաջին հնգամեակում 1739, երկրորդում 6633. ընդհանուր տիրած՝ առաջին հնգամեակում 1,028,900, երկրորդում 6,125,595. Ռէպուլիզացիա (ուսուրով) առաջին հնգամեակում 451,693, երկրորդում 3,060,950: Ամենաբարձր չափերը վերաբերում են 1930 թուին, տպուել է 410 անուն գիրք, 1,720 մամուլ, 2,054,000 տիրածով եւ 9,979,000 օտխաքով:

Ամենամեծ նուաճումը Պետհրատի՝ տպագրական տեխնիկայի տեսակէտից, դա Լենինի առաջին ձեւաձաւալ հատորն է, որը եւրոպական լուսագոյն հրատարակութեան հետ կարող է ճրցել: Գա Հայաստանի հրատարակչական գործի յաղթանակն է անկասկած: Պետհրատը, վերջերս միայն, խոշոր

քայլ է առել զբքի գեղարուեստական ձեւաւորման բնագաւառում: Այս տեսակէտից աչքի են ընկնում պրոլետարական եւ ուղեկից գրողների վերջերս հրատարակուած գործերը:

Յուցահանդէսը հետաքրքրութեան արժանի բազմաթիւ նմուշներ ունէր, բայց այդ ամենի մասին պէտք է զրուի առանձին առանձին, որն անշուշտ կ'իրագործէ ծանոցէտը:

Մենք այստեղ պիտի յիշենք որ արուեստի միւս բնագաւառների (երաժշտութիւն եւ պար) ցուցադրուածը եւս տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր նիստի երեկոյին Կուլտուրական Ցան դահլիճում: Պետական Կոնսերվատորիան խոշոր նուաճում ունի, յանձին սիմֆոնիկ օրքեստրի, իր ճշակած, յիլուած անսամբլով: Մեղ վիճակուեց լսել Սպենդիարեանի գործերը, որանք կատարուեցին նուրբ վարպետութեամբ: Դա սաւայոյց է, որ երաժշտական կուլտուրան հիմնաւոր արժատ է բռնել: Լսեցինք արեւելեան երաժիշտների խումբը: Առանձնապէս աջող կատարեցին խումբը եւ Կոնսերվատորիայի երկու երգչուհի ուսանողուհիներ՝ Տէր Գեւորգեանի «Արտեր»ը: Խումբը նուաճումներ ունի, բայց ձեռք թուած է որ նա դեռ չի գտել իր զարգացման տեսական ու տեխնիկական (գործիքների ներդաշնակութեան տեսակէտից) գլխաւոր հիմնակէտը: Ըստ երեւոյթիմ՝ այն գտնելու համար հարկաւոր են երաժշտական լաւագոյն ուժերի հաւաքական փորձերը: Պէտք է պարզուի, արեւելեան երաժշտական գործերը նուրբ ներդաշնակութեամբ եւ հարստաւ արտայայտութեամբ նուագելու համար անհրաժեշտ է արեւելեան յատուկ օրքեստր, թէ սիմֆոնիկ օրքեստրին իր գործիքային լայն տիրապագոնով ընդունակ է արտայայտելու ամէն արեւելեան երաժշտական գրուածքները: Կամ ի՞նչ է հարկաւոր արեւելեան օրքեստրին իր նեղ շրջանակից հանելու համար: Մասնագէտների (յատկապէս արեւելեան երաժշտութեանը լաւ ծանօթ) գործն է գործնականապէս լուծել այդ հարցը:

Կուլտուրական մշակման ենթարկուած է Կոնսերվատորիայի երգեցիկ խումբը: Շատ աջող էր ժողովրդական երգերի կատարումը: Թոյլ են ճիւղին բամբ ձայները, դա, ըստ երեւոյթիմ, բոլոր հայ խմբերի պակասաւոր կողմն է: Կոնսերվատորիայի խումբը պէտք է ազատ լինի այդ պակասութիւնից: Նոյն երեկոյեան ձեռք վիճակուեց առաջին անգամ տեսնել տաճկահայ ժողովրդական խմբական պարերը

(Սասունցիները, Մշեցիները եւ այլն): Տպաւորիչ են իրենց օրիգինալութեամբ, արեւելեան վառ գունեղութեամբ: Ոչ ծի գուեհիւթիւն: Այս բնագաւառում եւս կուլտուրականութիւնն ակներեւ է: Լաւ էր պարախումբն իր պարով եւ ձողայիկ ժողովրդական զգեստներով, իսկ պարագլուխը լաւ էր առանձնապէս:

ՍՈՒՐԻԿԱԹԵԼՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳՈՐԾԸ

Կոմիտաս Վարդապետի անսխալ գործերու հինգերորդ տետրին առթիւ զոր Փարիզի Կոմիտասեան Խնամատար Յանձնաժողովը հրատարակած էր քանի մը ամիս առաջ, Ֆրանսացի յայտնի երաժիշտ Ռընէ Լընորման «Լը Մօնա Միւլդիքալ» ամսաթերթի գեկտեմբերի թիւին մէջ հրատարակած է ընդարձակ յօդուած մը խորին հաճակութեամբ լի դէպ ի հայ երաժշտութիւնը եւ դէպ ի Կոմիտասի անձն ու գործը: Այդ յօդուածի մէջ, Կոմիտասի կենսագրութիւնը ուրուագծելէ եւ անոր կատարած գործին կարեւորութիւնը մատնանշելէ յետոյ, կը յիշատակէ անսխալ գործերու հինգ հաւաքածուներու լաւագոյն էջերը, անոնց եղանակներու ինքնատիպ շնորհը եւ հարստութեամբ ու ճարտար գաշնակուածը կը գրուատէ: «Մարդ ցաւով կը կը զատուի այս տետրերէն՝ առանց յիշատակած ըլլալու անոնց մէջ գոնուող բոլոր երգերը որ արժանի են յիշատակուելու, կ'ըսէ Լընորման իր յօդուածը վերջոյցներով, եւ պէտք է ջերմօրէն շնորհաւորել Կոմիտասեան Խնամատար Յանձնաժողովը այդ գործերը մուսայունէ փրկած ըլլալուն համար:»

Երեւանի մէջ Կոմիտաս Վարդապետի ծննդեան 60ամեակը տօնուած է գեղեցիկ հանդէսով մը որ տեղի ունեցած է «Կուլտուրայի Ցան» դահլիճին մէջ: Բացման խօսքն ըսած է կրթական գործաւարը որ հանդէսին կը նախագահէր: Յետոյ խօսք առած են զանազան կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ եւ Կոմիտասի մտերիմ բարեկամներ եւ երաժիշտներ որոնց ոմանք աշակերտած են վարպետին: Մէջ ընդ մէջ երգուած են անոր գաշնակած

երգերը: Հանդէսի երկրորդ բաժնին, Պետական երա-
ժըշտանոցի երգչախումբը Կոմիտասի կարգ ճը բաղձա-
ձայն համերգները երգած է ղեկավարութեամբ Պ.
Կ. Զաքարեանի: Մեներգած են յայտնի երգիչ Շա-
րա Տալեան եւ ուսանողուհի Շողիկ Մկրտիչեան:
Նոյն օրը ըսյս տեսած է Կոմիտասի նուիրուած ժո-
ղովաճու ճը: Այդ ժողովաճուն, զոր կազմած է
Ռուբէն Թէրլէճեզեան, եւ որճէ օրինակ ճը ստա-
ցանք, կը պարունակէ շատ շահեկան յօրուածներ
Սպիրիտոն Մելիքեանի, Ռ. Թէրլէճեզեանի, Յ. Յա-
րութիւնեանի, Մանուկ Աբեղեանի, Գեր. Գեմիրջեա-
նի, Գ. Լեւոնեանի, Նիկ. Տիգրանեանի, Փանոս Թէր-
լէճեզեանի, Սա. Գեմուրեանի, Վ. Տէր Առաքելեա-
նի, Մարգարիտ Բաբայեանի:

Հանդէսներուն եւ ժողովաճուն հասոյթը պի-
տի ուղարկուի Կոմիտասեան Խնամատար Յանձնա-
ժողովին, Փարիզ:

ՍՍԱՅԱՆՔ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԼՅ ՅՈՒՅԷԼԵԱՆ ՊԷԶՃԵԱՆ ՄԱՅՐ
ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ, ԳՈՒՄԳԱՓՈՒ. — Պատճառիւն Մայր
Վարժարանի 1830—1930. աշխատասիրեց Թորոս Ա-
ղատեան. Կ. Պոլիս, 1930: Մէլքոն Քէպապճեանի
կողքի նկարով գեղատիպ պատկերազարդ շահեկան
հրատարակութիւն, որուն նպատակն է՝ Մայր Վար-
ժարանի հիմնադիրներուն եւ բարերարներուն յիշա-
տակը պանծացնելով հանդերձ՝ ուսուճէ ու կրթութե-
նէ զրկուած գաւառացի աղքատիկ տղայոց կրթու-
թեան հոգը ստանձնել եւ անոնց կէսօրուան ճաշն
ու զրեանական պիտոյքն ապահովել: Գին, արտա-
սահճան՝ 20 Ֆրանք, Պոլիս. 100 զրուշ. հասցե՝
Ephorie de l'Église arménienne, Koum-
Kapou, Stamboul, Turquie.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱԸԼՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆՅ. 1890—1925. զրեց Մանուկ Գ.
Ճիլճէճեան (պատկերազարդ հատոր ճը՝ 572 էջ):
Տպար. «Նոր Օր»ի, Ֆրէզնօ, 1930:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՉԵՈՒ-
ՆԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ. Գրեց Հայր
Վարդան Վ. Հասցունի. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930:

«ԱՐԾԻՒ», պարբերաթերթ Հայ Թուրիսթ Ար-
ճիւ Միութեան: Տարեկան բաժնեգին Պուկարիս 40
լէվա, արտասահճան՝ 10 Ֆրանք. զիճել Թագուր

Գէորգեանի, Սթոլարսքա, թիւ 3, Փլուխով, Պուլ-
կարիս:

ԱՐԵՒՄՏԱԸԼՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՐՆԵՐ, ԺՈՂՈՎԱ-
ԾՈՒ ԸՆՏԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ (Մ. Պէ-
շիկթաշլեան, Պ. Գուրեան, Մ. Աճէճեան, Ա. Փա-
նոսեան, Սիպիլ, Անայիս, Գ. Պէշիկթիւրեան, Եւ-
տերալէ, Կ. Ոսկեան, Ա. Չօպանեան, Յ. Յարութիւն-
եան, Հ. Արշակեան, Ռ. Որբերեան, Վ. Մալէզեան,
Վ. Թէքէեան, Սիւսանդօ, Մ. Մեճարնեց, Գ. Վա-
րուճան, Ռ. Սեւակ, Տ. Չէօկիւրեան, Մ. Պարսաճ-
եան, Լ. Էսաճանեան, Ե. Գօլանճեան, Լ. Լարնեց,
Կ. Սիտալ, Յ. Պօղոսեան): Կաղճեյլն Ալազան եւ Վ.
Նորնեց. յառաջաբան Գ. Վանանդեյլի: Պետհրատ,
1930, Երեւան: Գին՝ 2 ուրբլի 50 կոպէկ:

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՆՈՐԵՆՅ. — Երկրորդ գիրք (բա-
նաստեղծութիւններ). 1925—1930: Պետական Հրա-
տարակչութիւն, 1930. Երեւան: Գին՝ 75 կոպէկ:

ԱԼԱԶԱՆ. — Երգեր կառուցճան եւ յաղթանա-
կի: Պետական Հրատարակչութիւն, 1930, Երեւան:

ԸՆԳԱՐՁԱԿ ՏԱՐԵՅՈՅՅ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿՉԻ ԱԶԳ.

ՀԻԻԱՆԳԱՆՈՅԻ. — Նոր ճրջան. Է. Տարի, 1931. Կ.
Պոլիս, սպաղրութիւն Յ. Մ. Սեթեան. ճոխ հաւա-
քածոյ՝ անտեսական, վիճակագրական, պատճական,
սղգային, բանասիրական, զրական, գեղարուեստա-
կան եւ գիտական բաժիններով: Մասնակցած են 60
զրտղներ: Բաղճաթիւ գեղարուեստական նկարներ: 10
գունատիպ պատկերներ փայլուն թուղթի վրայ:
480 էջ: Գին՝ 200 զրուշ. արտասահճան՝ 50 Ֆրանք:

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ՏԱՐԵԳԻՐՔ. — Հրատարակութիւն
Աղքատախնամ Մարճնոյ Կէտիկ-Փաշայի. Ա. Տա-
րի. կաղճեց՝ Հճ. Ծ. Վրդ. Պախթիլյարեան: Գրական
հաւաքածու, պատկերազարդ: Տպագրութիւն Յ. Աբ-
րահամեան, Կ. Պոլիս. 1931. գին՝ 75 զրուշ: Գիճել
Հճ. Ծ. Վրդ. Պախթիլյարեան, Հայոց եկեղեցի, Կէտիկ
Փաշա, Կ. Պոլիս:

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅ ՏԻԿՆԱՆՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ, իր
կեանքն ու գորճը: Հնգլեստանաճեայ յրեկեանին
առթիւ (1913—1929). պատկերազարդ: Տպարան Մա-
սիս, Փարիզ:

ՅՈՒՅԷԼԵԱՆ ՄԻԱՅԵԱԼ «ՎԱԸԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ-
ԵԱՆ—ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱՄԻՐԱՅ» ՄԻՈՒԹԵԱՆ. 1905
—1925. (Գիճեր Միութեան 20աճեայ գորճունէու-
թեանէն): Ֆիլիպէ, սպարան «Հայաստան» թերթի.
1925:

ՊԱՅՔԱՐ, հանդէս սղգային, զրական եւ տըն-

տեսական. 1930 Նոյեմբեր, Պոսթըն, տպարան «Պայ-
քար»ի: Պատկերազարդ ճոխ հրատարակութիւն
«Պայքար» լրագրի խմբագրութեան կողմէ կատար-
ուած: Յօրուածներ ունին Ա. Նազար, Հրաչ Եր-
ուանդ, Ա. Սաֆրասեան, Ալիա Օտեան, Տիգրան
Պոյաձեան, Տօքթ. Ա. Տէր Մարիոսեան, Վահան
Քիւրքճեան, Յովհ. Պօղոսեան, Տօքթ. Հ. Ճէլալեան,
Խաչատրիկ, Լեւոն Մկրտիչեան, Գր. Գալուստեան,
Տիկին Էլլիզ Գաճալուրեան, Սուրէն Սուրէնեան, Տիգ-
րան Չիթուանի, Բ. Նուրիկեան, Փրոֆ. Գ. Սարգի-
եան, Զաւէն Պայքար, Գ. Ս. Փափազեան, Վեր. Ա.
Ա. Կէօրիկեան, Տիգրան Տիրատուրեան, Ա. Թէրզի-
պաշեան, Միհրան Սվազըր, Մարիամ Քիւրքճեան,
Փրոֆ. Կ. Թումանեան, Նուարդ Ա. Կէօրիկեան,
Վարդգէս Սալաուր, Երուանդ Մեսեանեան, Օննիկ
Սիւնեան, Տօքթ. Յ. Մալիկեան. անտիպ էջ ձը
հանգուցեալ Փրոֆ. Մ. Անանիկեանի. արտատպում-
ներ Քուչակի, Ալիշանի, Յ. Յովհաննիսեանի, Յ. Թու-
մանեանի, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի, Իսահակեանի, Ա-
շուղ Զիւանիի, Վարուժանի, Վահան Թէքէեանի եւ
այլ հեղինակներու գեղեցիկ բանաստեղծութեանց:
Գին 50 սէնթ: Գիծել՝ Baikar association, 296 1/2
Shawmut avenue, Boston Mass. (U.S.A.):

ՅԱԿՈՅ Ա. ԱՌՃԵԱՆ (ՌՈԶՄԵՐԻ). — Քաղա-
քայական կրթութիւն. 1931. Տպագր. «Արեւելք»,
Մելանիկ. գին 35 տրախմի:

ՄԻՆՅԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԿ ՀԱՅՐԱՏԵԱՆ, շաբաթա-
թերթ ազգային, գրական, քաղաքական եւ գիտական
Ա. տարի: Խմբագրապետ՝ Վահան Զուգաւորեան:
Տարեկան բաժնեկին 2 տուար: Հասցէ՝ Miatzial
Angakh Hayastan, 1332 East Broadway,
East St. Louis, Ill. (U. S. A.):

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏՆԵԼԻՔ. — Գիտական ամ-
սաթերթ, հիմնադրը Մ. Տէր Սահակեան, խմբագիր
Յ. Գ. Աթանասեան: Տարեկան բաժնեկին՝ Պելճիքա
45 ֆր., Ֆրանսա, Իտալիա, Պալքաններ, Սուրիա,
Թուրքիա եւ Հայաստան 40 ֆր., ձնացեալ երկիր-
ները՝ 2 տուար: Գիծել Tip. «Frumoasa». Fru-
moasa (Iud. Cinc.) Roumanie:

ՏՕՔԹ. ԱՄԱՀՎԵՐՏԻ ՈՐԴԻ. — Առողջապա-
հութիւն ականջի, քիթի, կսկորդի. 1930. Տպարան
Մասիս, Փարիզ:

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Աճերիկայի ճրջա-
նի). Հրատ. Աճերիկայի Սօց. Գեճ. Հնչ. Կուս. Աճե-
րիկայի շրջանի. Ա. Տարի, 1931, Փրափիաէնս. գին

1.50 տուար: Գիծել՝ S. D. H. Branch, 929 P.
O. Box, Providence, R. I. (U.S.A.):

ԱՌՈՂՋ ԿԵԱՆՔ. — Աճաղկր բժշկական եւ ա-
ռողջապահական: Տէր եւ անօրէն՝ Տօքթ. Միհրան
Կ. Քէշիշեան: Aroghtch Guiank, Revue men-
suelle arménienne médico-hygiénique. Ա.
տարի, Յունուար 1931. Թիւ 1: Ֆրանսա, Սուրիա եւ
Պալքաններ 40 ֆր., ձիւս երկիրները՝ 2 տուար կամ
50 ֆրանք. հասը, Ֆրանսա, Սուրիա եւ Պալքան-
ներ՝ 4 ֆրանք, ձիւս երկիրներ՝ 20 սէնթ կամ 5
ֆրանք: Փարիզի ձէջ ձեռքէ կը ծախուի ձիւս
Հրանս Սամուէլ զրատուր, 51, Rue Monsieur
le Prince: Գիծել՝ Dr. M. Kéchichian, 126,
Rue Legendre, Paris (17e):

ԿՈՄԻՏԵԱՍ. — Ժողովածու՝ նուիրուած Կոմիտաս
Վարդապետի ծննդեան 60ամեակին. կազմեց Ռուբէն
Թէրլէճեզեան. Պետհրատ, 1930, Երեւան: Գին՝ 50
կոպէկ:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Ներկայ թիւին Պ. Պատմագրեանի «Հայ
Ժողովրդական Երգը» յօդուածին մէջ՝ էջ 30,
Ա. սիւնակ, 20րդ տող վերէն՝ ստուային, ուղղել՝
սիրային. էջ 34՝ վերեւի երաժշտական երկու
տողերը հակառակ կողմէն տպագրուած են
սխալմամբ. էջ 35, Ա. սիւնակ, 2րդ տող վարէն՝
վերի փուլերով, ուղղել՝ վեցի փուլերով. էջ 38,
Բ. սիւնակ, 15րդ տող վերէն. մոռցուած է՝ սակայն
օտար ազգեցունքները հայ ժող. երգի վրայ ե-
ղել է միշտ ժամանակաւոր. յունական, ապա
պարսկական (հին.), էջ 38, Բ. սիւնակ 6րդ տող
վարէն՝ երգեր, եւն. ուղղել՝ երգեր եւս. էջ 39,
Բ. սիւնակ, 3րդ տող վարէն՝ կերուել, ուղղել՝
կիրաւել:

«Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ», էջ 71,
Նիւ Եորքի Մեթրօփօլիթան Կուլտուրի հայկա-
կան գորգը ձե. դարէն է. վերիպակ չկայ՝ ինչ-
պէս կարծած էինք՝ յօդուածագրին գրին անս-
րոշութեան պատճառով:

«Եօսեմիթէ», էջ 104, տող 10, հրավերն, ուղ-
ղել՝ հրովան:

LE GÉRANT: ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

“ԱՆԱՀԻՏ” Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

ԱՆԱՀԻՏԻ Բ. տարուան վերջին երկու թիւերը պիտի լոյս տեսնեն Ապրիլի ընթացքին՝ միացեալ ստուար հատորով մը, արտակարգօրէն ճոխ եւ այլազան պարունակութեամբ եւ 50ի չափ պատկերներով: ԱՅԴ ՀԱՏՈՐԸ ՊԻՏԻ ՂՐԿԵՆՔ ՄԻՄԻԱՅՆ ԱՅՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ ՈՐ ԱՅԴ ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ԱՌԱՋ ԱՐԴԷՆ ԻՐԵՆՅ ԲԱԺՆԵԳԻՆԸ ՄԵԶԻ ԿԱՄ ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒՆ ՎՃԱՐԱԾ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՆ:

Տեղի պակասը մեզ ստիպեց յետաձգել Պրոմթեւս Արձակուածին, Յարական Սիրոյ Երգին թարգմանութեանց, Յ. Բիւրտեանի Գարգաթիուքիւնը Հայոց մեզ, «Հնասէր»ի Գռեհիկ գրակա-նութեան սեռ մը» եւ Ն. Ալեքսանեանի Հայ ժող. երաժշտութիւնը յողուածներուն շարունակու-թիւնը: Մեր յաջորդ թիւերով պիտի հրատարակենք ատոնց շարունակութիւնը, ինչպէս եւ բազ-մաթիւ կարեւոր նորութիւններ (էջեր Գարեգին արքեպսկ. Յովսէփեանէ, Գէորգ արքեպսկ. Արսլանեանէ, Հ. Ներսէս Ակիմեանէ, Արա. եպսկ. Սիւրմէեանէ, Վահան Թէքէեանէ, Գառնիկ Ֆնտըրեանէ, Զ. Որբունիէ, Տիկին Զ. Գալէմբարեանէ, Մարկոս Նաթանեանէ, եւլն., եւլն., անտիպ բերթուածներ Թլկուրանցիի, Բուչակի, եւլն.):

ՆՈՒԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՔ

- Տիկին Արմինիա Բաբայեան (Փարիզ) նուիրեց մէկ օրինակ տարեկան Անահիտ Խաս-գիւղի Գալֆայեան Որբանոցին (Կ. Պոլիս):
- Պ. Սարգիս Ապտալեան (Պրումմանա) նուիրեց մէկ օրինակ տարեկան Անահիտ Պ. Տէր Յակոբեանին (Խարթում):
- Պ. Միքայէլ Փափազեան (Փարիզ) նուիրեց Ա. եւ Բ. տարուան Անահիտը Տիկին Նուարդ Մկրեանին (Տիթրոյթ):
- Պ. Արմենակ Մազլըմեան (Հալէպ) կը նուիրէ մէկ մէկ տարեկան Անահիտ Պ. Եր-ուանդ Զօրեանին (Հալէպ) եւ Պ. Արամ Տէր Յակոբեանին (Հալէպ):
- Պ. Հարրի Պէրպէրեան (Ֆրէզնօ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Պ. Է. Հօտօեանին (Մըլարն, Մէս.):
- Ոմն (Մանչէսթըր) նուիրեց մէկ օրինակ տարեկան Անահիտ Փարիզի Նուարեան Հայ Ռեսանդական Տան:

“ԱՆԱՀԻՏ” Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը: Տարեկան բաժնեգրին է Ֆը-րանսայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք,

վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թի-ւը 20 ֆրանք: Օտար երկիրներու համար, մէկ անգլիական օսկի կամ 5 տոլար, վե-ցամսեայ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրա-քանչիւր թիւը քսան եգիպտ. դահեկան, կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնե-գրինները պէտք է զրկուին ուզողակի թեր-թիւ հիմնադիր-անօրէն A. Tchobanianի, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձ-նուին մէր գործակալներուն:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Դ Է Մ Ք Ե Ր

Բ. Հատոր

(Պատկերազարդ)

Պետրոս Աղամեան.— Յ. Յ. Պարսե-եան.— Խաչատուր Աբովեան (հարիւրամ-եակին առթիւ).— Երուանդ Մանուէլեան.— Մատաթիա Գարազաշեան.— Վահան Թէ-քէեան.— Ատոմ Եարճանեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Համաստեղ և գիւղը Հայ գրականութեան մէջ.— Էտիար Շահին.— Յովսէփ Փուշման:

Հրատարակութիւն

Հայ Կրթական Հիմնարկութեան Գին՝ մէկ տոլար (Ֆրանսա և Սուրիա 20 ֆրանք)

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարտէլլ, Գանսիկ Յովհաննէսեան
Լիօն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան
գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուլաբլեան և Վահան
Ուզունեան գրատուն
Գազիբէ, Օ. Մահաբեան
» Մասիս Զուբիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելլան Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէլ, Յ. Թօփուզեան
Մնվերս, Օր. Մելինէ Գօլմուճեան
Միլան, Ա. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Գարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եօրք, Մ. Թօփալեան (Հայ Կրթական
Հիմնարկութիւն)
Պոտիքն, Գասպար Մովսէսեան
Լորէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան

Լին, Պ. Գասապեան
Տիթրոյթ, Լեւոն Պէշկեթիւրեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրօյ, Գէորգ Մղրըլլեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Չուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուոշինկիթըն, Ժաք Պալատեան
Ֆիլատէլֆիա, Գ. Ճէլալեան
Փրալիաէնս, Յարութիւն Ուլուհսճեան
Ուստրք, Մարտիրոս Զօպանեան
Լոս Անճէլէս, Ստարով Էլմասեան
Շիքակօ, Օրնիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Պօղոս Գուլումճեան եւ Վահէ
Հայկ
Սաֆիա, Տ. Մարտիրոսեան
Պաղատա, Գէորգ Մ. Գասապեան
Պուքրէշ, Յ. Ճղնաւորեան
Քոնսթանճա, Յ. Տիրատուրեան
Աղեքսանդրէթ, Մարտիրոս Տէր - Ստեփան-
եան